पंडित मदनमोहन मालवीय.

प्रस्तावनाकार

श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर

लेखक

रामकृष्ण गोपाळ भिडे

[निकोलाय लेनिन, स्वातंत्र्यदीप, सुभाषचंद्र बोस, पं. जवाहरलाल नेहरू, इ. पुस्तकांचा कर्ता]

सन १९३१] [किं. ८ आणे

प्रकाशक व मुद्रक—
शंकर नरहर जोशी
'चित्रशाळा' प्रेस १०२६
सदाशिव पेठ, पुणें शहर.

अनुक्रमणिका.

प्रस्तावना.

हल्लीं निरनिराळ्या प्रांतांतील पुढाऱ्यांचीं चरित्रें प्रसिद्ध होऊन तीं ज्या त्या प्रांतांतील लोकांना त्या त्या भाषेंतून वाचावयास मिळत आहेत ही फार आनंदाची गोष्ट होय. **लाला लजपतराय** यांचें चरित्र मराठींत **रा. बाबासाहेब फडके**, वकील पनवेल, यांनीं नुकतेंच लिहून प्रसिद्ध केलें आहे. आणि त्यानंतर आतां सुप्रसिद्ध पं. **मदन मोहन मालवीय** यांचें चरित्र **रा. रामकृष्ण गोपाळ भिडे** यांचेकडून मराठींत प्रसिद्ध होत आहे.

पं. मदन मोहन हे **लालाजीं**प्रमाणें आपल्या प्रांताचे निदान कांहीं वर्षांपूर्वींपर्यंत तरी मूर्धाभिषिक्त पुढारी होते. ते **लालाजीं**प्रमाणें जहाल नव्हते व हल्लींच्या चळवळींत जरी ते पूर्वींहून अधिक धीटपणानें व तडफेनें पुढें आलेले दिसले तरी आजहि त्यांना कोणी जहाल असें म्हणणार नाहीं. अलाहाबाद प्रांतांतील नेमस्तपक्षाचे ते कमींतकमी ३० वर्षें पुढारी होते. तथापि हें पुढारीपण हातीं असतांहि त्यांनीं ज्या कायदे-कौन्सिलांत कै. **गोखले** यांनीं ज्या प्रेसबिलाला संमति दिली, त्याच कौन्सिलांत त्याचवेळीं पं. **मदन मोहन मालवीय** यांनीं प्रेसबिलाला विरोध केला. १९१९ सालीं दिल्ली येथील वरिष्ठ कौन्सिलमध्यें रौलेट बिल सरकारनें पुढें आणलें, तेव्हां **पं. मदन मोहन** यांनीं केलेली कामगिरी सर्वश्रुत आहे. किंबहुना **म. गांधी** यांनीं पुढें सुरू केलेल्या सत्याग्रहाच्या चळवळीची प्रस्तावना म्हणजेच त्यांचें त्यावेळचें भाषण होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तथापि त्यांना जहाल हें नांव लोकांनीं किंवा सरकारनें केव्हांहि दिलें नाहीं.

एकच काम दोन किंवा अनेक तऱ्हांनीं माणसें कशीं करतात याचीं इतर प्रांतांतील उदाहरणाप्रमाणें अलाहाबाद प्रांतांतहि उदाहरणें होतींच. **पं. मदन मोहन** यांच्यापूर्वीं **पं. अयोध्यानाथ, पं. बिशन नारायण धार, पं. गंगाप्रसाद वर्मा** वगैरे पुढारी हे त्याच प्रांतांतील, **डॉ. तेजबहादूर सप्रू** यांच्या मानानें अधिक स्पष्टवक्ते व तडफदार असले तरी त्यांनाहि कोणी जहालपक्षांत गणलेले नव्हते. **पं. अयोध्यानाथ** यांचे चिरंजीव पं. हृदयनाथ कुंझरू हे हल्लीं 'सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी'चे उपाध्यक्ष आहेत. खुद्द **पं. मोतिलाल नेहरू** घेतले तरी ते १९१९ पर्यंत नेमस्तांचेच पुढारी होते. परंतु ते व त्यांचे चिरंजीव **पं. जवाहरलाल**

नेहरू हे सन १९३० सालापासून जहाल पुढारी म्हणून पुढे आल्यापासून जहाल व नेमस्त हा भेद अलाहाबाद प्रांतात अगदीं स्पष्ट झाला आहे, गतवर्षी पं. मदन मोहन मालवीय हे सुद्धां काहीं कारणानें सत्याग्रहाच्या चळवळींत तुरुंगांत गेले, तरी आजहि त्यांना काँग्रेसचे पुढारी म्हणून कोणी विशेषसे मानीत नाहींत. पण हे सर्व सांगण्याचा उद्देश इतकाच कीं पं. मदन मोहन मालवीय यांना केव्हां कोणी जहाल म्हणो, नेमस्त म्हणो, त्यांना देशाचें अहित करणारे असें मात्र कोणी कधींच म्हटलें नाहीं. आणि त्यांच्या सौम्य वृत्तीवर काहीं लोक नाखूष असले तरी त्यांना शेवटीं हें कबूल करावेंच लागतें कीं, राष्ट्रकार्यांत जन्मभर झिजलेला असा पंडितजींसारखा मनुष्य निदान त्यांच्या प्रांतांत तरी दुसरा नाहीं. याचें कारण असें कीं, त्या प्रांतात गेल्या ३० वर्षांत विधायक स्वरूपाचें असें कोणतेंहि राजकारण किंवा समाजकारण निघालें नाहीं कीं ज्यांत पंडितजींनीं पुढाकार घेतला नाहीं व कष्ट केले नाहींत. त्यांतून विशेष हें कीं ते आपल्या राष्ट्रीय वृत्तीमुळें धर्माला किंवा समाजसंस्थेला कमीपणा आणीत नाहींत किंवा अवगणीतहि नाहींत; पण उलट शक्य तर त्याचा पुरस्कारच करतात. यामुळें केवळ अत्यंतिक सुधारक अशांच्याशिवाय बाकी सर्व लोक त्यांना एकसारखाच मान देतात. हें राजकारणाविषयीं झालें. परंतु आदर्शभूत हिंदु व्यक्ति, हिंदुसभेचे कट्टे पुरस्कर्ते व सर्वांत विशेष म्हटलें म्हणजे बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटीचे संस्थापक, या दृष्टीनें पाहतां पंडितजींचा हात कोणीहि धरूं शकेल असें वाटत नाहीं. आज ३५ वर्षांत त्यांनीं केलेलीं कार्यें व त्यांनीं प्रगट केलेलीं मतें हा एक मोठाच राष्ट्रीय निधी होय व रा. भिडे यांनीं तो मराठी वाचकाला पुष्कळसा पंडितजींच्या शब्दांनींच मिळवून दिलेला आहे. आतां चरित्र म्हटलें म्हणजे व्यक्तीसंबंधीं अनेक प्रकारची खाजगी माहिती पुस्तकांत असावी अशी अपेक्षा वाचकाची सहजच असते. आणि त्या दृष्टीनें पाहतां तशी माहिती या पुस्तकांत फारच थोडी आहे, असें म्हणणें प्राप्त होतें. पण अशा बाबतींत खुद्द चरित्रविषयाच्या प्रांतांतच जर अशीं चरित्रें कोणीं लिहिलीं नाहींत तर परप्रांतात तशी माहिती मिळणें अधिकच दुरापास्त होय. तथापि, पुस्तकाला नांव देतांना मात्र लेखकानें याविषयीं खबरदारी घेतलेली बरी.

न. चिं. केळकर.

पुणें ता. १-११-३१

आभार

सुप्रसिद्ध देशभक्त पं. मदन मोहन मालवीय यांचें जीवनचरित्र वाचकांस सादर करण्यास अत्यंत आनंद वाटत आहे या चरित्रात पंडितजींचें केवळ सार्वजनिक जीवनचरित्र देण्याचा प्रयत्न केला आहे त्याच्या जोडीला त्यांचें खाजगी चरित्र देतां आलें असतें तर लेखकास तेंहि याबरोबर सादर करण्यास परमाल्हाद वाटला असता कारण थोर पुरुषाचें खासगी चरित्र न्याहाळण्याची वाचकांस नेहमींच जास्त उत्कंठा असतें तें लेखकास देतां आलें नाहीं याला अनेक कारणें आहेत एकतर पंडितजींचा बराच सहवास घडावयास पाहिजे तसा लाभला नाहीं, त्यांच्या अनेक चिरपरिचितांकडे पत्रव्यवहार वगैरे करूनहि अवश्य ती माहिती मिळाली नाहीं व पंडितजींचा सार्वजनिक कार्याचा व्याप अत्यंत अफाट, त्यांच्या चाहत्यांची संख्याहि अमर्याद असून त्यांचें इंग्रजींत वा हिंदींत एकहि विस्तृत चरित्र उपलब्ध नाहीं त्यामुळें मिळाल्या त्या सामुग्रीवरच लेखकास अवलंबून रहावें लागलें

परंतु ही बाब दुसऱ्या रूपानें भरून निघाली व ती म्हणजे श्री तात्यासाहेब केळकराच्या प्रस्तावनेनें पंडितजींचा व तात्यासाहेबांचा लोभ फार श्री तात्यासाहेब गुणज्ञ व रसज्ञ असल्यानें आणि सार्वजनिक कार्यक्षेत्रात उभयतांहि जुने सहकारी असल्यानें पंडितजींबद्दल अधिकारानें दोन शब्द लिहिणारा महाराष्ट्रात श्री. तात्यासाहेबांखेरीज अन्य कोणीहि नाहीं. त्यांना विनंति करताच त्यांनीं ती तत्क्षणीं मान्य केली त्याचे आभार मी काय मानावयाचे! कारण 'आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरं' अशी या चरित्रग्रंथाचीच जिथें स्थिति तिथें प्रस्तावनेबद्दल वेगळे आभार मानायला जागाच कोठें आहे!

हें चरित्र लिहिण्याचें ठरविलें तेव्हां त्याच्या साधनसामुग्रीची मोठी अडचण उत्पन्न झाली. व त्या बाबतींत अनेकांची मदत झाली, परंतु विशेष उल्लेखनीय मदत हिंदुमहासभेचे मुख्यमंत्री कै पं देवरत्नशर्मा व काशी

हिंदुविश्वविद्यालयाचे प्रो. पुणतांबेकर यांनी मला शक्य ती मदत केली त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे

चित्रशाळेचे मॅनेजर श्री. शंकरराव जोशी यांनी पुस्तकाबद्दल तगादा लावला नसता तर पुस्तक लिहून झालें असतें की नाहीं याची शंकाच आहे. अर्थात पुस्तकप्रकाशनाचें सर्व श्रेय त्यांनाच आहे त्याप्रमाणें श्री. दत्तोपंत दाडेकर यांनीं पुस्तकाची मांडणी नीट केली याबद्दल त्यांचाहि मी आभारी आहे

परिशिष्ट २, 'पं. मालवीय व महाराष्ट्र' हा केसरींत प्रकाशित झालेला लेख यात छापण्यास मला परवानगी दिल्याबद्दल मी त्या संस्थेच्या चालकांचा आभारी आहे.

पुणें ता. ३।११।१९३१ रा. गो. भिडे

पंडित मदनमोहन मालवीय.

विषयोद्घाटन

संघे शक्तिः कलौ युगे ।

हिताय सर्व लोकानां निग्रहाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय प्रणम्य परमेश्वरम् ॥ १ ॥
ग्रामे ग्रामे सभा कार्या ग्रामे ग्रामे कथा शुभा ।
पाठशाला मल्लशाला प्रतिपर्वमहोत्सवः ॥ २ ॥
अनाथा विधवा रक्ष्या मंदिराणि तथा च गौः ।
धर्म्यं संघटनं कृत्वा देयं दानं च तद्धितम् ॥ ३ ॥
स्त्रीणां समादरः कार्यो दुःखितेषु दया तथा ।
अहिंसका न हन्तव्या आततायी वधार्हणः ॥ ४ ॥
अभयं सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं धृतिः क्षमा ।
सेव्यां सदाऽमृतमिव स्त्रीभिश्च पुरुषैस्तथा ॥ ५ ॥
कर्मणां फलमस्तीति विस्मर्तव्यं न जातु चित् ।
भवेत्पुनः पुनर्जन्म मोक्षस्तदनुसारतः ॥ ६ ॥
स्मर्तव्यः सततं विष्णुः सर्वभूतेष्ववस्थितः ।
एक एवाऽद्वितीयो यः शोकपापहरः शिवः ॥ ७ ॥
पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम् ।
दैवतं देवतानां च लोकानां योऽव्ययःपिता ॥ ८ ॥
सनातनीयाः सामाजाः सिक्खाः जैनाश्च सौगताः ।
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः भावयेयु परस्परम् ॥ ९ ॥
विश्वासे दृढता स्वीये परनिंदाविवर्जनम् ।

तितिक्षा मतभेदेषु प्राणिमात्रेषु मित्रता ॥ १० ॥
श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चाप्यवधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ ११ ॥
यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
न तत्परस्य कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥ १२ ॥
न कदाचिद्बिभेत्यन्यान्न कंचन बिभीषयेत् ।
आर्यवृत्तिं समालम्ब्य जीवेत्सज्जनजीवनम् ॥ १३ ॥
सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् ॥१४॥
इत्युक्तलक्षणा प्राणि दुःखध्वंसनतत्परा ।
दया बलवतां शोभा न त्याज्या धर्मचारिभिः ॥१५॥
पारसीयैर्बौद्धमुसल्मानैरीसाईयहूदिभिः ।
देशभक्तैर्मिलित्वा च कार्या देशसमुन्नतिः ॥ १६ ॥
पुण्योऽयं भारतो वर्षो हिन्दुस्थानः प्रकीर्तितः ।
वरिष्ठः सर्वदेशानां धनधर्मसुखप्रदः ॥ १७ ॥
गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ये भारत भूमि भागे ।
स्वर्गापवर्गास्पद हेतुभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥ १८ ॥
मातृभूमिः पितृभूमिः कर्मभूमिः सुजन्मनाम् ।
भक्तिमर्हति देशोऽयं सेव्यः प्राणैर्धनैरपि ॥ १९ ॥
चातुर्वर्ण्यं यत्र सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
चत्वार आश्रमाः पुण्याः चतुर्वर्गस्य साधकाः ॥२०॥
जनकः सर्वधर्माणां हिंदुधर्मो-समुच्यते ।
रम्यः प्रचार्यतामेष सर्वोपकारविधिभिः ॥ २१ ॥
(मालवीय कृतः)

कलियुगांत ऐक्य हेंच बल आहे.

[अखिल प्राणिमात्रावर उपकार करण्यासाठीं, दुष्टांना धाक दाखविण्या-साठीं, धर्मस्थापनेसाठीं व शासन करण्यासाठीं, धर्मानुसार संघटना करून गांवोगाव हिंदुसभा स्थापन केली पाहिजे, उपदेश केला पाहिजे· व गावोंगाव पाठशाला व तालिमी स्थापन केल्या पाहिजेत.

पर्वांच्या दिवशीं एकत्र जमून सर्वांनीं उत्सव करावा.

सर्वांनीं एकजूट करून अनाथाचें, विधवाचें,मंदिरांचें, व गोमातेचें रक्षण केलें पाहिजे. आणि या कामासाठीं द्रव्यसाहाय्य केलें पाहिजे.

स्त्रियाचा योग्य मान राखला पाहिजे. दुःखितावर दया केली पाहिजे.

जो दुसऱ्यास त्रास देत नाहीं त्याला मारता कामा नये, परंतु आततायी असेल त्याचा योग्य समाचार घेतला पाहिजे. जो स्त्रियावर, परवित्तावर व दुसऱ्याच्या प्राणावर उठतो किंवा कोणाच्या घराला आग लावतो. त्याला मारल्याखेरीज आपला अगर दुसऱ्याचा प्राण व धन वाचत नसेल तर त्याला मारणें हा धर्म ठरतो

स्त्रिया व पुरुष यानीं धैर्य, सत्य, आस्तेय, ब्रह्मचर्य व क्षमा या गुणाचें अमृता-प्रमाणें सदा सेवन केलें पाहिजे.

चांगल्या कर्माचें फल चांगलें व वाईटाचें वाईट मिळतें व कर्मानुसार प्राण्याला वारंवार जन्म घ्यावा लागतो अगर मोक्ष प्राप्त होतो ही गोष्ट कोणी विसरता कामा नये

प्रत्येक प्राणिमात्रात ईश्वर वास करतो-ईश्वर सर्वव्यापी आहे-त्याचें सदैव स्मरण केलें पाहिजे त्याच्याएवढा महान् कोणी नाहीं तो अद्वितीय आहे. तो दुःख व पाप याचें हरण करणारा शिवस्वरूप आहे. तो पवित्रतम, मंगलस्वरूप आहे. तो सर्व देवताचीं देवता आहे तो अनादि असून अखिल विश्वाचा अवि-नाशी पिता आहे

सनातनधर्मी, आर्यसमाजी, ब्रह्मसमाजी, शीख, जैन, बुद्धादि सर्व हिंदूंनीं आपल्या विशेषधर्माचें परिपालन करावें परंतु परस्परानीं परस्पराशीं प्रेमानें व आदरानें वागावें.

विषयोद्घाटन

पंडित मदनमोहन मालवीयजी यांचें स्मरण होताच पुराण-कालीन ब्रह्मर्षींची सौम्य मूर्ति डोळ्यासमोर उभी रहाते ती तजस्वी मुद्रा, त्यांच्या नेत्रातील ते तेजस्वी तेजकिरण, ललाटावर लावलेला चंदनाचा तो आत्मालंकार, ओठावर सहज खेळणारी हास्यरेषा, नेत्रातील चापल्ययुक्त निगूढता, इत्यादि सर्व गोष्टींनी **पंडितजींची** मूर्ति आकर्षक तर दिसतेच परंतु त्याबरोबरच त्यांच्याविषयींचा आदर सहज वृद्धिंगत होतो

आज हिंदुस्थानात जे राष्ट्रपुरुष विद्यमान आहेत त्यात भारतीय संस्कृतीचा आदर्श म्हणून कोणी गणला जात असेल तर ते **पंडित मदनमोहन** हेच आहेत हिंदी लोकांचें तर असोंच पण **मि मॉंटेग्यु** यांजवरहि **मदनमोहनांनीं** आपली मोहनी घातली **पंडितजींसंबंधानें** ते लिहितात, " **पंडित मालवीय** हे हुशार सुस्वरी असून रुबाबदार आहेत त्यांचा आवाज मधुर, चालीरीति भारदस्त, पोषाख साधा असून त्यांचा महत्त्वाकांक्षा अपुरी राहिलेली आहे असें वाटतें "

पं मालवीयजी यांच्या हृदयात एकच महत्त्वाकांक्षा प्रज्वलित झालेली आहे व ती म्हणजे भारतवर्षाच्या उत्कर्षासंबंधींची यासंबंधानें त्यांचे प्रयत्नहि विविध व दीर्घ असून हिंदुस्थानवासीयांनीं विशेषत हिंदु समाजानें या कार्मी कसा हातभार लावावा याचें विवेचन या प्रकरणाच्या प्रारंभीं **पंडितजींच्याच** सूत्रमयभाषेत केलें आहे वरील उपदेश सर्वांनींच हृदयस्थ करून नित्य पठन करावा असा आहे

पंडितजी सार्वजनिक कार्यक्षेत्रात उतरल्यापासून त्यांनीं देशसेवेचें व्रत स्वीकारलें त्यात आजतागायत निरलसपणें ते भाग घेत आहेत सार्वजनिक कार्यांत त्यागी लोक काहीं कमी नाहींत परंतु पूज्य **मालवीयजी** यांचा त्याग फारच श्रेष्ठ प्रतीचा आहे त्यांनीं देशसेवेसाठीं आपलें सर्वस्वच अर्पण केलें आहे कॉंग्रेसच्या जन्मापासून तिचे ते एकनिष्ठ भक्त आहेत शिक्षक, संपादक, वकील इत्यादि अनेक व्यवसायात ते शिरले परंतु अशा एकांगी व्यवसायासाठीं त्यांचा जन्मच नसल्यानें व देशसेवेपुढें इतर व्यवसाय त्याना रुचेनासे झाल्यानें त्यांनीं हे सर्व व्यवसाय सोडले शिक्षक असतांना त्याना प्रचलित शिक्षणपद्धति सुधा-

जन्म व कुलवृत्तांत.
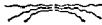
लवीय या घराण्याचें नांव उत्तरहिंदुस्थानातच नव्हे तर अखिल भारतवर्षांत सर्वतोमुखीं झालें आहे हें घराणें मूळ मालव प्रांतांतील, माळ-व्यांतील, हें त्या नांवरूनच उघड होत आहे. परंतु आज हें सर्वतोमुखीं झालेलें **मालवीय घराणें** माळवा सोडल्यानंतरच विशेष प्रसिद्धीस आलें. माळवा सोडल्यानंतर त्रिवेणीसंगमानें पुण्यक्षेत्र बनलेल्या प्रयागराज या ठिकाणीं त्यानीं आपलें स्थायिक घर केलें. व तेव्हांपासून **मालवीय** व प्रयाग यांचा संबंध जडला तो आजतागायत कायम आहे.

या घराण्यांतील सर्व पुरुष एकापेक्षां एक विद्वान्, उदारचरित, धर्माचे कट्टे अभिमानी असे होऊन गेले संस्कृत भाषा तर या घराण्यानें मातृभाषेसारखी आत्म-सात करून घेतली आहे चरित्रनायक **पंडित मदनमोहन मालवीय** यांचे आजे. **पं० प्रेमधर मालवीय** हे आपल्या काळांत संस्कृत विद्येंत अत्यंत पारंगत असून प्रयाग व त्याच्या आसमंतात् त्यांचा मोटा नांवलौकिक होता. त्यांचे चिरंजीव **पंडित वृजनाथ मालवीय** हेहि आपल्या वडिलांप्रमाणे विद्येंत अत्यंत विद्वान् म्हणून गाजले होते यांची अध्यापक कला नांव घेण्या-सारखी होती व त्यांच्या हातचे शिक्षण घेतलेलें अनेक विद्वान काशी प्रयागच्या भागांत आज विद्यमान आहेत श्रीमद्भागवतावर यांनीं लिहिलेला टीकाग्रंथ विद्वन्मान्य झालेला आहे संस्कृतप्रमाणें हिंदी भाषेवरहि त्यांचें प्रभुत्व असे **पंडित वृजनाथ** यांच्या विद्वत्तेवर व गाढ ज्ञानावर दर-भंग्याच्या हवींच्या महाराजांचे आजे व बनारसचे माजी महाराज हे अत्यंत लुब्ध असून **पं० वृजनाथ** यांना ते आपल्या गुरुस्थानीं मानीत. यांनीं संस्कृत-मध्यें पुष्कळ ग्रंथसंपत्ति निर्माण केली आहे व त्यांपैकीं पुष्कळ ग्रंथ पं० मदन-मोहन यांनीं प्रसिद्धहि केले आहेत. परंतु सरस्वतीनें अशा रीतीनें त्यांजवर

पंडित मदनमोहन मालवीय.

कौन्सिलमधील कामगिरी व कायदेमंडळांतून केलेली देशसेवा हीं सर्व कामें अत्यंत अपूर्व व त्यांच्या उज्ज्वल बुद्धिवैभवाची साक्ष पटविणारीं आहेत. म्हणून त्यांचें क्रमानें विभागशः पुढें वर्णन करण्यांत येणार आहे. **पंडित-जींच्या** उपरिनिर्दिष्ट विविध कार्यांचें बीजारोपण त्यांच्या तरुणपणींच झालें होतें, आणि त्यांच्या अपूर्व चिकाटीनें, त्यागबुद्धीनें व बुद्धिप्रभावानें त्यांचे आज विशाल वृक्ष झालेले दिसत आहेत. किंबहुना **पंडितजींचें** चरित्र म्हणजे संयुक्त प्रांताच्या राजकीय घडामोडीचा सुमारें ४५ वर्षांचा इतिहासच होय, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

पंडितजींनीं राजकारणांत प्रवेश केला त्या वेळीं पंडित **अयोध्यानाथ** हे संयुक्त प्रांतांतील प्रमुख पुढारी होते. दुसरे पुढारी पं० **विश्वंभरनाथ** हे होते. यांच्याशीं **मदनमोहन** यांचा स्नेह व परिचय वाढत गेला, तसतसा त्यांच्या कार्यनिष्ठेचा **पंडित मालवीयांवर** विशेष प्रभाव पडून त्यांची उपजत कार्यशीलता जास्त प्रभावी झाली.

स. १८८० सालींच **पंडितजींनीं** प्रयागास 'हिंदुसमाज' नावाची एक संस्था स्थापन केली होती. हिंदु समाजांतील निरनिराळ्या जातींत व पक्षांतांतील हिंदूमध्यें प्रेम उत्पन्न होऊन त्यांनीं संघटन व्हावें हा या समाजाचा हेतु होता. व आश्चर्य वाटण्यासारखी गोष्ट की, कॉंग्रेसचा जन्म होण्यापूर्वीच कांहीं महिने आधीं स.१८८५मध्यें त्यांनीं या समाजामार्फत एक हिंदु परिषद भरविली होती. त्यानंतर प्रथमतः म्यु० सदि ते शिरले, व म्यु० च्या द्वारें ते कायदेमंडळांत शिरले.

पंडितजींच्या आयडीचें मुख्य विषय म्हणजे शिक्षण व धर्मप्रसारण असल्यानें प्रथम त्यांनीं शैक्षणिक क्षेत्रांत काय कामगिरी केली हें पुढील प्रकरणांत निवेदन करून नंतर त्यांच्या इतर कार्याकडे वळूं.

परिचय होताच पंडितजींमधील गुणाची त्याना योग्य कल्पना येऊन पंडितजीं-ची स्वातंत्र्यवृत्ति व उत्साह इत्यादि गुणाचा त्याजवर विशेष परिणाम झाला व त्यानीं पंडितजींना आपल्या पत्राचें संपादकत्व देऊं केलें. त्यावेळीं पंडितजींचें वय अवघें २५ वर्षांचें होतें राजेसाहेबांकडून अशी सुचना होताच पंडितजींनीं तावडतोब आपल्या नोकरीचा राजिनामा दिला. व सदर पत्राचें संपादकत्व त्यानीं स्वीकारलें अशा रितीनें सरकारी नोकरींतून काढून पंडितजींना राष्ट्र सेवेस जुंपण्याचें श्रेय राजा **रामपालसिंह** यानीं घेतलें हें राष्ट्रावर त्याचे मदद् उपकारच झाले असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

पंडितजींना शिक्षकाच्या कामाची मोठी हौस; तें काम त्यांना अत्यंत पवित्र वाटे. परतु वृत्तपत्राचा सपादक हाहि एकप्रकारें शिक्षकच अस-ल्यानें त्यानीं हें काम पत्करलें.सुमारें अडीच वर्षें त्यानीं संपादकाचें काम केलें व हें कामहि त्यानीं इतक्या उत्कृष्टपणें बजावलें कीं, सरकारी अहवालांतहि पंडित-जींच्या कामाचा गौरवपूर्ण उल्लेख करण्यात आला. अडीच वर्षांनंतर पंडित-**जींनीं** ' हिंदुस्थान ' चे संपादकत्व सोडलें तरी वृत्तपत्राच्या धंद्याशीं जो संबंध एकदा जडला तो कायमचाच. कारण त्यानंतर त्यानीं ' इंडियन ओपिनियन ' या पत्राचें संपादकत्व पत्करलें. हिंदी लोकमत सडेतोडपणें मांड-ण्यांत हें पत्र त्या काळीं प्रमुख गणलें जात असे. या पत्राशीं सुप्रसिद्ध हिंदी पुढारी पं० **अयोध्यानाथ** यांचा निकट संबंध होता. पुढें या पत्रातच लखनौ येथील 'ॲडव्होकेट' या पत्राचा समावेश करण्यात आला. बाबू ब्रह्मानंद **सिंह** हेहि या पत्राचें काहीं दिवस संपादक होते.

राजकारणांत वृत्तपत्राला फार मोठें सामर्थ्य आहे. वृत्तपत्राची शक्ति केवढी अमर्याद असते ही गोष्ट पंडितजींस पुरेपुर पटल्यानें व हिंदी तरुणांच्या आकांक्षांना हिंदी हितविरोधी लोक भलतीच दिशा दाखवीत आहेत, असें आढळून आल्यामुळें त्यांनीं 'अभ्युदय' नांवाचें स्वतःचें पत्र काढलें व आजतागायत हिंदी भाषा बोलणारांत या पत्राचें स्थान श्रेष्ठ प्रकारचें आहे. या पत्रांत ते नेहमीं उत्कृष्ट लेख लिहून तरुणांच्या आकांक्षांना योग्य मार्ग दाखवीत. ' अभ्युदय 'चा जन्म झाल्यानंतर लोकांच्या मागणी निर्माण्यानें मांडणारें एखादें इंग्रजी दैनिक काढण्याची आवश्यकता त्यांना वाटूं लागली व त्याचें पर्यवसान म्हणजे ' लीडर ' पत्राचा जन्म होय हें सांगितलें असता पुरें.

पंडितजींच्या मनाच्या विशेष कल धर्मकारण व शिक्षण यास्कडे होता हें मागें एकदा सांगितलेंच आहे. परंतु पंडितजींसारख्या बुद्धिवन्तानें आपलें कार्यक्षेत्र इतक्यापुरतेंच मर्यादित करून घेऊं नये व त्यासाठीं वकिलीची परीक्षा द्यावी असा त्याच्या मित्रमंडळींचा त्यांना आग्रह झाला. मि. ए. ओ. ह्यूम यांना **पंडितजींच्या** वक्तृत्वाबद्दल कौतुक वाटे. **पं० अयोध्यानाथ, राजारामपालसिंह, पंडित सुंदरलाल** हे तर **पंडितजींचे** स्नेहीच होते. यांनीं **मदनमोहन** यास वकिलीची परीक्षा देण्यास उद्युक्त केलें व हिंदुस्थानचे संपादक असतानाच त्यांनीं वाकिलीच्या अभ्यासाला सुरवात केली. आणि १८९१सालीं ते एल्. एल् बी. झाले. आणि १८९३त त्यांनीं वकिलीला सुरवात केली,

एकदा **पं. अयोध्यानाथ** व **पं. मदनमोहन** हे मि. ए. ओ. ह्यूम याजशीं बोलत असता **पं० अयोध्यानाथ ह्यूमसाहेबांना** म्हणाले, '**मदनमोहन** कायद्याचा अभ्यास करूं लागल्यापासून त्याचें कॉंग्रेसच्या कामाकडे असावें तसें लक्ष नाहीं " ह्यूम—"ठीक आहे, त्यांनीं आपलें सर्व लक्ष तूर्त कायद्यावरच दिलें पाहिजे ' नंतर **मदनमोहन** यांजकडे वळून ते म्हणाले, '**मदनमोहन** ईश्वरानें तुम्हाला अपूर्व बुद्धिमत्ता दिली आहे. दहा वर्षें वकिली मन पूर्वक करा. तुम्हाला वरचें स्थान खात्रीनें मिळेल, मग तुमच्या सार्वजनिक कामाला खरें महत्त्व मग येईल आणि नंतर तुम्हाला जो दर्जा प्राप्त होईल त्यामुळें तुम्ही देशाचें पुष्कळच काम करूं शकाल."

परंतु मि ह्यूम याच्या वरील उपदेशाप्रमाणें वागण्याचें **पंडितजींच्यानें** मुळींच जमलें नाहीं, कारण त्याच्यावर सार्वजनिक कामाचा भार बराच मोठा पडे व त्यातच त्याचा बहुतेक वेळ मोडे. तरीहि वकील म्हणून त्याचा लौकिक कांहीं कमी झाला नाहीं. व लवकरच प्रयागमधील प्रमुख कायदेपंडितांत त्याची गणना होऊं लागली. तेथील एक प्रमुख वकील **मालवीयांसंबंधानें** असें म्हणे, कीं '**मालवीयांच्या** पायाजवळ नेहमीं चेंडू पडे पण ते तो दडवीत मात्र नव्हते.'

१ अशा रीतीनें सार्वजनिक कामांत ते अग्र स्थानापर्यंत चढूं लागले. त्यांच्या वाढत्या वयोमानाबरोबर त्याचें कार्यक्षेत्रहि वाढूं लागलें. त्याचें कार्य अनेक विविध प्रकारचें आहे. त्यांची शिक्षणविषयक कामगिरी, हिंदुसंघटनेची चळवळ,
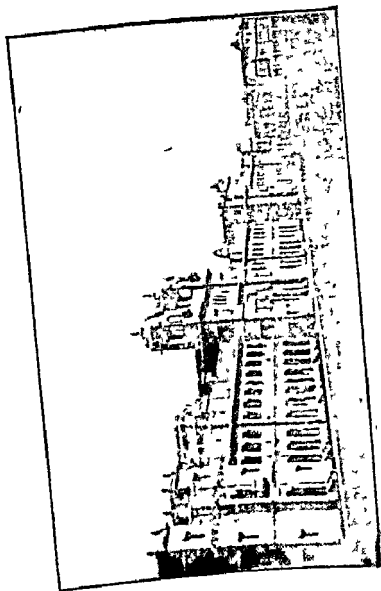
हिंदुविश्वविद्यालयाची स्थापना.
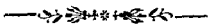
राष्ट्रीय शिक्षणाची आवश्यकता.

हिंदुस्थानातील शिक्षणपद्धति राष्ट्रीय गुणसवर्धनास सर्वस्वी अनिष्ट असल्यानें तींत आमूलाग्र बदल झाला पाहिजे, याबद्दल सर्वच राष्ट्रहितचिंतकाचें एकमत आहे. या पद्धतीविरुद्ध ओरडहि कांहीं कमी झालेली नाहीं. लो टिळकांनींस १९०६ सालीं राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधानें प्रस्तुतचें परकीय सरकार या अत्युपकारी कार्याविषयीं कसे उदासीन आहे याचें उत्कर्ष विवेचन केलें होतें. राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधानें ते म्हणतात, " देशातील तरुण पिढी देशाचें राजकीय, औद्योगिक, आणि सामाजिक वैभव राखण्यास किंवा वाढविण्यास समर्थ होईल, अशा प्रकारें त्यास शिक्षण देणें हें देशातील विद्याखात्याचें कर्तव्य आहे, आणि त्यासच राष्ट्रीय शिक्षण म्हणतात. आपल्या आसपासचीं राष्ट्रें काय करीत आहेत, कोणत्या बाबतींत अगर विषयात त्यानीं पुढें सरसावण्याचा उद्योग चालविला आहे, याचा या देशातील विद्याखात्यानें नीट विचार केला पाहिजे व त्याप्रमाणें आपल्या देशातील शिक्षणक्रमात हळवल्त सुधारणा केली पाहिजे. सर्व राष्ट्र किंवा सर्व प्रजा आहे त्यापेक्षा अधिक सुखी कशानें होईल, त्यास मिळत आहे त्यापेक्षा अधिक अन्न कशानें मिळेल, ते स्वाभिमानी निश्चयी करारी व तेजस्वी कशानें होतील, हें सरकारनें पाहिलें पाहिजे. आणि जें सरकार या गोष्टींकडे लक्ष देत नाहीं तें भाडोत्री व अपमतलबी समजलें पाहिजे "

लोकमान्यांची ही विचारणी त्यावेळच्या सर्वच राष्ट्रहितचिंतकांच्या मनात वावरत होती. पं **मदनमोहन** हे शिक्षक होते, तेव्हापासून व पुढें राजकारणात पडल्यानंतरहि या गोष्टीवर ते विशेष भर देत. देशाचें राजकीय पुनरुत्थान व्हावयाला व देशातील वाढत्या दारिद्र्याला आळा पडण्याला बौद्धिक शिक्षणाबरोबरीनें शास्त्रीय व यांत्रिक शिक्षणाची वाढ झाली पाहिजे. सरकारनेंच

आपलें या बाबतींत कर्तव्य करावयास पाहिजे परंतु येथील सरकार परकीय असल्यानें येथील प्रजाजनाची त्याला थोडीच पर्वा असणार, व शिक्षणाच्या बाबतींत तर त्याची हेळसांड अत्यंत उपेक्षणीय आहे

हिंदु विश्वविद्यालयाची कल्पना.

पंडीतजींचें प्रारंभापासूनच विद्यार्थ्यांकडे लक्ष. प्रयाग हें शिक्षणकेंद्र असल्यानें तेथें नाना ठिकाणचे विद्यार्थी विद्यार्जनासाठीं येत परंतु त्याची राहण्याची वगैरे सोय अगदीं नसे त्याची कांहीं तरी व्यवस्था लावली पाहिजे हें जाणून त्यांनीं ना **पं सुंदरलाल** यांच्या सहाय्यानें एक हिंदू बोर्डींग हौस काढलें त्यासाठीं फंड जमविणें वगैरे खटपटींची सर्व कामें **पं मदनमोहन** यांनीं स्वतः अंग मोडून केलीं याखेरीज अनेक शिक्षणसंस्थांशीं त्यांचा संबंध होताच

लोकमान्य टिळकांनीं राष्ट्रीय शिक्षणासंबधानें जे उद्गार काढल्याचें वर दाखविले आहे तसेच उद्गार **पंडित मालवीयजी** यांनीं १९०२ च्या कॉंग्रेसमध्यें काढलें आहेत त्या भाषणांत पंडितजी म्हणतात, शिक्षण देणें हें वस्तुतः सरकारचें कर्तव्य आहे उच्च शिक्षण, विशेषतः यांत्रिक व औद्योगिक शिक्षण देण्याकडे जगांतील सर्व प्रमुख राष्ट्रांचा भर आहे व तो यथायोग्यच आहे. खुद्द इंग्लंड आपल्या देशांतील तरुणांना तसें शिक्षण देत आहे सृष्टीच्या पोटांत जी विविध संपत्ति लपली आहे, ती धुडाळून उपयोगाला आणतां येईल असें शिक्षण सर्व राष्ट्रें आपल्या तरुणांना देत आहेत जर्मनीनें या कामीं आघाडी मारली आहे जपानहि मागें नाहीं परंतु हिंदुस्थानांतील कोट्यावधी लोकांना मात्र आपल्या नित्युपयोगी वस्तूंसाठीं परकीयांच्या तोंडाकडे पहावें लागत आहे आमच्या देशांत कच्चा माल मुबलक आहे, त्याचा पक्का माल करण्याचें ज्ञान व कौशल्य पाहिजे हें कौशल्य व ज्ञान आपल्या तरुणांना मिळाल्यास परदेशीं जो द्रव्याचा अफाट लोंढा जातो तो खास जाणार नाहीं औद्योगिक प्रगती झाल्याखेरीज व कच्च्या मालाचें पक्का माल येथें रुपांतर झाल्याखेरीज लोकांचें दारिद्र्य टळणार नाहीं व ते असेच दुष्काळानीं गांजून गांजून जाणार"

योजनेचा आराखडा.

अशा प्रकारची तळमळ रात्रंदिवस त्यांच्या अंतःकरणांत सुरू होती व तिचें

गोड फळ म्हणजे हिंदु विश्वविद्यालयाची संस्थापना हें होय! अशा प्रकारचें शिक्षण देणारें एखादें विश्वविद्यालय असावें ही **पंडितजींची** कल्पना फार जुनी आहे. स. १९०५ सालीं त्यांनीं प्रथम विश्वविद्यालयाची एक रूपरेखा जाहीर केली. पुढें स. १९११ सालीं त्या योजनेंत आणखी दुरुस्ती करून दुसऱ्यांदा आपली योजना त्यांनीं लोकांपुढें मांडली. याकामीं त्यांचे मित्र **ना. मुन्शी माधोलाल** यानीं पुष्कळच आर्थिक साहाय्य केलें, त्यांची सूचना अशी कीं, मोक्ष मुल्लर साहेबाना या विश्वविद्यालयाचे पहिले मुख्याध्यापक करावेत. दरम्यानच्या काळात **बेझन्टबाईनीं** सेंट्रल हिंदू कॉलेज काढलें. पुढें स. १९०४ च्या प्रारंभीं बनारसच्या महाराजाच्या अध्यक्षतेखालीं बनारस येथील मिंटो हौसमध्यें जाहीर सभा झाली. तींत ना. **माधोलाल** यानीं विश्वविद्यालयाची योजना मांडली व ती सर्वसंमत झाल्यानंतर वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध करण्यात आली. हा सर्व प्रकार बंगालमध्यें स्वदेशी बहिष्काराची चळवळ सुरू होण्यापूर्वीचा होता ही गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे **पंडितजींच्या** दूरदर्शित्वाची व राष्ट्रहितबुद्धीची योग्य कल्पना येईल. सरकारच्या हीनवृत्तीच्या निषेधार्थ म्हणून बंगालमध्यें स्वदेशी-बहिष्काराबरोबर राष्ट्रीय शिक्षणाचीहि चळवळ सुरू झाली. स्वदेशी बहिष्कार हें राजकीय शस्त्र होऊं शकतें. परंतु शिक्षणाचा हेतु त्यापेक्षाहि श्रेष्ठ व उच्च असतो. प. **मालवीय** यानीं केवळ राजकीय शस्त्र म्हणून ही चळवळ हातीं घेतली असें नाहीं. जगांतील सुधारलेल्या देशांतील विद्यार्थी व हिंदी विद्यार्थी यांची तुलना डोळ्यापुढें येतांच तिनें कोणाचेंहि हृदय विदारण होईल. एकंदर देशाची औद्योगिक, आर्थिक व राजकीय स्थिति सुधारणें असेल तर तरुणांना तेजस्वी व राष्ट्राला अत्यावश्य अशा गुणांचा विकास होईल असेंच शिक्षण मिळालें पाहिजे, हीं खूणगांठ पडल्यानेंच त्यांनीं राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रश्न हातीं घेतला.

ही गोष्ट स्पष्ट सांगण्याचें कारण असें कीं, **मालवीयजी** यांची विश्वविद्यालयाची योजना प्रसिद्ध होतांच हिंदीहितविरोधी लोकांकडून तिजवर टीकेचा भडिमार झाला तिचा व बंगालच्या चळवळीशीं बादरायण संबंध जोडण्याचाहि कांहीं अँग्लोइंडियन पत्रानीं प्रयत्न केला. पंडितजीनींहि असल्या कुटीकास तात्काल खरमरीत उत्तर देऊन त्यांची बिचारमरणी खोडून काढली.

प्रथम या युनिव्हर्सिटीची रूपरेषा प्रसिद्ध झाली ती पुढीलप्रमाणें होती. १संस्कृत कॉलेजची संस्थापना-यात वेद, वेदांग, स्मृति, दर्शनादि शास्त्राचें शिक्षण देणें, २ आयुर्वेदिक अगर मेडिकल कॉलेज काढणें, त्यास प्रयोगशाळा, दवाखानें, इत्यादि जोडणें. ३ सायन्स कॉलेज काढणें, त्यात फिजिक्स, केमिस्ट्री व टेक्नॉलॉजीचें शिक्षण देणें, ४ शेतकी कॉलेज,५कलाकौशल्याचें शिक्षण देणारें कॉलेज, त्यात संगीत, नाट्य, चित्रकला, शिल्पकला यांचें शिक्षण देणें, ६भाषा कॉलेज, यात आंग्लभाषा व हिंदी भाषा, ज्या भाषांच्या योगानें देशी भाषा समृद्ध होईल अशा भाषांचें शिक्षण देणें.

धर्मशिक्षण हा पाया.

या विश्वविद्यालयात उपनयन झाल्यानंतर विद्यार्थ्यांस प्रवेश मिळावयाचा, विद्यार्थ्यांनें अभ्यासक्रम संपेपर्यंत तेथेंच वास्तव्य करावयाचें, अशी योजना होती. अभ्यासक्रमहि अशा बेतानें आखावयाचा कीं, विद्यार्थ्यांना विशेष ताण न पडता सामान्य बुद्धीचा विद्यार्थीहि बारा वर्षांत संस्कृतमध्यें पारंगत होऊन इतरहि द्रव्योपार्जनाचा एखादा धंदा हस्तगत करूं शकेल. धर्मशास्त्राबरोबरच शास्त्रीय ज्ञान हिंदु तरुणांना मिळावें व हिंदुधर्मशास्त्रात जी चतुर्विध कर्तव्यें धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष सांगितलीं आहेत तीं यथोचितपणें पाळण्यास हिंदु तरुण समर्थ व्हावा, हा या शिक्षणाचा मुख्य हेतु होता.

श्रीक्षेत्र काशीसारख्या प्राचीन काळच्या एका नावाजलेल्या विद्यापीठाच्या ठिकाणीं असें विद्यापीठ स्थापन व्हावें याबद्दल कोणाचाच मतभेद नव्हता. सरकारनें त्याला अंशत: मान्यताहि दिली परंतु पुढें योजनेंतील धर्मशिक्षणाचा भाग गाळण्यात आला.

दुरुस्त योजना.

स. १९११ सालीं पुन: दुरुस्त योजना प्रसिद्ध झाली. तींत पुढील हेतु नमूद होते.

(१) हिंदु शास्त्रांच्या व संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाचा पुरस्कार करून हिंदु संस्कृति व विचार यातील जे उत्कृष्ट गुण असतील त्यांचा प्रसार करणें व प्राचीन हिंदु सुधारणांतील जें योग्य व श्रेष्ठ असेल त्याचें रक्षण करणें

(२) कला व शास्त्र यांचे सर्व शाखांसह अध्ययन करणें.

(३) देशातील उद्योगधंदे वाढण्याला जें जें म्हणून शास्त्रीय ज्ञान आवश्यक आहे तें तें शिकविणें.

(४) धर्म व व्यवहार हें शिक्षणांतील प्रमुख अंग समजून तरुणाचें चारित्र्य बनविणें.

पंडितजी काशी हिंदु विश्वविद्यालयासंबंधानें थोडक्यात पुढीलप्रमाणें म्हणतात.

प्रसादाद्विश्वनाथस्य काश्यां भागीरथीतटे।
विश्वविद्यालयः श्रेष्ठो हिंदूनां मानवर्धनः॥
हिंदुराज्याधिपतिभिर्धनिकैर्धार्मिकैस्तथा।
मिलित्वा स्थापितः सद्भिर्विद्याधर्मविवृद्धये॥
यत्र वेदाः सवेदांगाः धर्मशास्त्रं च पावनम्।
इतिहासः पुराणश्च मीमांसान्यायविस्तरः॥
सांख्ययोगौच वेदान्त आयुर्वेदः सुखावहः।
गांधर्ववेदो मधुरो धनुर्वेदश्चनूतनः॥
आग्लं दण्डविधानश्च दायभागादि संयुतम्।
पाश्चात्या विविधा विद्यास्तथा लोकहिताः कलाः॥
पाठ्यन्ते विधिवत्प्रेम्णा विज्ञानानि बहूनि च।
साहाय्यार्थं च छात्राणां दीयन्ते वृत्तयस्तथा॥
सर्वप्रान्तसमायाताश्छात्रा विद्याभिलाषिणः।
वसन्ति सुखिनो यत्र पुरा कुरुकुले यथा॥
नित्यं निषेव्यते यत्र व्यायामः शक्तिवर्धनः।
व्याख्यानैश्च कथाभिश्च धर्मो यत्रोपदिश्यते॥

हिंदू विश्वविद्यालयाची योजना प्रसिद्ध होतांच सर्वांकडून तिला प्रोत्साहन मिळू लागलें. डॉ. जी. सुब्रह्मण्यम अय्यर यानीं ही योजना प्रसिद्ध झाली तेव्हां या योजनेचें मन पूर्वक अभिनंदन केलें व एकाकाळीं ज्या पायोनिअर पत्रानें या विद्यापीठाच्या योजनेसंबंधानें संशय प्रगट करून त्यावर अवास्तव टीका केली, त्याच पत्रानें पुन योजना प्रसिद्ध होतांच त्या योजनेचें सुस्वागतच केलें.

फंड कसा जमविला.

अशा रीतीनें योजनेचा सर्वांकडून सत्कार होऊं लागतांच, विश्वविद्यालयासाठीं फंड जमविण्याकरितां शिष्टमंडळें बाहेर पडलीं व अल्पावधींतच बंगाल,

बिहार, संयुक्त प्रांत व पंजाब या प्रांतातून ३० ल. रुपयांचीं अभिवचनें मिळालीं. यानंतर राजेरजवाड्याकडे मदत मागण्यात आली. तेव्हां बिकानेरचे महाराज **सर गंगासिंग बहादुर** यांनीं या योजनेचा पुरस्कार केला. पुढें **लॉर्ड हार्डिंज, सर हारकोर्ट बटलर,** यांनाहि ही योजना मान्य झाली. दरभंगाच्या महाराजानीं स्वत: पाच हजार रुपये दिले व स्वत: अनेक संस्थानिकांकडे शिष्टमंडळ घेऊन गेले. सर्वांकडून मदत होऊं लागली. स.१९१५ सालीं कायदेमंडळांत हिंदु युनिव्हर्सिटी बिल येऊन तें पासहि झालें. त्यावेळीं भाषण करतांना **पंडित मालवीय** म्हणाले, "धर्माच्या चैतन्ययुक्त सामर्थ्यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे. आजच्या शिक्षणसंस्थांतून धार्मिक शिक्षणाची फार आबाळ झालेली आढळते. व हिंदूंच्या अत्यंत पवित्र व विद्यादेवीचें निवास असलेल्या ठिकाणीं अशी संस्था काढण्यास सरकारनें मान्यता दिली, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. माझी अशी खात्री आहे कीं, इतर संस्थांतून केव्हां तरी लवकरच धर्मशिक्षणाची आवश्यकता भासूं लागेल." विश्वविद्यालयाचें कार्य हातीं घेतांच पंडितजींनीं आपली अत्यंत किफायतशीर अशी वकिली सोडून दिली व आपलें सर्व आयुष्य विद्यालयाच्या सेवेंत खर्च करण्याचा कृतसंकल्प त्यांनीं केला. त्यासाठीं त्यांनीं सर्व देश पालथा घातला; शेकडों व्याख्यानें दिलीं, आपली योजना लोकांस समजावून दिली, जनतेची सहानुभूति मिळविली, व अल्पावधींतच सुमारें कोट रुपयांचा प्रचंड द्रव्यनिधि जमा केला. आतापर्यंत एकंदर निधि दीड कोटींवर गेला आहे.

च्या तटाकाच्या घाटाकडे टौलानें पाहणारां तीं विश्वविद्यालयीनें मंदिरें दृष्टी पडणार, ही कल्पना मनात येऊन मी हिंदू असतों तर किती बरें झालें असतें, असें मनात आल्याखेरीज रहात नाहीं. तथापि प्राचीन व वंदनीय अशा हिंदु संस्कृतीचा व अर्वाचीन पाश्चात्य संस्कृतीचा संयोग घडवून आणण्यास मदत करणाऱ्या सरकारचा मी एक नोकर असल्याचा अभिमान मला सहजच वाटला. ''

कोनशिला स्थापनसमारंभ.

पुढें फेब्रुआरी १९१६त लॉर्ड **हार्डिंज** यानीं विद्यालयाची कोनशिला बसविली इमारतींचीं कामें झपाट्यानें सुरु झाली व अनेक उत्साही कार्यकर्त्यांनीं वेगळींवेगळीं कामे वाटून घेऊन विश्वविद्यालयाची उभारणी केली विश्वविद्यालयाचे पहिले व्हाईस चान्सेलर पं **सर सुंदरलाल** (१९१६–१८); नंतर सर **शिवस्वामी अय्यर** (१९१८–१९) व नंतर तेव्हापासून पं **मदन मोहन मालवीयजी** आहेत

विश्वविद्यालयाच्या मदतीसाठीं पहिलें विनंतिपत्र कोटी रुपयाचें काढलें. तेव्हा १ कोटी १० लक्ष रोख जमा झाले. त्यापैकीं १ कोटी ५ लक्ष राजे रजवाड्यानीं व लोकानीं दिले. व पाच लक्ष सरकारनें दिले त्यात जोधपूर व पतियाळा यानीं रोख दोन व पाच लक्ष रुपये देऊन प्रतिवर्षी २४ हजार रुपये देण्याचें आश्वासन दिलें. त्याचप्रमाणें विकानेर व व काश्मीरच्या महाराजानीं प्रतिवर्षी बारा हजार रुपये देण्याचें आश्वासन दिलें.

या रकमेंतून इमारतीसाठीं जागा १३०० एकर ५९२१५२ रुपयास घेतली व त्यावर इमारती ४७५६८६६ रुपयाच्या बाधल्या आणि इतर सामानसुमानासाठीं २३५८८१५ रु. खर्च झाले. असें एकंदर ७६७७८३३ रुपये खर्च झाले. विश्वविद्यालयाच्या पुढील इमारती आहेत, आर्टस् कॉलेज, फिजिकल लायबोरेटरी, केमिकल लायबोरेटरी, सायन्समाठीं म्याम व विद्युत्संग्रह, इंजिनियरिंग कॉलेज, हॉस्पिटल, ११०० विद्यार्थ्याचें वसतीगृह, १०० स्त्री विद्यार्थिनींसाठीं वसती गृह, प्रोफेसराना राहण्याच्या जागा, इत्यादि.

व्यापक शिक्षणक्रम.

श्रीक्षेत्र काशीपासून सुमारें ४ मैलांवर हें विश्वविद्यालय वसविण्यात आलें

आहे. या जागेवर सुमारें वीस मैल लांबीचें सुंदर रस्ते केलें असून सुमारें वीस हजार वृक्षांची लागवड करण्यांत आली आहे. १६०० व विद्यार्थ्यांची व युनिव्हर्सिटींतील ८० प्रोफेसरांची राहण्याची सोय तेथेंच करण्यांत आली आहे हल्लीं विश्वविद्यालयात विद्यार्थी खालील विषयाचा अभ्यास करीत असतात

१ थिऑलॉजी.

२ प्राचीन विद्या (वेद, वेदांग, व्याकरण, साहित्य, न्याय, वेदांत, मीमांसा, सांख्य, ज्योतिष, पुराण व धर्मशास्त्र)

३ धर्म.

४ हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास.

५ संस्कृत, ६ हिंदी, ७ मराठी, ८ बंगाली, ९ अरबी आणि पर्शियन, १० उर्दू, ११ इंग्रजी, १२ इतिहास व राजकारण, १३ फिलॉसॉफी व सायकॉलॉजी, १४ अर्थशास्त्र व राजकारणशास्त्र १५ कायदा, १६ शिक्षण, १७ फिजिक्स, १८ गणित व ज्योतिष, १९ केमिस्ट्री, २० बॉटनी, २१ झुलॉजी, २२ मेकॅनिकल व इलेक्ट्रिकल इंजिनियरिंग, २३ जिऑलॉजी, २४ मायनिंग, २५ इंडस्ट्रियल केमिस्ट्री, २६ आयुर्वेद व अर्वाचीन शस्त्रक्रिया, २७ संगीत, २८ शारीरिक शिक्षण, व २९ लष्करी शिक्षण, याखेरीज युनिव्हर्सिटीच्या तीन शाळा आहेत, १ मुलांचें हायस्कूल २ एक मुलींची शाळा व ३ रणवीर संस्कृत पाठशाळाखेरीज व एक महिला–विद्यापीठ.

विश्वविद्यालयाची कामगिरी.

विश्वविद्यालय स्थापन झाल्यास बारा वर्षे होऊन गेलीं. आज विद्यालयांत वेगवेगळ्या ३२ शास्त्रांचें शिक्षण देण्यात येतें व त्यासाठीं १५० शिक्षक शिक्षणाचें काम करीत आहेत यांपैकीं बरेच युनिव्हर्सिटीमध्येंच राहतात, एकंदर ३६०० विद्यार्थी विद्या संपादन करीत असून १६०० वसतीगृहांत राहतात व या सर्वांसाठीं सुमारें दोन मैलाच्या विस्तृत क्षेत्रावर १५१ प्रशस्त व सुंदर अशा इमारती बांधण्यांत आल्या आहेत. वाचनमंदिरांत ६० हजारांवर ग्रंथ आहेत. प्रयोगशाळा सुमारें ६ व वर्कशॉप सुमारें ६ असून त्यावर २५ लक्षांवर खर्च करण्यांत आला आहे, ३८० वर विद्यार्थ्यांना देण्यांत येतात व ४०० नादार व अर्धनादार विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत, विद्यार्थ्यांना खेळण्यासाठीं, क्रिकेट, फुटबॉल, हॉकी,
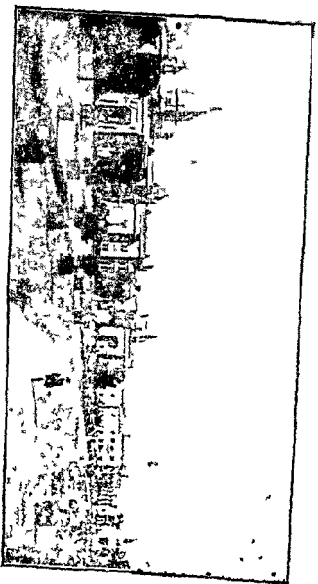
हिंदु विश्वविद्यालय (सर्व कॉलेजाचें दर्शन)

टेनिस, यासाठीं विस्तृत मैदानें असून युनिव्हर्सिटी ट्रेनिंग कोअरमध्यें ३०० विद्यार्थी निशाणबाजीचें शिक्षण घेत असतात. याखेरीज,१०० रोग्याचें हॉस्पिटल, एक बोटॅनिकल गार्डन, आयुर्वेदीय औषधासाठीं एक फार्मसी असून शारीरिक शिक्षणासाठीं एक विशाल हॉल बांधण्यात आला आहे.

या कालावधींत २९५४ पदवीधर बाहेर पडले. त्यात ४ डॉक्टर ऑफ सायन्स, १८९ थिऑलॉजी व प्राचीन विद्या, १७६३ आर्ट्स् पदवीधर, ७४०सायन्स, २६२ कायदा, ३८४ शिक्षणातील पदवीवाले. २०० मेकॅनिक व इलेक्ट्रिक व १४ मायनिंग असे पदवीधर बाहेर पडले.

सर्व हिंदुस्थानांतील विद्यार्थी.

या विश्वविद्यालयाचें स्वरूप अखिल भारतीय आहे. प्रत्येक प्रांतातले विद्यार्थी त्यांत आहेत. १९२९ सालीं येथें पुढील प्रमाणें विद्यार्थी होते. आसाम २८,बिहार, ओरिसा १७६, बंगाल २४३,मुंबई१०५, ब्रह्मदेश ५,मध्यभारत ३९, मध्यप्रांत २३१, वऱ्हाड १०, मद्रास १३७, वायव्यसरहद्दप्रांत२८, पंजाब १४३, उदयपूर जोधपूर, जयपूर, बिकानेर, अलवार, कोटा, पतियाळा वगैरे १०५, द. हैद्राबाद ६, नेपाळ६, काश्मीर१५, म्हैसूर ३, सं. प्रान्त ११९३, त्रावणकोर १७,बलुचिस्थान २, द. कानडा १, कोचीन१, आग्र ३१, दिल्ली ३,मॉरिशस १, हे सर्व विद्यार्थी २२२, जिल्ह्यातून आले आहेत.

स. १९२९, सालअखेर विश्वविद्यालयानें १,कोटी २५, लक्ष जमा केले. पैकीं १, कोटी साडो लक्ष राजे रजवाडे व इतर हिंदु धनिकांनीं दिले. ९, लक्ष सरकारनें दिले.हिंदुस्थान सरकार ३, लक्षाची भेंट देत असतें व संस्थानिकाकडून वर्षाचे ८०, हजार रु. मिळतात, याखेरीज फी व इतर देणग्या यातून खर्च चालतो संस्थेचें एकंदर उत्पन्न दहा लक्ष रुपयाचें असून खर्च मात्र बारा लक्षाचा आहे.

संस्था सर्व दृष्टींनीं परिपूर्ण व्हावयाची तर त्याला आणखीहि चार कोटी रुपये लागतील असें **पंडितजींचें** म्हणणें आहे,परतु ही रक्कम फार मोठी दिसेल म्हणून **पंडितजींनी** आणखी एक कोटी रुपयांची मागणी १९२९ सालीं केली. हा रक्कम जमताच टेक्नॉलॉजी, शेतकी, कॉमर्स व संगीत यांची कॉलेजें सुरू करण्यात येणार आहेत.

स्वसंस्कृतीचें पोषण.

संस्कृत वाङ्मयांत भांडार अमूल्य व अत्यंत अफाट असून सांस्कृतिक दृष्ट्या त्यानें जगाला अत्यंत उज्वल अशी संस्कृति समर्पण केली. परंतु या गोष्टींचा आपणास विसर पडु लागला व आपलें तें त्याज्य व परकीयांचें तेवढें अनुकरणीय ही धृति लोकात प्रश्न होऊं लागली. स्वाभिमानाच्या व संस्कृती रक्षणाच्या दृष्टीनें ही राष्ट्रावर मोठीच आपत्ती आहे असें वाटून पंडीतजींनीं संस्कृत वाङ्मय व हिंदू शास्त्र यांचा अभ्यासक्रमात प्रथम समावेश केला. या विश्वविद्यालयातील दुसरा विशेष हा कीं तेथें शास्त्रीय संशोधनाचें अध्ययन व अध्यापन करण्यात येत असतें.

शास्त्रीय संशोधन.

हिंदुस्थानात आज अनेक विश्वविद्यालयें आहेत. परंतु त्यांची पुस्तकी ज्ञानापलीकडे अद्यापिहि मजल नाहीं. हिंदुस्थान पूर्व कालाप्रमाणें आज जरी सुवर्ण भूमी नसला तरी तीत भूमिगत द्रव्यें आजहि अपार आहेत. परंतु त्याचें संशोधन करण्याचें ज्ञान हिंदी तरुणांना येथें देण्यातच येत नाहीं. अर्थात् या सर्व द्रव्याचा फायदा परकीय लोकांना मिळतो व हिंदी तरुण बुद्धिवान् व कर्तबगारीचा असूनहि त्याच्या बुद्धिविकासाला योग्य वाव नसल्यानें तो आपल्या घरीं भुकेनें उपाशी मरतो ही स्थिति अत्यंत वाईट नव्हे काय? हिंदुविश्वविद्यालयाचा काहीं विशेष असेल तर तो या संशोधन शिक्षणात आहे व म्हणून येथील विद्यार्थी बाहेर पडल्यावर 'मी आता पुढें काय करूं,' असा प्रश्न त्याच्या पुढें येत नाहीं. तो स्वावलंबी स्वतःच्या पायावर उभा राहूं शकतो ही एक एवढीच गोष्ट नाहीं यापेक्षाहि यात मोठा व्यापक हेतु आहे. हिंदुस्थान आज दरिद्री कां आहे तर त्याला उद्योगधंदे नाहींत म्हणून देशांत, अमूप माल कच्चा असूनहि पक्का माल सर्वस्वीं परदेशातून येतो. तेव्हां संशोधनद्वारा कच्चा माल पृथ्वीच्या पोटांतून बाहेर आणावयाचा व त्यावर अनेक धंदे काढून उपाशी मरणाऱ्या हजारों देशबांधवांना धंदा पुरवावयाचा असा या शिक्षणांतील प्रमुख हेतु आहे. विश्वविद्यालयाजवळ आज उपलब्ध असलेल्या साधनबळावर तें शक्य ते प्रयत्न या दिशेनें करीत आहे. तें परिपूर्ण होण्याला द्रव्यसहाय्याची आवश्यकता असल्यानें तें भरपूर मिळाल्यास पंडितजींच्या या भावनांतील कल्पनादि सत्यसृष्टीत उतरल्याशिवाय राहणार नाहींत.

मातृभाषा हें माध्यम.

देशातील इतर विश्वविद्यालयात शिक्षणाचें माध्यम इंग्रजीच सुरू असून तें बदलावें कीं न बदलावें याबद्दल वाद आहेत. परंतु या विश्वविद्यालयाच्या चालकाचा प्रारंभापासूनच मातृभाषेंतून शिक्षण देणें हा हेतू असल्यानें मातृभाषेंतून शिक्षण देण्याचा उपक्रम प्रथम या विश्वविद्यालयानें केला. व विश्वविद्यालयाला जोडलेल्या शाळातून मातृभाषा हेंच माध्यम असून प्रवेश परीक्षेचीं उत्तरें मातृभाषेंतून दिण्यास चालतात. कॅलेज शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमासाठीं हिंदी भाषेंतून वाङ्मय, शास्त्र, वैद्यक या विषयावर पुस्तकें तयार झालेलीं असून बी. ए. साठींहि क्रमिक पुस्तकें हिंदींतच तयार करण्याचें काम सुरू आहे. एम्. ए. च्या पदवीसाठीं हिंदी भाषा घेण्यात येते व लवकरच एम्. ए. परीक्षेचीं उत्तरेंहि हिंदींतून दिलीं जातील.

शास्त्रीय शिक्षणातील औद्योगिक दृष्टया उपयोगी पडेल असें शास्त्रीय ज्ञान इंजिनियरिंग (मेकॅनिकल व विद्युत्) मायनिंग याचेंहि शिक्षण देण्यात येतें.

धर्म व राजकारण

अलीकडच्या तरुणांत धर्माविषयीं औदासिन्यच केवळ आहे असें नसून कित्येक प्रसंगीं अवहेलना करण्यापर्यंत मजल जाते ही गोष्ट मास्त्रदृष्टया बरोबर नाहीं हें जाणून या विश्वविद्यालयात विद्यार्थ्यांचें चारित्र्य उत्कृष्ट बनेल असें शिक्षण देण्यांत फार दक्षता घेण्यात येते. त्यासाठीं धर्मशिक्षण अवश्य केलें आहे. धर्मावर वारंवार व्याख्यानें करविण्यात येतात प्रति एकादशीच्या दिवशीं कथा असते. त्यावेळीं विद्यार्थी व शिक्षक याना उपस्थित असावेंच लागते. याखेरीज धर्मावर वादसंवाद मधून मधून होत असतातच. जेणेंकरून विद्यार्थ्याला धर्माचें मूल स्वरूप समजून येऊन धर्म व व्यवहार याची उत्कट सांगड घालता येईल असें शिक्षण देण्यात येतें. मानवी सौख्याला व चारित्र्यसंवर्धनाला धर्मशिक्षण अत्यावश्य आहे असाच विश्वविद्यालयाच्या चालकाचा ठाम सिद्धान्त असल्यानें धर्मशिक्षणावर जास्त भर आहे. मनुष्यांत उच्च प्रकारचा स्वार्थत्याग उत्पन्न होण्यास त्याच्यांत देशाभिमानाची ज्योतहि तेवत असली पाहिजे हें जाणून व उत्कृष्ट चारित्र्याला आणि शीलसंवर्धनाला देशाभिमानहि प्रखर असावयास पाहिजे म्हणून विद्यार्थ्यांत देशाभिमान उत्पन्न होईल असेंहि शिक्षण देण्यात येतें, व

ही गोष्ट कितपत साध्य झाली आहे हें दाखविण्यासाठीं येथें एक दोन गोष्टींचा उल्लेख करणें अप्रासंगिक होणार नाहीं.

विद्यालय राजकारणापासून अलिप्त नाहीं.

विश्वविद्यालय केवळ परीक्षा घेणारें नसून आपल्या हेतूप्रमाणें त्यामार्फत शिक्षणहि देता यावें हा **पंडितजींचा** उद्देश त्यांनीं यात सफल करून दाखविला आहे. विद्यालयातून बाहेर पडणारा विद्यार्थी केवळ पोटार्थी म्हणून न हिंडतां तो स्वतंत्र वृत्तीनें राहून यथाशक्ति देशसेवाहि करील अशाच तऱ्हेचा शिक्षणक्रम विद्यालयानें आखला आहे.याशिवाय विद्यालयाचा विशेष हा कीं,विद्यार्थ्यांस राजकारणापासून शक्य तितक्या दूर राखण्याचा जो अन्यत्र प्रयत्न केला जातो तसा येथें केला जात नाहीं.असहकारितेच्या काळात विद्यार्थ्यांनीं शाळा-कॉलेजें सोडावीं म्हणून पुढाऱ्यांचे प्रयत्न चालले असतां या विद्यालयांतील विद्यार्थीहि बाहेर पडावे असे दुरून दुरून बरेच प्रयत्न करण्यांत आले.ही गोष्ट **पंडितजींस** समजताच त्यांनीं महात्मा गांधींस निमंत्रण करून आपल्या समक्ष काय सांगावयाचें असेल तें विद्यार्थ्यांस सांगण्याविषयीं त्यांस विनंती केली.

सन १९३० सालच्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळींत विश्वविद्यालयातील बऱ्याच अध्यापकांनीं व विद्यार्थ्यांनीं चळवळींत आणि भाग घेतला तेव्हां सरकारनें विद्यालयाची ग्रँटच बंद केली. अशा अध्यापकांना व विद्यार्थ्यांना पुन विद्यालयांत घेणार नसल्यास ग्रँट देण्याचा विचार करूं अशा अटी घालण्यात आल्या तेव्हां सर्व अध्यापकांनीं अर्ध्या पगारावर काम करण्याचें ठरविलें, परंतु सरकारनें घातलेल्या अपमानास्पद अटी पाळण्याचें नाकारलें. या एकाच गोष्टीवरून काय मोलाची मंडळी विश्वविद्यालयात आहेत याची कल्पना येईल. पं. मदनमोहन यांस मुंबईस अटक झाली अशी वार्ता पसरताच विश्वविद्यालयातून शंभर विद्यार्थ्यांचा एक जथा मुंबईस कायदेभंगासाठीं आला या गोष्टीवरून विद्यार्थ्यांना राजकारणापासून अलिप्त राखण्याचें धोरण या विश्वविद्यालयात नाहीं हें स्पष्ट दिसून येईल.

बलसंवर्धन.

'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' ही उक्ति सर्वमान्य असली तरी ती व्यवहारात मात्र क्वचितच आचरली जाते. विशेषत: शाळामास्तरां

ठिकाणीं शारीरिक शिक्षण सक्तीचें केलें पाहिजे तें केलें जात नाहीं या विश्वविद्यालयाचें विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शिक्षणाकडेहि पूर्ण लक्ष आहे. चारित्र्य संवर्धनाइतकीच बलसंवर्धनाची आवश्यकता आहे हें येथलि चालकानीं पुरापूर जाणलें असून सर्व प्रकारचा व्यायाम, लष्करी शिक्षण याची व्यवस्था तेथें करण्यात आली आहे.

पं.मालवीय यांचा शिक्षण प्रसाराविषयींचा हव्यास इतका दांडगा आहे कीं त्यांना सर्व जनता साक्षर व्हावयास पाहिजे. यासाठीं त्यानीं १९२९ सालीं पदवीदानप्रसंगीं पदवीधरांना केलेल्या भाषणात ते म्हणाले,

"हें सर्व विश्व एका चिर, सर्वव्यापी अशा शक्तीनें चाललें आहे. त्या चित्शक्तीखेरीज प्राणी जगूंच शकणार नाहीं, जें सर्व दृश्य व अदृश्य आहे त्याचा नियंता एक असून त्याच्या इच्छामात्रेकरून हें विश्व चाललें आहे असें उपनिषदें सांगतात. अशी जी शक्ति-तिला ब्रह्म म्हणा, ईश्वर म्हणा, तीं अनादि व अविनाशी आहे. यासंबंधानें तुमच्या मनांत आशंका उत्पन्न झाली तर वर आकाशाकडे पाहा. तें कसें अनंत तारका व नक्षत्रानीं भरून गेलें आहे! अत्यंत दूर अशा सूर्याचा प्रकाश या जगावर येऊन त्यांत जीवनकला घालतो. याचा विचार करा. तुम्ही आपल्या आश्चर्यकारक अशा शरीरयंत्राकडे पाहा. आपल्या सभोंवार आनंदानें, उत्साहानें बागडणाऱ्या पशुपक्ष्याकडे दृष्टि द्यावा. त्या फलपुष्पानीं नटलेल्या वृक्षराजी पाहा. ज्याला आपण ब्रह्म अगर ईश्वर म्हणतो तो या सव ठिकाणीं नांदत आहे. आपल्या धर्मशिक्षणाचें स.रसर्वस्व हें आहे.

स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातु चित्।
सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः॥

ईश्वर आहे व तो सर्व प्राणिमात्रांत वास करतो या दोन मूलभूत गोष्टी तुम्हांस पटल्या म्हणजे ईश्वर व अखिल प्राणी यांच्याशीं तुम्ही योग्यरीतें वागाली

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्

आपणाशीं दुसऱ्यानीं व.गलेलें जसें आवडणार नाहीं तसें तुम्ही दुसऱ्याशीं वागूं नका. व

यद्यदात्मनि चेच्छेत तत्परस्यापि चिन्तयेत्।

मनुष्यानें कसें वागावें याचे आ.पल्या पूर्वजांनीं घालून दिलेले हे दोन सर्वोत्कृष्ट नियम आहेत.

भूमीच्या मानरक्षणासाठीं प्रसंग पडल्यास आत्मदान करणें हेंच नागरिकाचें खरें कर्तव्य आहे. परंतु गैरभावनेच्या भरात जीवाचा उगाच फुकट त्याग करूं नका. तो सत्कार्यासाठीं राखून ठेवा."

विश्वविद्यालयाची योग्यता.

पंडितजींनीं केलेला हा अमूल्य उपदेश प्रत्येक मनुष्यानें अंतःकरणावर कोरून ठेवण्यासारखा आहे. व यावरून काशी विश्वविद्यालयापुढें कोणत्या प्रकारचें ध्येय आहे याची योग्य कल्पना येईल.

सजीव, तेजस्वी, राष्ट्रकार्यदक्ष, असे विद्यार्थी निर्माण करणें हा राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रधान हेतु तो या विश्वविद्यालयात किती उत्कृष्टपणें पाळला जातो हें वरील उदाहरावरून ध्यानीं येईल. विद्यालयातून स्वाभिमानी विद्यार्थी निपजविणें हें चालकाचें मुख्य ध्येय आहे. हिंदु संस्कृतीचा ज्वाज्वल अभिमान विद्यार्थ्यांत उत्पन्न व्हावा ही पंडितजींची कामना विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमावरून स्पष्ट नजरेस येईल. ही गोष्ट न सांगताहि समजण्यासारखी आहे. विश्वविद्यालयाचीं जीं प्रचंड व भव्य मंदिरें उभारलीं आहेत तीं पाहताच हिंदी संस्कृतीचें चित्र मूर्तिमंत चित्र डोळ्यापुढें उभें राहतें. त्या तीन तीन मजली सुविशाल इमारती,त्यावर झळकत असलेलीं तीं सुवर्णशिखरें, हींच हीं सरस्वतीचीं उपास्य मंदिरें हें न सांगताहि कोणास सहज समजून येईल. विश्वविद्यालयात अंतर्बाह्य स्वाभिमान, तेज, ओज प्रतीत होतें.

हिंदु विश्वविद्यालयाची स्थापना हें **पंडित मदनमोहन मालवीयजी** यांच्या अविश्रान्त परिश्रमाचें फल आहे हें तर खरेंच. पंडितजींनीं स्वहस्तानें निर्माण केलेलें व चिरस्वरूपाचें असें हें स्मारक आहे हेंहि खरें. परंतु हें विश्वविद्यालय स्थापन करून पंडितजींनीं अपूर्व अशी देशसेवा केली आहे. व त्याबद्दल अखिल हिंदुमात्र त्यांचा सदैव ऋणीच राहील. हिंदु संस्कृतीच्या पुनरुद्धाराचें असामान्य काम या विश्वविद्यालयामार्फत होत आहे. हिंदू जातीचा गौरव विश्वविद्यालय वाढवीत आहे. येथील संशोधनाबद्दल जगांतील मोठमोठे विद्वान माना डोलवात आहेत. अशाप्रकारें त्रिखंडांत हिंदु-जातीचा यशोगौरव दुमदुमविण्याचें काम विश्वविद्यालयानें अंगीकारलें आहे. ही हिंदुसमाजाची केवढी अफाट व भव्य सेवा पंडितजींनीं केली आहे! **पंडितजींच्या या एकाच कृत्यामुळें त्यांचें नांव सदैव झळकत राहणार ही गोष्ट निर्विवाद आहे.**

हिंदु-संघटन.

एका काळीं त्रिखण्डावर ज्या हिंदु संस्कृतीची छाप पडली होती, अखिल जगतातील मानव जात ज्या एक श्रेष्ठ संस्कृतीवर मोहून गेले होते ज्या संस्कृतींतील श्रेष्ठ तत्त्वज्ञानातील रहस्य समजावून घेण्यासाठीं अखिल जगातून विद्यार्थ्यांच्या झुंडीच्या झुंडा या भारतवर्षाकडे धावा घेत, रामकृष्णादि महान्वीर ज्या भूमींत निर्माण झाले. महान् महान् तत्त्ववेत्त्यानीं ज्या भूमीची महत्तमता वाढविली, ज्या भूमींत जन्म घेण्याबद्दल देवादिकानाहि मोह उत्पन्न व्हावा त्या भूमीचें तें गतकालीन वैभव, ती महत्तमता, तें अलोट बुद्धिसामर्थ्य, ते तेजस्वी वीर पुरुष आज कोठें गेले ? एका काळीं जगावर प्रभुत्व गाजविणाऱ्या त्या तेजस्वी संस्कृतीला आज ओहोटी लागलेली पाहून कोणा स्वाभिमानी भारतवर्षीयाच्या अंतःकरणांत वेदना उत्पन्न होणार नाहींत ! हूण, शकासारख्या परसंस्कृतीला आत्मसात् करून त्याची नावनिशीहि उरू न देणाऱ्या त्या तेजस्वी भारतीय संस्कृतीवर आज असें कोणतें दीर्घ पटल आलें कीं, जगावर असोच पण स्वस्थानीं ती मोठ्या मुष्किलीनें काळ कंठीत आहे !

या गोष्टीचा विचार करूं लागल्यास कोणाच्याहि मनांत कालवाकालव उत्पन्न झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. हिंदुस्थानच्या मानचित्राकडे नुसता दृष्टिक्षेप केला तरी किती विपरीत देखावा दृष्टीं पडतो ! अनादिकाळीं असो, परंतु इतिहासकाळीं सुमारें हजार वर्षांपूर्वीची गोष्ट, उत्तरेस हिंदुकुशापर्यंत व दक्षिणेस जावा, सुमात्रा-पर्यंत सर्व भूप्रदेश हिंदु संस्कृतीखालीं नांदत होता. तें त्याचें स्थान आज हिरावलें गेलें व अन्य संस्कृतीला आत्मसात करण्याइतकी जी प्रबल संस्कृति होती तेथें दुसऱ्याच एका प्रबल संस्कृतीचा वाढ व विस्तार होऊन ती हिंदु संस्कृतीला कोपऱ्यात दडपूं लागली असें दृश्य प्रत्यक्ष दिसूं लागलें !

यावर उपाय काय ?

अर्थात् या गोष्टीवर वेळींच कांहीं उपाय न केल्यास आत्मघात होईल अशी भीति राष्ट्रहितचिंतकांस वाटूं लागल्यास आश्चर्य नाहीं यावर कांहीं उपाययोजना

केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं असें वाटून उत्तर हिंदुस्थानात आर्यसमाजानें अनेक वर्षांपूर्वीपासून काम सुरू केलें होतें. परंतु अगदीं अलीकडे असे प्रयत्न जास्त व्यापक प्रमाणात व सुसंघटितपणें केल्याखेरीज गत्यंतर नाहींसें झालें विशेषत हिंदु मुसलमान याचे दंगे वाढू लागून प्रत्येक ठिकाणीं हिंदुसमाज असंघटित असल्या-कारणानें त्यालाच मार खावा लागे. हिंदूंच्या स्त्रिया पळवून नेणें, अनाथ हिंदू दिसताच त्यास धर्मभ्रष्ट करणें इत्यादि प्रकार जास्त जास्त सुरू झाले.यावर उपाय हिंदुसंघटन हेंच होतें.

हिंदुस्थानात हिंदु-मुसलमान आज शेंकडों वर्षे एकत्र नांदत आहेत. परंतु अली-कडे १०।१५ वर्षात या उभय ज्ञातींत वारंवार जो कलहाग्नि पेटतो तो का ? शेंकडों वर्षे गुण्यागोविंदानें शेजारीं शेजारीं राहणारे अकस्मात् एकमेकाचा गळा चिर-ण्यास प्रवृत्त कां होतात ! याचें कारण काहींही असलें तरी सूक्ष्मपणें अवलोकन करणाराच्या एक गोष्ट सहज लक्षात येईल ती अशी कीं, देशातील राजकार-णात काहीं विशेष घडामोडी होण्याचा प्रसंग आला कीं नेमके त्याच वेळीं हे दंगे उद्भवतात. मॉंटफर्ड सुधारणा आल्या व त्याच्या आगमनाबरोबर उत्तर हिंदुस्थानांत हिंदु-मुसलमानाच्या दंग्यानीं पेट घेतली व हीच स्थिति अद्यापपर्यंत कायम आहे. या दंग्याच्या बुडाशीं फोडा व झोडा ही नीतीच आहे हें कोणास उमगत नाहीं असें नाहीं परंतु अशी कुटिल नीति न फैलावून देण्याचें जनतेच्या हातीं नसल्यानें त्यावर लोकांच्या हातीं असलेला एकच प्रतिबंधक उपाय म्हणजे आपलें बल संवर्धन व संघटन करणें हाच होय. अर्थात् या स्वावलंबी मार्गाकडे राष्ट्रकल्याणेच्छु पुढाऱ्याचें सहजच लक्ष गेलें, व या कामीं **पं. मदनमोहन** याच्या बरोबरीनें कार्य करणारे दुसरे श्रद्धेय राष्ट्रपुरुष लाला मुन्शीलाल-स्वामी श्रद्धानंदजी-हे होत. **स्वामी श्रद्धानंदजी** यानीं यासंबंधात दिलेली अमूल्य व अफाट कामगिरी केलें हें सर्वश्रुत आहे व त्याची कामगिरी इतकी उत्कृष्ट झाली कीं, केवळ ज्ञातिविशिष्ट भावना ठेवणाऱ्या परसंस्कृतीच्या लोकास ती दुस्सह होऊन त्यातील एका आततायी अधमानें स्वामीजींचा वध केला ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे उत्तर हिंदुस्थानात हिंदुसमाजांत ज्या दोन विभूतींनीं प्रचंड आत्मविश्वास उत्पन्न करून त्यास संघटित केलें, त्या दोन विभूति म्हणजे **स्वामी श्रद्धानंदजी** व चरित्रनायक **पंडित मालवीयजी** या होत.

युगात संघ. ऐक्य. हेंच बल आहे हाच शक्तींचा खरा झरा आहे म्हणून स्वराज्यप्राप्तिच्छु हिंदूंनीं स्वत करिता तर असोच पण इतराच्या कल्याणासाठींहि संघटन करावयास पाहिजे. अशा पवित्र व उदात्त ध्येयानें प्रेरित होऊन हिंदु संघटनेची चळवळ निघाली. परंतु अशा उदात्त हेतूनें ही चळवळ निघाली तरीहि कांहीं वावदुकानीं तिजविरुद्ध ओरडा करण्यास सुरवात केली. याना हिंदुस्थानावर हिंदूंचें राज्य पाहिजे म्हणून मुसलमान ओरडू लागले. व हिंदु-सभेसारखी ज्ञातिविशिष्ट संस्था निघाल्यानें कॉंग्रेसवाले रागावून उठले. व हा गैरसमज अद्यापिहि कमी झालेला नाहीं. पं. मालवीय यानीं हिंदु सभेच्या हेतूंची फोड करून सागताना अनेक वेळा या आक्षेपाचें निरसन केलें आहे. हिंदु सभेचे जे हेतू आहेत त्यातहि असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं.—

हिंदुसभेचे उद्देश

(१) हिंदुसमाजातील सर्वपंथीयाचें व वर्गीयाचें परस्परप्रेम संवर्धित करून एकीकरणानें ह्या आपल्या महान् समाजाला सुसघटित, प्रबल व उत्कर्षोन्मुख करून त्याची सर्वांगीण प्रगति करणें हा हिंदुसभेचा उद्देश आहे.

(२) संघटित हिंदु जाती व भारतातील इतर परधर्मीय जाती याचा परस्परात सद्भाव उत्पन्न करून तद्द्वारा या आपल्या भारतभूला स्वयंशासित स्वराज्ययुक्त एक महान् राष्ट्र बनविण्याचा प्रयत्न करण्यासाठीं त्यांच्याशीं मित्रता वाढविणें.

(३) हिंदुजातींतील कनिष्ठ वर्गांसह सर्व वर्गांची उन्नति करून त्याना उच्चावस्था प्राप्त करून देणें.

(४) हिंदूच्या हितसंबंधाचें जेथें आवश्यकता पडेल तेथें रक्षण करणें.

(५) हिंदूंचें संख्याबल कायम ठेवणें व तें वाढविणें.

(६) हिंदू स्त्रियाची स्थिति सुधारणें.

(७) गोरक्षण व गोसंवर्धन करणें.

(८) हिंदु जातींतील लोकाचा धर्म, सदाचार, शिक्षण आणि सामाजिक, राजकीय व आर्थिक उन्नति यासाठीं प्रयत्न करणें

टीप—हिंदु सभा हिंदु जातींतील कोणत्याहि विशेष पंथाचा, राजनैतिक पक्षाचा, पक्षपात वा विरोध करणार नाहीं, किंवा कोणत्याहि पंथांच्या मतांत ढवळाढवळ करणार नाहीं.

अशी वस्तुस्थिति असता आपसात दंगे तंटे असणें यापरती आश्चर्याची गोष्ट कोणती नाहीं. आमचें रक्षण विदेशी सैन्यानें करावें ही मोठी लाजिरवाणी गोष्ट आहे. पाठशाळातून सैनिक शिक्षण दिलें पाहिजे व गावोगाव आणि पेठापेठातून नगररक्षणाची सोय झाली पाहिजे.

बेळगाव येथें ता. २७।२८ डिसेंबर १९२४ रोजीं **पंडितजींच्या** अध्यक्षतेखालीं हिंदुमहासभेचें अधिवेशन झालें त्यावेळीं त्यांनीं पुढील आशयाचें भाषण केलें.

संघटना कां पाहिजे ?

हिंदुमहासभा ही संस्था जरी अलीकडे निघालेली आहे तरी तिला महत्त्व अतिशय आहे. सर्व हिंदु एकत्र जमतील व आपल्या हिताहिताचा विचार करतील अशी ही एकच संस्था आहे. कॉंग्रेस देखील आपल्या हिताहिताचा विचार करीत नाहीं असें नाहीं, पण ती एकट्या हिंदूंची संस्था नाहीं, तिच्यात मुसलमानहि आहेत. परधर्मीयांचाहि तींत भाग आहे. हिंदूंची, केवळ हिंदूसाठीं अशी ती संस्था नाहीं, ही गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे. आज हिंदुस्थानात ज्याना हिंदु म्हणतात अशा लोकांची संख्या तेवीस कोटी आहे, पण आज सर्वत्र त्याच्यावरच अत्याचार होत आहेत! हिंदूंची एवढी मोठी संख्या, मग ते इतके दुबळे कां ? या प्रश्नाचा आपण विचार करा म्हणजे त्याचें उत्तर तुम्हाला समजेल. आपल्यात संघटन नाहीं व इतर धर्मीयांच्या अनुयायात तें आहे. आम्हीं मुसलमान किंवा ख्रिस्ती यांचा द्वेष बिलकुल करीत नाहीं. पण आम्ही स्वतःचें संरक्षण करीत आहों. हिंदुस्थानला जर स्वराज्य पाहिजे असेल, तर मुसलमान जसे सुसंघटित व सामर्थ्यवान् झाले आहेत, तसेंच हिंदूंनीं व्हावयास पाहिजे व हें सामर्थ्य संघटनेंत आहे, एकींत आहे. हिंदुसमाजातील सर्व जातींनीं एक झालें पाहिजे इतर धर्मांच्या लोकाना जसा आपला इतिहास, आपली संस्कृति, आपला धर्म सर्वांत प्रिय आहे, त्याचा जसा त्याना अभिमान वाटतो, तसा अभिमान वाटावा इतक्या उच्च दर्जाचें आमचें वाङ्मय आहे. आमची संस्कृति व धर्महि तसाच श्रेष्ठ आहे. याचा आम्हास अभिमान वाटतो व तसा प्रत्येक हिंदूस वाटला पाहिजे. आज हिंदु लोक बलवान् असूनहि बलहीन आहेत; धनवान् असूनहि निर्धन आहेत. याचें कारण ते धर्मनिष्ठ नाहींत; धर्म आम्हाला समजत नाहीं, याकरितां गावोगाव, तालुक्यातालुक्यातून, जिल्हानिहाय हिंदु-

सभा स्थापन झाल्या पाहिजेत व त्यांच्या वारंवार सभा भरविल्या पाहिजेत. लोकांत सामर्थ्य उत्पन्न होण्यासाठीं **ब्रह्मचर्यप्रतिपालनाची आवश्यकता** फार आहे. आजची आपली जी तरुण पिढी आहे व जी नवीन निर्माण होत आहे ती अत्यंत दुर्बल होत चालली आहे. याचें कारण ब्रह्मचर्याचा अभाव. ब्रह्मचर्यानें युक्त असे पुत्र व कन्या यांची संख्या घटत आहे, ती वाढविली पाहिजे. मुलींचें लग्न बारा वर्षांच्या आंत व मुलांचें अठरा वर्षांच्या आंत नाहींच करावयाचें असा सर्वांनीं निश्चय केला पाहिजे.

दलितांचा उद्धार करा.

दलित जातीचा उद्धार करणें हें आपलें सर्वांत मोठें काम आहे. सर्वांनीं उचल केली तर तें सुकर होईल. त्यांना आपल्या विहिरीवर पाणी भरण्यास मोकळीक द्या, त्यांच्यासाठीं निदान दुसऱ्या विहिरी तरी तयार करा, पण त्यांच्यांत आपल्याविषयीं आपलेपणा उत्पन्न करा. त्यांच्यांत हिंदुधर्माचा जिवंत अभिमान उत्पन्न करा. त्यांना देवळाचे मार्ग मोकळे करा. त्यांना देवदर्शन घेऊं द्या. चतुर्भुज नारायणाची, विष्णूची, मूर्ति त्यांना अवलोकन करूं द्या. त्यांना शाळेंत आपल्या मुलांशेजारीं बसून शिकूं द्या. असें केल्यानें त्यांना आपल्याविषयीं प्रेम वाटेल, हिंदु धर्मावरील श्रद्धा दृढावेल व धर्मकार्य आणि देशकार्य घडेल.

परधर्मांतील जे लोक आपल्या धर्मांत खुषीनें येतील त्यांना आपल्या धर्मांत घ्या. मलकाना रजपुतांची हकीकत सर्वप्रसिद्ध आहे. ते मूळचे हिंदु असून बाटून मुसलमान केलेले, नव्हे हिंदुधर्मीयांनीं त्यांना मुसलमान समजून दूर ठेवलें ! ते मुसलमान झाले हा अपराध त्यांचा नसून आपल्या समाजाचा आहे. त्यांना शुद्ध करून घेणें हें आपलें कर्तव्य आहे. ज्या कोणास स्वखुषीनें हिंदुधर्मांत यावयाचें असेल, त्यास हिंदु करून घेणें आपलें काम आहे. यांत आपण परधर्मांचा द्वेष करीत नसून, आपल्या धर्माची महती गात आहों. आपला धर्म हजारों वर्षांचा जुना आहे. वेद, पुराणें, उपनिषदें, यांचा आपणास अभिमान वाटला पाहिजे. तो वाटेल तर सर्वांचा एकजीव होईल, संघटन होईल, सामर्थ्य वाढेल, धर्म समजेल, व आपल्याला अभ्युदय व निःश्रेयस दोनहि प्राप्त होतील.

बेळगांव येथें भरलेल्या हिंदुसभेच्या अधिवेशन आटोपून **पंडितजी** परत जात असतां पुण्यास त्यांचें हिंदुधर्मावर व्याख्यान झालें, त्यांत ते म्हणाले:—

हिंदुधर्माची आजची स्थिति.

ज्या श्रीशिवाजीमहाराजांनीं रामदासस्वामींच्या उपदेशानें हिंदुधर्माचें रक्षण केलें त्याच्या मूर्तीची येथें स्थापना झाली आहे हें पुणेंकराचें मदद्भाग्य होय पण शिवाजीनें रक्षण केलेल्या या हिंदुधर्माची आज स्थिति काय आहे ? तत्त्वज्ञान-दृष्ट्या आपला धर्म जगांतील सर्व धर्मांत अत्यंत श्रेष्ठ असा असून या तत्त्वज्ञानानें पाश्चात्य पंडितानाहि मोहित केलें आहे. अशा धर्माची मूलतत्त्वें काय आहेत एवढें देखील प्रत्येक हिंदुधर्मीयास अवगत असू नये ही स्थिति शोचनीय नव्हे काय ? मुसलमान व ख्रिस्ती लोक आपल्या धर्माचा प्रसार करण्याकरिता आटो-काट प्रयत्न करीत असता आपण मात्र एकमेकांत झगडत आहों ! राष्ट्रपुरुषाचे अवयव एकमेकांत कलह करूं लागल्यास त्या राष्ट्रपुरुषाची अवस्था कशी होते हें निराळें सांगावयास नको हिंदु मुलाना आपल्या धर्माचीं मुख्य तत्त्वें देखील माहीत नाहींतशीं झालीं आहेत, मग आचार तर दूरच राहिला प्रात संध्या, सायसध्या नित्य वेळेवर करणारे किती इसम सापडतील याची शंकाच आहे ब्रह्मचर्याचें महत्त्वहि आजच्या तरुण पिढीस समजून देण्यात न आल्यानें ब्रह्म-चर्याचा ऱ्हास होऊन जिकडे तिकडे दुबळे व निराशावादी तरुण दिसत आहेत.

ही दुरवस्था नष्ट करण्याकरिता हिंदुधर्मसभेची शाखा प्रत्येक मोठमोठ्या गावीं स्थापन झाली पाहिजे या सभेमार्फत नित्य तास अर्धातास सार्वजनिक भजन अगर पुराण व्हावें दरएकादशीस कीर्तन व्हावें व त्याकरिता एक तास इतर सर्व व्यवहार बंद ठेवून सर्व हिंदुमानानीं कीर्तनश्रवणास यावें दर पौर्णिमेस व अमावास्येस प्रत्येक गावीं आळीआळींत हिंदुधर्मांतील अस्पृश्यासुद्धा सर्वांची एकत्र सभा होऊन सामाजिक गोष्टींची चर्चा व्हावी आणि या बैठकींतच पतितपरावर्तन, अनाथसंरक्षण, अस्पृश्योद्धार इत्यादि प्रश्नाचा खल व्हावा, शारी-रिक बलाला प्रोत्साहन देण्याकरिता कुस्त्या, खेळाचे सामने वगैरे प्रकारहि याच वेळीं घडवून आणून बक्षिसें वाटण्यात यावीं

संघटन कसें होईल ?

आपल्या येथें श्रीशिवाजीमहाराजांच्या समोर दररोज अर्धा तास भजन, प्रव-चन, कीर्तन वगैरे प्रकार चालू केल्यास आपली आत्मिक शक्ति वृद्धिंगत होऊन आपला हिंदुधर्माचा अभिमानहि वाढू लागेल. दररोज पाच मिनिटें कोणत्याहि

मार्च १९३१ मध्यें कानपुरास हिंदु-मुसलमानात मोठा दंगा झाला. त्यानंतर लागलीच म्हणजे ता. ११ एप्रील १९३१ रोजीं कानपुरात हिंदु-मुसलमानाची जंगी जाहीरसभा झाली, तींत भाषण करताना **पंडितजी** म्हणाले,

" मी मनुष्यतेचा पूजक आहे, मनुष्यत्वापुढें मी जात पात मानीत नाहीं. कानपुरात जो दंगा झाला त्याला हिंदु अगर मुसलमान यापैकीं एकच जात जबाबदार नाहीं, जबाबदारी दोन्ही जातींवर सारखी आहे माझें आपणास आग्रहपूर्वक असें सागणें आहे कीं, ज्या हिंदूनीं मुसलमानाना व मुसलमानांनीं हिंदूंना ठार केलें त्याच्या पवित्र नावाला साक्षी ठेऊन अशी प्रतिज्ञा करा कीं यापुढें भावाभावाशीं असें युद्ध करणार नाहीं. वृद्ध, बाल, व स्त्रिया यावर हात टाकणार नाहीं मंदिरें व मशिदी भग केल्यानें धर्माची श्रेष्ठता वाटत नाहीं. अशा दुष्कर्मांनें परमेश्वर प्रसन्न होत नसतो. आज तुम्हीं आपसात लढून जे अत्याचार केले त्याचा जाब तुम्हास परमेश्वरापुढें द्यावा लागणार आहे, हें ध्यानीं ठेवा. हिंदु व मुसलमान या दोघात जोंपर्यन्त प्रेमभाव उत्पन्न होणार नाहीं, तोंपर्यंत कोणाचेंहि कल्याण होणार नाहीं. एकमेकांचे अपराध विसरा व एकमेकाना क्षमा करा परस्पराविषयीं सद्भाव व विश्वास वाटवा. गोरगरिबाची सेवा करा, त्याना प्रेमानें भिक्षा मारा व आपल्या कृत्याचा पश्चात्ताप करा."

या प्रकारचा अनेक वेळा स्पष्ट खुलासा केला असला तरीहि मुसलमानी समाजाचा हिंदुसभेवर रोष आहे तो कायमच. याचें कारण त्याना यावी तशी राष्ट्रीय दृष्टि आली नाहीं हेंच होय हिंदुसभेवर जातिविशिष्ट संस्था म्हणून सहज करणारानीं उभय जातींची राष्ट्रीय भूमिका काय आहे तें प्रथम पाहावी. दिल्ली येथें डिसेंबर १९२८ मध्यें भरलेल्या मुसलमानाच्या सभेंत त्यानीं अशा मागण्या केल्या —

मुसलमानांच्या अराष्ट्रीय मागण्या.

(१) हिंदुस्थानमध्यें यापुढें राज्यघटना ही ' फेडरल ' असावी, ' युनिटरी ' असू नये म्हणजे सत्तेच्या दृष्टीनें मध्यवर्ती हिंदुस्थानसरकार हें सर्वश्रेष्ठ असें मानलें न जाता, स्वायत्त अशा निरनिराळ्या प्रांताच्या एका ' संघाच्या ' हातीं ही मुख्य सत्ता असावी.

(२) प्रत्येक प्रांत आपापल्या कारभारामध्यें सर्वसत्ताधीश असावा.

(३) कांहीं विशिष्ट मोजक्या नेमक्या शब्दांनीं उल्लेखिलेल्या अशा विषया-संबधाची सत्ता मध्यवर्ती सरकारच्या हातीं राहावी.

(४) अशा रीतीनें वाटून दिल्यावर उरतील ते शेषाधिकार, म्हणजे जे अधिकारघटनेंत अनुल्लेखित राहतील किंवा ज्याच्या वाटणीसंबंधानें संशय उत्पन्न होईल, असे अधिकार प्रांतिक सरकारचे हातीं रहावेत.

(५) वरिष्ठ किंवा प्रांतिक कायदेमंडळांत हिंदु व मुसलमान या दोनहि समाजाचा संबंध येईल तेथें, कोणत्याहि समाजाच्या प्रतिनिधींपैकीं ३/४ प्रतिनिधी हरकत घेतील तेथें *त्या विषयाची चर्चा होऊं नये.*

(६) जातवार वेगळे मुसलमान मतदारसंघ आज इतकीं वर्षे अमलांत *राहिल्याकारणानें, तो• या देशांतील एक सुप्रतिष्ठित असा कायदाच बनून गेला* आहे. याकरितां ती स्थिति बदलण्याचा कोणासहि अधिकार नसावा.

(७) *निरनिराळ्या कायदेमंडळांतून किंवा प्रतिनिधिक संस्थांतून* मुसल-मानांच्या प्रतिनिधींची संख्या म्हणजे हिस्सा आहे तसाच तो अबाधित रहावा. म्हणजे ज्या प्रांतात मुसलमान हे संख्येनें अधिक असतील तेथें त्यांच्या प्रतिनिधींची संख्या इतर कोणतेंहि तत्त्व लावलें तरी, हल्लींहून कमी होऊं नये. आणि ज्या प्रांतात मुसलमान हे संख्येनें थोडे आहेत तेथेंहि त्यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणाबाहेर अशी प्रतिनिधी-संख्या दिली आहे ती अशीच कायम राहिली पाहिजे.

(८) वरिष्ठ कायदेमंडळामध्यें मुसलमान प्रतिनिधींची संख्या कमींत कमी ३/४ असली पाहिजे.

(९) सिंध प्रांताचा मुंबई इलाख्याशीं वास्तविक कांहींच संबध नसल्या-कारणानें, सिंध हा एक स्वतंत्र प्रांत बनविण्यात यावा. मात्र तेथेंहि हिंदू हे *संख्येनें थोडे म्हणून, इतर प्रांतांत अल्पसंख्याक मुसलमानांना ज्या सवलती* मिळतील त्या सिंध प्रांतांत हिंदूंना देण्यात याव्या.

(१०) बलुचिस्थान, वायव्य सरहद्दीचा प्रांत हे कारभाराच्या दर्जानें स्वतंत्र प्रांत बनविण्यात यावेत व तेथेंहि हिंदु लोक संख्येनें थोडे म्हणून त्यांना वरीलप्रमा-णेंच सवलती देण्यात याव्या

(११) प्रत्येक प्रांतांत सरकारी नोकरी वगैरे बाबतींत मुसलमानांना लोक-संख्येप्रमाणें योग्य हिस्सा असेल तो द्यावा.

(१२) अशा रीतीनें स्वराज्याची घटना एकदां ठरल्यावर त्या घटनेंत समाविष्ट असलेल्या सर्व घटकांची संमति असल्याशिवाय तिच्यात कोणतेहि फेरफार करण्यात येऊं नयेत.

(१३) मुसलमान समाजानें ही मागणी निश्चित केलेली असल्यामुळें दुसऱ्या कोणीहि कोणतीहि घटना किंवा योजना निराळी सुचविली व तींत वरील तत्त्व ग्रथित केलें गेलें नाहीं, तर ती घटना किंवा योजना मुसलमान समाजाला केव्हांहि मान्य होणार नाहीं.

वरील मागण्यांची भाषा वाचणाऱ्याच्या लक्षात हें तेव्हाच येईल कीं मुसलमानांना खरा ' सवता सुभा ' म्हणून जो हिंदुस्थानात पाहिजे तो यात आहे. पण यांत याहूनहि थोडा खोल अर्थ आहे.

प्रथम एक गोष्ट ध्यानात ठेविली पाहिजे ती ही कीं, हिंदुस्थानाबाहेर हिंदु लोकांचा ऋणानुबंध कोणाशींहि नाहीं त्यांच्या जातीचे लोक किंवा धर्माचे लोक बाहेर कोठेंहि नाहींत यामुळें त्यांना बाहेरून कोठूनहि सहानुभूति, मदत किंवा बळ केव्हांहि मिळणार नाहीं यांच्या अगदीं उलट मुसलमानांची स्थिति आहे, आणि ही गोष्ट डोळ्यापुढें ठेवून मुसल्मानांनीं आपलें धोरण आंखलें आहे हिंदुस्थानात मुसल्मान संख्येनें थोडे, पण त्यांच्या भरतीला बाहेरचे जमेस धरले म्हणजे हिंदूपेक्षां मुसलमानांची लोकसंख्या एकदर अधिक आहे जोंपर्यंत हिंदुस्थानात इग्रजांचें राज्य आहे व तें सुरळीत चालू आहे तोंपर्यंत गोष्ट वेगळी, पण उद्या बेंड झालें, युद्ध उभें राहिलें म्हणजे ' अंगोरापासून सहारापर्यंत ' एकजिनसी मुसलमानांचा मुलूख होईल आणि एवढ्या मोठ्या क्षेत्रांतील एकजिनसी धर्मवाल्यांचें बळ संघटित झालें असता हिंदूसमाजावर तें एक मोठें संकटच कोसळेल असो

याच्या उलट हिंदुसभेनें आपली राष्ट्रीय भूमिका अनेक वेळा स्पष्ट केली आहे बासबधानें हिंदुसभेने आपली भूमिका स्पष्ट शब्दांत पुढीलप्रमाणें माडली आहे

हिंदुमहासभेची राष्ट्रीय भूमिका.

जातिविषयक गोष्टींत आजपावेतों हिंदुमहासभेनें अव्याहतपणें राष्ट्रीय भूमिकाच स्वीकारली आहे अखिल राष्ट्राच्या कल्याणासाठीं प्रस्थापित होणाऱ्या

विधिमंडळातून जातवारीचें तत्त्व घुसडून जातिप्रधान मतदारसंघ स्थापणें हें जबाबदारराज्यपद्धतीला अगदींच विसंगत आहे. जबाबदार राज्य घटना निर्माण करण्यासाठीं सर्व जातींनीं स्वार्थत्याग केला पाहिजे असें हिंदुमहासभेचें प्रथमपासून मत आहे व तदनरूप तिनें आपलें प्रत्यक्ष आचरणहि ठेवलें आहे जातिजातींमधील *विश्वासाची आणि सहकार्याची उभारणी आर्थिक, सामाजिक* व राजकीय प्रश्नावरच झाली पाहिजे. हिंदुमहासभेची राष्ट्रीय भूमिका खालील ठरावानें व्यक्त झाली आहे.

(१) एकाच राष्ट्राचे नागरिक व घटकावयव म्हणून सर्व जातींच्या मतदाराचा एक सामान्य मतदारसंघ असावा.

(२) जातिप्रधान व विभक्त असे मतदारसंघ स्थापण्यात येऊं नयेत.

(३) कोणत्याहि विधिमंडळात एकाद्या जातीसाठीं जागा राखून ठेवण्यात येऊं नयेत.

(४) कोणत्याहि जातीला संख्याप्राधान्य (वेटेज) देण्यात येऊ नये.

(५) प्रांतातील मतदानपद्धति सर्व जातींसाठीं एकसारखी (युनिफॉर्म) असावी.

(६) वरिष्ठ विधिमंडळासाठीं किंवा संयुक्त राज्यपद्धतीसाठीं सर्व जातीकरिता एकमुखी मतदानपद्धति असावी

(७) राष्ट्रसंघानें ठरविल्याप्रमाणें भाषा, धर्म, आणि वर्णाचार एतत्संबंधीं राज्यघटनेंतच अल्पसंख्याकाना रक्षण देण्यात यावें.

(८) बहुसंख्याकाना कोणत्याहि सबबीवर (राखीव जागा वगैरेसंबंधीं) संरक्षण देण्यात येऊं नये

(९) भाषा, राज्यघटना, आर्थिक प्रश्न वगैरे बाबींचा बारकाईनें विचार केल्याशिवाय सध्या असलेल्या प्रांतमर्यादा बदलण्यात येऊं नयेत.

(१०) अवघ्या हिंदुस्थानचें एकराष्ट्रीयत्व व हित साधण्यासाठीं अवशिष्ट अधिकार (रेसीडयुअरी पॉवर्स) मध्यवर्ती विधिमंडळालाच देण्यात यावेत.

(११) सरकारी नोकऱ्या, मानसन्मान वगैरेसारखे सामाजिक व राजकीय हक्क उपभोगण्यास कोणत्याहि हिंदी नागरिकाला प्रतिबंध करण्यात येऊं नये.

सबल व्हा.

हिंदुसभेत आपली राष्ट्रीय भावना अशा स्पष्ट केली असतानाहि उभय ज्ञातींत ऐक्य का होत नाहीं? या गोष्टीच्यामागें एखादें राजनैतिक कारस्थान नसेल असे नाहीं. असलहि ही गोष्ट लक्षात घेऊन सुद्धा ऐक्यसाधनासाठीं हिंदूनीं आपले प्रयत्न सोडता कामा नयेत व त्यावर स्वावलंबनाचा उपाय म्हणजेच हिंदुसंघटन होय! हें साध्य केव्हा होईल? मुसल्मानान्या अंतःकरणात हिंदूशीं प्रेमानें वागण्याची बुद्धि केव्हा होईल? याचें उत्तर असें कीं मनुष्याचा आपल्या बरोबराच्याशीं नेहमीं स्नेह जडत असतो आज मुसलमान समाज संघटित आहे व हिंदुसमाज मोठा असून विस्कळित असल्यानें तो दुर्बल आहे व अशा दुर्बलाशीं मैत्री कोण करणार! कमजोर व शिरजोर याच्यात सख्य कसें उत्पन्न होईल! यासबधानें पंडितजी म्हणतात, आमच्या अपमानाचें कारण मुसल्मान नाहीत आमची दुर्बलता कारण आहे ही दुर्बलता काढून टाका ज्या दिवशीं मुसलमानाना समजून येईल कीं मुसलमानाच्या एका प्रहारास हिंदूचे दोन टोले बसल्याखेरीज राहणार नाहींत त्याचवेळीं खरी एकी होईल परंतु आपल्या बलसंवर्धनाचा उपयोग आपणास राष्ट्रकार्यासाठीं करावयाचा आहे आम्हाला कोणावर प्रभुत्व गाजवावयाचें नाहीं, परंतु आपला मान व धर्मरक्षण करण्यासाठीं प्राण देण्यास सज्ज असलें पाहिजे आम्हीं आपल्या कर्तव्यापासून च्युत झालों आहों, राष्ट्रीय धर्म डोळ्यासमोर ठेऊन जीं कामें हिंदु व मुसलमानानीं एकत्र करतां येण्यासारखीं आहेत तीं एकजुटीनें करा नगररक्षण, नागरिकदलात, उभयतानीं एकोप्यानें काम केलें पाहिजे वाटेल ते प्रयत्न करुन मुसलमानाशीं मिळतें घेतलें तर सर्वाचेंच हितसाधन होणार आहे मुसलमानानीं हिंदूवर अत्याचार केले तर ज्या वेदना माझ्या अंतःकरणाला होतात त्यावर उपाय एकीखेरीज नाहीं या ज्वरावर संघटन हेंच एक औषध आहे ”

परंतु शरीरात बल असेल तर या सर्व गोष्टी साध्य होणार हें उघड आहे म्हणून पंडितजींचा ब्रह्मचर्यावर अत्यंत भरंवसा आहे तरुणानीं ब्रह्मचर्याचें यथोचित पालन करावें, शरीरसंपत्ति वाढवावी, वीर हनुमंताचें चरित्र डोळ्यापुढें ठेवावें भीष्मचरित्र हृदयस्थ करावें, असा विद्यार्थ्यांना, तरुणांना त्याचा नेहमीं उपदेश असतो गावोगाव मल्लशाळा घाला, तरुण शक्तिवान् धीमन्त होतील असें शिक्षण द्या असा टाहो फोडून ते उपदेश करीत असतात बडोदा येथें तरुणांना उपदेश करताना ते म्हणाले,

सत्येन ब्रह्मचर्येण व्यायामेनाथ विद्यया
देशभक्त्या त्यागेन मानवः सततं रह ॥

सत्याला धरून चाला; ब्रह्मचर्य पाळा, २५ वर्षे मुलांकरिता आणि १६ वर्षे मुलींकरितां म्हणजे मरेपर्यंत प्रत्येकजण ब्रह्मचर्य पाळा, नित्य व्यायाम करा, कीं, उद्याच्यायोगानें तुम्हीं कोणास हार जाणार नाहीं विद्या पण खूब मिळव, त्यामुळें तुमची उन्नति होईल. देशभक्तीचें ब्रीद राखा, आत्मत्याग करा. म्हणजे तन, मन, आणि धन देश आणि समाजाच्या हिताकरितां अर्पण करा हे सद्गुण धारण करून सर्वत्र सन्मान मिळवा. हाच तुम्हां विद्यार्थ्यांना माझा आशीर्वाद आणि हाच माझा उपदेश आहे.

अस्पृश्यता नष्ट करा.

हिंदु महासभेंत ब्राह्मणापासून सर्व वर्णांचा समानतेनें समावेश होतो. तेथें उच्चनीच भाव नाहीं. फक्त तो हिंदू असला म्हणजे झालें. अस्पृश्य समजला जाणारा वर्ग हिंदुधर्माचा कसा अभिमानी आहे. इतर हिंदूप्रमाणेंच तोहि शेंडी राखतो, रामनाम स्मरण करतो, मळमूत्रींचे काम झाल्यानंतर स्नान करून मोठ्या भक्तिभावानें एकादशीसारखें व्रत पाळतो, सत्यनारायणासारख्या कथाहि करतो. अशाना हिंदू म्हणता पण त्याना दूर राखता हा त्याचा परमावधीचा अपमान आहे, असें पंडितजी म्हणतात. परंतु हे लोक अशा स्वच्छतेनें वागत असताहि त्याना तुमनें देवदर्शन घेण्यास मनाई प्रतिबंध असणें हा त्याजवर असह्य जुलूम आहे. स्पृश्याप्रमाणेंच अस्पृश्यहि हिंदुधर्माचे अभिमानी असता त्याना मंदिर-प्रवेशाला प्रतिबंध, सार्वजनिक विहिरी, तळीं यावर पाणी भरण्यास मज्जाव, या गोष्टींमुळें अस्पृश्य समाज दुरावूं लागला, तेव्हां हिंदु-संघटनेचें कार्य करावयाचें म्हणजे प्रथम अस्पृश्यतानिवारणाचें काम येतें. पवित्रतेच्या-शौच-उच्च सिद्धांतावर हिंदुसमाज व्यवस्थापकांनीं आचार-धर्माच्या मर्यादा घालून दिल्या(Cleanliness is Godliness) हा सिद्धांत ते मानीत होते. पुढें मुसलमानांच्या काळांत आचारधर्माला स्पृश्यास्पृश्यतेचें स्वरूप आलें, व तें इतकें कीं, हिंदुधर्माचें तें एक अंगच मानण्यांत येऊं लागलें.पुढें पुढें या स्पृश्यास्पृश्यतेचा इतका अतिरेक झाला कीं नुसत्या स्पर्शानें मनुष्य पतित, भ्रष्ट होऊन समाजास कायमचा पारखा झाला. व परधर्मीयांची भरती होऊं

लागली. ख्रिस्ती पाद्र्यानीं विहिरींत पाव-तुकडा टाकला कीं गांवचा गाव हिंदु धर्मास पारखा होऊं लागला. व असल्या क्षुल्लक आणि क्षुद्र गोष्टींमुळें जे लोक धर्म व जातिवंचित झाले त्यांनींच हिंदु धर्मावर प्रहार करण्यास सुरवात केली. **कालाचांद** यांचें या बाबतींत उदाहरण ठळक आहे.

हिंदुस्थान स्वराज्यवंचित होण्याला जीं अनेक कारणें झालीं तींत स्पृश्या-स्पृश्यासारख्या अस्वाभाविक भेदासारखीं बरींच कारणें आहेत. अशा रीतीनें समाज फुटला, विस्कळीत झाला; व समाज एकदा विस्कळीत झाल्यावर मग तो तग धरणार कसा? हिंदुसमाजाची अशीच स्थिति झाली. हिंदु समाजांतील या स्थितीचा फायदा ख्रिस्ती मिशनऱ्यानीं चांगला घेतला. व मुसलमानांनींहि कमी घेतला नाहीं. यासंबंधानें पंडितजींनीं एका व्याख्यानात एक उदाहरण सांगितलें. मीरत जिल्ह्यात एक जमीनदार होता त्याची कुळें अस्पृश्य होतीं. त्यानीं मिशनऱ्याच्या फुसलावणीवरून ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला.ते अस्पृश्य ख्रिस्ती होताच त्यानीं आम्हीं ख्रिस्ती झाल्यामुळें जमीनदार आम्हावर जुलूम करतो अशी मिशनऱ्याकडे तक्रार केली. मिशनऱ्यानें तेथील मॅजिस्ट्रेटला लिहिलें. याचें पर्यवसान काय झालें असेल तें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. याच्या उलट दुसरा प्रकार पाहा. पानिपत येथें मुसलमानानीं तेथील अस्पृश्यांना चिथावून दिलें. तेथील विहिरींवर अस्पृश्याना पाणी भरूं देत नसत मुसलमानांनीं त्याना चिथावून, तुम्ही मुसलमान झाला तर याच विहिरीवर तुम्हाला पाणी भरता येईल, ही गोष्ट पटवून दिली. हा प्रकार तेथील जमीनदाराला समजताच त्यानें अस्पृश्याना सांगितलें कीं तुम्ही या विहिरीवर खुशाल पाणी भरा, तुमची व माझी दोघाचीहि ही विहीर आहे अशा रीतीनें त्यानें मुसलमानाचा डाव हुकवून अस्पृश्याना परधर्मप्रवेशापासून निवृत्त केलें व तंटा आपोआप मिटला. प्रश्न अगदीं थोडा आहे. पण जरा तो विचारानें सोडविला पाहिजे. पुढें मुसलमान असंतुष्ट होऊन त्यानीं जेव्हा हिंदु मंदिरावर हल्ला केला, तेव्हा हेच अस्पृश्य हातात काठया घेऊन मंदिराचे रक्षणासाठीं धावून गेले, व प्राण अर्पण करून त्यानीं मंदिराचें रक्षण केलें.अशी स्थिति उघड असता अस्पृश्याविषयींचा अन्याय दूर होणें अत्यावश्य आहे हें जाणून **पं. मालवीयजी** अस्पृश्यतानिवारणाचा सदैव सक्रिय पुरस्कार करीत असतात.

शास्त्री यानीं आपलें भाषण आता पुरें करावें असें लोकानींच त्याना सांगितलें. **राजेश्वरशास्त्री** यांच्या विरोधी विधानावर उत्तर देण्यास **पं.मालवीयजी** उभे राहतांच सगळीकडून प्रचंड जयजयकार झाला उत्तर देण्यापूर्वी **पं०मालवीयजी** यानीं, विरोधी शास्त्रीपंडिताना विवादाच्या निर्णयासाठीं कोणते धर्मग्रंथ मान्य आहेत हें विचारून घेतलें व त्यानंतर त्यानीं आपल्या सरबत्तीस सुरवात केली शास्त्रीपंडितानीं आपणास मान्य म्हणून ज्या धर्मग्रथाचीं नावें सांगितलीं त्यातूनच मालवीयजी यानीं आपल्या बाजूला पोषक असे एकामागून एक शेंकडों दाखले दिले व शास्त्री-पंडितानीं उभारलेली इमारत पत्त्याच्या बंगल्याप्रमाणें कोठच्या कोठें नाहींशी झाली.

पंडित मालवीयजी याची विचारसरणी लोकास अतिशय पटली व त्यानीं प्रचंड जयजयकार करून पंडितजींचा गौरव केला. व दुपारीं दोन वाजण्याच्या सुमारास विरोधी पक्ष अपयश घेऊन माघारी परतला.

त्यानंतर पं मालवीय यानीं पुन स्नान केलें व सुमारें ३॥ वाजेपर्यंत दीक्षामंत्र देण्याचें कार्य चालू राहिलें. दीक्षा घेण्यासाठीं शेंकडों लोक जमले होते. परंतु वेळेच्या अभावामुळें फक्त ४०० लोकाना दीक्षा देण्यात आली व इतरास लवकरच दीक्षा देण्याचें आश्वासन देण्यात आलें. हा सर्व समारंभ शामियान्यात झाला कारण एवढ्या वेळात सनातन्यानीं पाडलेला शामियाना पुन: उभारण्यात आला होता.

हिंदुमहासभेचे अध्यक्ष डॉ. मुंजे, श्रीमत्स्वामी सत्यानंदजी, श्री. पद्मराज जैन वगैरे प्रमुख गृहस्थ व इतर बरेच स्वयंसेवक **पं.मालवीया**बरोबर प्रात कालपासून दुपारीं दीक्षासमारभ होईपर्यंत सारखे उडे होते. दीक्षामंडपात होमाग्नि प्रदीप्त झाला होता व पवित्र वस्त्रें परिधान करून वैदिक कालातील निष्ठावंत आचार्याप्रमाणें अग्निसेवा करताना पंडितजी शोभत होते.

महामहोपाध्याय पं **प्रमथनाथ** तर्कभूषण-बंगाल हिंदुमहासभेचे अध्यक्ष हेहि समारंभास उपस्थित होते.

दीक्षासमारंभात मुख्यत. पुढील गोष्टी करण्यात येतात. ज्याना दीक्षा घ्यावयाची असेल त्यानीं स्नान करून शुचिर्भूत झाल्यावर त्यास पंचगव्य देऊन नंतर, 'ॐ नम शिवाय' 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' किंवा 'ॐ नमो

नारायणाय' या मंत्राची विधिपूर्वक दीक्षा देण्यांत येते. ही दीक्षा दिल्यावर वरील मंत्र ज्यावर छापले आहेत असें पत्र त्या मनुष्यास देण्यात येतें. नंतर बत्तासे-फुटाणे त्याचा प्रसाद देऊन विधि समाप्त होतो.

यानंतर पुनः दीक्षासमारंभ झाला त्याची हकीगत कलकत्ता येथील श्रीकृष्ण संदेश पत्रांत प्रसिद्ध झाली ती वाचकासाठीं त्याच्याच शब्दांत देत आहे.

मालवीयजीकी मंत्रदीक्षा.

गत रविवार ता. ६ जनवरीको महामना पंडित मदन मोहन मालवीयजीने कलकत्ता लोहा घाटपर बहुतसे अछूतों तथा अन्य हिंदुओंको मंत्रदीक्षा भी प्रदान की। एक बडे शामियानके नीचे मालवीयजीका आसन लगा हुआ था और सहस्रोंकी संख्यामें हिंदु जनता शामियानके चारों तरफ बैठी और खडी थी। भीड अधिक हो जानेसे कारण अनेक लोग घोडागाडियोंको चारों तरफ खडा कर उनकी छतोंपर मन्त्रप्रदानका समारोह देख रहे थे। यद्यपि दीक्षा कार्यका समय ८॥ बजका था, किन्तु उसके एक घण्टा पूर्व ही वहां जनसमूहकी भीड जमा हो गयी थी। इसके कुछ दिन पूर्व इसी स्थानपर और इसी मंत्र-दीक्षाप्रदानके समय महामना मालवीयजीपर कलकत्तोके कुछ सनातनधर्मी नामधारी लोगोंने कीचड, मट्टी आदि फेंक कर अपने धर्मका पालन किया था। इसी कारण यहां इस बार पुलिसका भी यथेष्ट प्रबंध था और मण्डपके चारों ओर हिन्दु मिशनके कार्यकर्ता, स्वयंसेवक तथा स्वामी विश्वानन्दजीकी देख-रेखमें महावीरदलके स्वयंसेवक खडे थे। परन्तु यह सब होते हुये भी खबर है कि जिस समय मालवीयजी स्नान करनेके लिये नदीमें उतर रहे थे तो शिखा-सूत्रधारी कोई गुण्ड मालवीयजीपर छुरेका वार करनेकी चेष्टा करता हुआ पकडा गया। पकडे जानेके बाद भी वह दुष्ट मालवीयजीके प्रति गालियां बकता रहा। ठीक ९ बजे मस्तकपर त्रिपुण्ड लगाये हिन्दु-प्राण महामना मालवीयजी " सनातन धर्मकी जय " " हिन्दु-धर्मकी जय " " मालवीयजीकी जय " के घोषके साथ मंडपमें पधारे। उपस्थित जनोंमें महामहोपाध्याय **श्रीप्रमथनाथ तर्कभूषण, बाबू मदन मोहन बर्मन, बाबू पद्मराज जैन, स्वामी विश्वानन्द, श्रीभोलानन्द गिरि, बाबू विनायक लाल खन्ना** आदि अनेक प्रतिष्ठित व्यक्ति थे। कुछ अंग्रेज सज्जन भी आये थे। बहोत अछूत हिन्दु भाई मालवीय-

जीसे मन्त्रदीक्षा ग्रहण करनेके लिये लालायित बैठे थे। दीक्षार्थियोंमें कुछ ग्रेजुएट भी थे। जिनमें श्रीदेवेंद्र नारायण गुप्त एम् ए (काशी) का नाम विशेष उल्लेखनीय है। दीक्षा ग्रहण करनेके पूर्व प्रत्येक दीक्षार्थीको गंगाजल-पान कराया जाता था, मस्तकपर चन्दन लगाया जाता था, वह गलेमें रुद्राक्षकी माला तथा रामनामी धारण करता था। इसके पश्चात् महामना **मालवीयजी** सबको मन्त्रकी दीक्षा और उपदेश प्रदान करते थे और छपाहुआ रामनाम वस्त्र प्रत्येक दीक्षार्थीको वितरण किया जाता था। दीक्षाकार्य प्रात ९ बजे प्रारम्भ हो दिनके १२ बजे धूमधाम सहित निर्विघ्न समाप्त हुआ। सुना जाता है प **अनन्त कृष्णशास्त्री, मालवीयजीसे** शास्त्रार्थ करनेके लिये गये थे, किन्तु रङ्ग देखकर लौट आये।

शुद्धीची आवश्यकता.

हिंदुधर्मातील सर्व घटकाचें संघटन केल्यानंतरचा मुख्य प्रश्न येतो शुद्धीचा. यासंबधानें खुद्द **पंडितजी** काय म्हणतात तेंच येथें सांगणें बरें

पंडितजी म्हणतात —

' या देशात आज सात कोटी मुसलमान दिसतात, त्यातून फारच थोडे परदेशातील आहेत अरबस्तान, अफगाणिस्तान या देशातून फार तर ८० लक्ष मुसलमान येथ आले असतील बाकीचे सर्व येथीलच मुसलमान बनविण्यात आलेले आहेत मुसलमान ख्रिस्ती झाला तर त्याने पुन कल्मा पढला की, त्यास पूर्वीप्रमाणें मुसलमान होता येत परंतु हिंदूची स्थिति अशी नाहीं एकदा तो धर्मच्युत झाला की कायमचा धर्मास मुकला !

असा प्रकार होता होता आज आपल्या हिंदूपैकी ५॥ कोटी हिंदू स्वधर्मास वंचित झाले. आपण त्याना मुकलों. हिंदूना मुसलमान करून घेण्यासाठीं नाना प्रकार करण्यात येतात मलकाना रजपूत, साष्टी, गोवें प्रांतातील हिंदू, अशाच रीतीनें आम्हीं गमावून बसलों हिंदूधर्माची चौकट इतकी घट्ट कीं एकदा मनुष्य बाहेर पडला का आत प्रवेश नाहीं. जरा परधर्मीयाचा संसर्ग घडला तर तो मनुष्य जातिभ्रष्ट होतो त्याची समजावून हकालपट्टी होते. मनुष्य पतित झाला कीं शुद्ध होतच नाहीं ! जे लोक जुलुमजबरदस्तीमुळें परधर्मांत गेले त्याना स्वधर्मांत पुन घेतलेंच पाहिजे यापैकी कित्येक जमाती अशा आहेत कीं त्याना हिंदूनीं त्यागलें, त्याना परधर्मीय म्हणून गणू लागले तरी त्यानीं आपले आचारविचार

हिंदूंचेच कायम राखले आहेत. अशा लोकाना स्वधर्मांत पुनः स्थापन करण्याला शास्त्रविरोध मुळींच नाहीं. त्याना शुद्ध करून स्वधर्मांत घेतलें पाहिजे. एका हिंदु बालकानें चुकीनें एका मुसलमानाच्या डब्यातील विडा खाला. त्यानें मला ही सर्व हकीकत लिहिली व आपली भेट घेण्यास मला लाज वाटतें असेंहि कळविलें. मी त्याला बोलावून घेतला. तो सनातन धर्माभिमानी व मोठा कुलीन मुलगा होता. मी त्यास सांगितलें, ' जातपात पूछे नहि कोई–हरिको भजे सो हरि का होई, परमेश्वराचें नामस्मरण कर, गंगाजल प्राशन कर, पाप नष्ट होईल. असें न करता तर तो आज मुसलमान झाला असता. एका बाजूला ख्रिस्ती व मुसलमान व दुसऱ्या बाजूला हिंदूकरणाला प्रतिबंधक अभेद्य भिंत. या प्रकारामुळें लक्षावधी लोक परधर्मांत गेले, हिंदु समाजाला गळती लागली. व गळती कायम राहिली तर हिंदूंची नावनिशाणीहि राहणार नाहीं. प्राचीन काळीं ऋषीमुनींनीं अनार्यांना आणि–असभ्याना आर्य सभ्य करून घेतले,त्याचप्रमाणें जे जुल्मजबरदस्तीमुळें परधर्मांत गेले आहेत त्याना परत स्वधर्मांत घेतले पाहिजे. ज्याला म्हणून हिंदु होण्याची इच्छा असेल त्याला हिंदु होता येतें, अशी परमेश्वराचें नाव घेऊन घोषणा करा, अशी स्थिती झाल्यास हिंदुसमाजावर जो घनदाट अंधार पडला आहे तो दूर होऊन धर्मसूर्याचा उदय होईल व हिंदुसमाज विशाल व बलवान् बनेल.

संघटन कां पाहिजे?

हिंदुसंघटनेचीं मुख्यांगें संघटना, अस्पृश्यतानिवारण व शुद्धीकरण या संबंधानें **पंडितजींचीं** मतें काय आहेत हें वर निवेदिलें. संघटन केल्यामुळें मुसलमानावर आक्रमण होईल या आक्षेपालाहि त्याच्याच शब्दात उत्तर दिलें. त्यावरून हिंदुसंघटनाच्या चळवळीची व हिंदु सभेची राष्ट्रीय भूमिका कशी निरपवाद आहे याची कल्पना येईल. संघटनेसंबंधीं **पंडितजींच्या** उपदेशाचें सार थोडक्यात सांगावयाचें म्हणजे असें.—

संघटन पुढील तीन कार्यांसाठीं अवश्य पाहिजे.

भारतवर्षाचा गौरव ,त्याची संस्कृति, व त्याचें साहित्य यांचें रक्षण करणें हें प्रत्येक हिंदूचें परम पवित्र कर्तव्य आहे.

भारतवर्ष स्वराज्योपभोगी झाल्यानेंतरच त्याची संस्कृति, साहित्य व गौरव

याचें रक्षण होणें शक्य नाहीं म्हणून हिंदुस्थानाला स्वराज्य प्राप्त करून देंण हा प्रत्येक हिंदूचा परमधर्म आहे.

परंतु हीं स्वतंत्रता संपादन करण्याचें प्रमुख साधन हिंदुसंघटन आहे. या कारणासाठीं संघटनाची अत्यावश्यकता असल्यानें संघटनकार्यास प्रतिकूल असणाऱ्या उच्चनीच भावाच्या कल्पना त्यानें प्रथम सोडावयास पाहिजेत

हिंदुमुसलमानाच्या संबंधानें त्यानीं १९३१ च्या एप्रिलमध्यें कराचीस भरलेल्या हिंदु सभेमध्यें पुन असा स्पष्ट खुलासा केला कीं,

एक राष्ट्रीयत्व हें ध्येय.

आमची हिंदु सभा राष्ट्रीयत्वाच्या पायावर काम करीत आहे. हिंदु व मुसलमान दोघेहि एका मातेचीं लेकरें आहेत. दोघानाहि या देशात नादावयाचें आहे तेव्हा परस्परानीं गुण्यागोविंदानें व प्रेमानेंच येथें नादलें पाहिजे कोणी कोणावर जुलूम करूं लागला तर कोणाचाच फायदा होणार नाहीं. सर्वांआधीं ऐक्य पाहिजे. एकाचा दुसऱ्यावर विश्वास नसला तर स्वराज्य प्राप्त होणार नाहीं. परंतु हिंदु व मुसलमान हे दोघेहि एक झाले तर जगात अशी कोणती शक्ति नाहीं कीं, ती आमच्या स्वराज्यांत विघ्नें आणूं शकेल ! आपणा सर्वांसच स्वराज्य पाहिजे स्वराज्य नसल्यानें प्रतिक्षण आपली अतिशय हानि होत आहे तेव्हा सर्वांनीं मिळून आपण स्वराज्य प्राप्त करून घेतलें पाहिजे मतभेद असतील व तसे ते असणारच,परतु त्यामुळें जातीय शातता भंग अगर विवेकत्याग होता कामा नये. मतभेद असले म्हणजे एकमेकाचे शत्रू असलेच पाहिजे असें नाहीं. दोन्ही पक्ष बसून समजूत काढता येईल हिंदु व मुसलमान यानीं शाततेनें राहण्यातच शहाणपणा आहे ' आम्ही तयार आहोंत पण मुसलमान कोठें ऐकतात' असें हिंदू म्हणतील पण त्याना माझें असें सागणें आहे कीं निराश होऊं नका यश मिळेलच हा देश हिंदू मुसलमान, व शीख या सर्वांचा आहे. हाताच्या पाच बोटाप्रमाणें आपली स्थिति आहे. एका गावात सर्वांना नादावयाचें तें परस्पराशीं कलह करून कसें नादता येईल ?आपल्या जीवितवित्ताला कसलीहि हानी पोंहोंचणार नाहीं असा परस्परात विश्वास उत्पन्न झाला पाहिजे, दंगा होईल एक दिवसाचा, पण नुकसान होईल जन्माचें. युरोपमध्यें कोणीहि श्री

पंडित मदनमोहन मालवीय.

स्वतंत्रतापूर्वक कोठेंहि हिंडूं शकतें तशी स्थिति या देशांत कां असूं नये? तुम्ही निर्भय बना. भयाचा त्याग केल्यानें प्रतिपक्षीयांवर त्याचा प्रभाव पडतो. झगडा करणें सोपें आहे पण ऐक्य घडवून आणणें कठीण आहे. परस्परांवर प्रेम करा. विश्वास ठेवा. आपला आत्मा प्रसन्न करा. म्हणजे परमेश्वरहि तुम्हांवर प्रसन्न होईल.

स्वराज्यार्थ प्रयत्न.
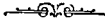
देशात प्रमुख राजकीय संस्था दोन, एक राष्ट्रीय सभा व दुसरी कायदेमंडळें. आज देशात विशिष्ट प्रकारचें वातावरण निर्माण झाल्याकारणानें कायदेमंडळासंबंधानें लोकात औदासिन्य उत्पन्न झालें असलें तरी एका काळीं कायदेमंडळात लोकपक्षाच्या वतीनें काम करणें ही गोष्ट मानाची व त्याचप्रमाणें लोकहिताची समजली जात असे आणि लोकाग्रणी कायदेमंडळात शिरून त्यावेळच्या परिस्थितीप्रमाणें लोकहिताचीं अनेक कामें करीत. या शिष्टसंप्रदायाप्रमाणें पंडितजी कायदेमंडळात शिरले तेथें त्यानीं काय केलें हें स्वतंत्रपणें पुढें दाखविण्यात येणार असल्यानें त्यासंबंधानें येथें नुसता निर्देश करीत आहे.

परंतु कायदेमंडळापेक्षा जास्त महत्त्वाची कामगिरी व लोकसेवा पंडितजींनीं केली असेल तर ती राष्ट्रीय सभेच्या द्वारें स. १८८५ सालीं काँग्रेसची प्राणप्रतिष्ठापना झाली व स १८८६ सालापासून पंडितजींनीं काँग्रेसमध्यें भाग घेण्यास सुरवात केली तेंव्हापासून आजतागायत ते काँग्रेसचे एकनिष्ठ व कट्टे पुरस्कर्ते आहेत. किंबहुना हिंदुस्थानातील विद्यमान राष्ट्रभक्तांत **पंडितजी**इतका जुना व एकनिष्ठ काँग्रेसचा भक्त कोणीहि नाहीं हें म्हणणें खात्रीनें धाडसाचें होणार नाहीं. काँग्रेसच्या राजकारणात आजपर्यंत अनेक स्थित्यंतरें झालीं खुद्द **मालवीयजी** यांचाहि काँग्रेसच्या काहीं कार्यक्रमाबाबतींत मतभेद होता परंतु त्यानीं काँग्रेस सोडली नाहीं.

सुरतेच्या वादळानंतर काँग्रेसमध्यें दुफळी झाली. दोन पक्ष झाले. स. १९१६ पर्यंत काँग्रेस मवाळपक्षानें आपल्या लहरीप्रमाणें चालविली. मवाळाच्या धोरणासंबंधानें **पंडितजींचा** मतभेद होता. परंतु कोंडवर सही म्हणाहि ते काँग्रेसमध्येंच राहिले व पुढें लो० टिळकानीं काँग्रेस हस्तगत केली. तेंव्हा मवाळांनीं

आपली स्वतंत्र वन्हेन्दान काढली तरीहि **पंडितजी** कॉंग्रेसमध्येंच राहिले. कॉंग्रेसला त्यांनीं सोडलें नाहीं. कॉंग्रेसची जोपासना करणारे **ए. ओ. ह्यूम, पं. अयोध्यानाथ,** यांच्या बरोबरीनें **पं० मालवीयजी** यांनींहि कॉंग्रेसला हातीं धरून वागविलें, तिला चालतीबोलती, कार्यक्षम केली. इतका कॉंग्रेस व पंडित **मालवीयजी** यांचा जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. **पंडितजींना** त्यांच्या धीर व शांत प्रकृतीमुळें कोणी मवाळ म्हणतात. म्हणोत बापडे. परंतु कॉंग्रेसचें प्रगतिपर राजकारण जसजसें पुढें सरकूं लागलें, तसतसे **पंडितजीहि** कॉंग्रेसचा तोल संभाळून तिच्याबरोबर जात आले आहेत ही गोष्टहि तितकीच सत्य आहे. व ही गोष्ट कॉंग्रेसनें गेल्या वर्षी चढाईचा कार्यक्रम अमलांत आणला त्यावेळीं **पंडितजींनीं** त्यांत प्रत्यक्ष भाग घेऊन, सहा महिन्यांची कारागृहवासाची शिक्षा भोगून, सिद्ध केली आहे.

अखिल भारतवर्ष आज स्वराज्य-स्वातंत्र्य यांच्या जयघोषानें निनादून जात असला, तरी तो स्वराज्याचा मंत्र सर्वत्र दृढ करण्यासाठीं अनेक महा देशभक्तांना हाडाची काडें करावीं लागलीं आहेत व नानाप्रकारचे कष्ट सोसावे लागले आहेत. आज जी लोकांत जागृति दिसत आहे. ती कांहीं दहा पांच वर्षांतील चळवळीचें फळ नाहीं. अनेक तपें व राष्ट्रांतील दोन पिढ्यांची तपश्चर्या खर्ची पडली आहे, तिचें हें स्वाभाविक फळ आहे.

स्वराज्याच्या चळवळीचा इतिहास म्हणजे राष्ट्रीय सभेचा इतिहास असेंच म्हणावें लागतें. राष्ट्रीय सभेच्या राजकारणाचीं स्थित्यंतरें पाहिलीं, म्हणजे हिंदी राजकारणाला प्रस्तुतचें विकासित स्वरूप कसें आलें हें सहजच लक्षांत येतें. हिंदुस्थानांत रूढ असलेली राज्यपद्धति लोकमतानुवर्ती नाहीं, तींत लोकांना हक्क मिळाले पाहिजेत, ही गोष्ट जाणून त्यासाठीं लोकमन जागृत करून थोडे थोडे हक्क संपादन करण्यासाठीं राष्ट्रीय सभेचा जन्म झाला. परंतु राष्ट्रीय सभा जसजशी वर्धमान होऊं लागली तसतशा तिच्या आकांक्षा सहजच वाढत गेल्या. प्रथम अर्ज, विनंत्या, शिष्टमंडळें, निषेध, इत्यादि अवस्थांतून राष्ट्रीय सभा उत्क्रान्त होत होत बहिष्कार, सविनय कायदेभंग, करबंदी, असहकार इत्यादि स्वावलंबनाच्या मार्गापर्यंन्त येऊन पोहोंचली आहे व तिचें उद्दिष्ट तिला आतां स्पष्ट स्वरूपांत दिसूं लागलें आहे.

पंडितजींचा कॉंग्रेसमध्यें प्रवेश.

परंतु राष्ट्रीय सभेची ही जी अवस्थांतरें होत गेली त्याचें श्रेय ज्यानीं राष्ट्रीय सभेला इष्ट मार्गानुवर्ती केली त्यांनाच द्यावें लागेल व अशा थोर पुरुषापैकीं **पंडित मालवीयजी** हे एक होत. राष्ट्रीय सभेच्या जन्मापासून आजतागायत, म्हणजे पंचेचाळीस वर्षांच्या काळांत राष्ट्रीय सभेंत जीं अनेक स्थित्यंतरें झालीं तिच्या प्रत्येक घडणावळींत पंडितजींचा थोडाफार हात आहेच आहे. सन१८८६सालीं **दादाभाई नवरोजी** यांचे अध्यक्षतेखालीं **कलकत्ता** येथें राष्ट्रीय सभेचें दुसरें अधिवेशन झालें त्यावेळीं पंडितजी कॉंग्रेसला प्रथम उपस्थित झाले व तेव्हांपासून आजतागायत भरलेल्या प्रत्येक राष्ट्रीय सभेस **पंडितजी** उपस्थित राहतात. पहिली राष्ट्रीय सभा वगळल्यास आजतागायत त्यांनीं एकहि कॉंग्रेस चुकविली नाहीं.

पंडितजी कॉंग्रेसच्या राजकारणांत शिरले तेव्हां त्यांचें वय अवघें २५ वर्षांचें होतें व त्यावेळीं त्यांनीं कॉंग्रेसमध्यें जें भाषण केलें त्यामुळें मि. **ह्यूम, पं. अयोध्यानाथ, राजा रामपालसिंग** इत्यादि प्रसिद्ध कार्यकर्त्यांचीं मनें त्यांनीं आकर्षण करून घेतलीं तेव्हांपासून **पं. अयोध्यानाथ, ह्यूम** यांच्या सहवासानें **पंडितजी** कॉंग्रेसच्या कामांत विशेष लक्ष घालूं लागले ते आजतागायत कॉंग्रेसच्या बाबतींत अढळ आहेत. **पंडितजी** राष्ट्रीय सभानुयायी झाल्यादिवसापासून आजतागायत त्यांनीं एकहि कॉंग्रेस चुकविली नाहीं. प्रत्येक अधिवेशनांत ते उपस्थित होतें व कॉंग्रेसच्या कामकाजांत मनःपूर्वक भागहि घेतात. त्यांचा सदाचार, भाषाप्रभुत्व, कार्यैकनिष्ठा, हिंदुस्थानच्या हिताविषयीं तळमळ व त्यांचें अस्खलित वक्तृत्व यामुळें **पंडितजी** कॉंग्रेसच्या व्यासपीठावरून बोलूं लागले कीं सभा चित्रासारखी तटस्थ होऊन त्यांच्या वाक्प्रवाहामध्यें सानंद डुलूं लागते. विरोधी पक्षहि त्यांच्या वाक्पटुत्वानें नामोहरम होत नाहीं असें क्वचितच घडतें.

कॉंग्रेसचे कट्टे अनुयायी असूनहि **पंडितजींनीं** हिंदु संघटनाची चळवळ सुरू केली तेव्हां त्यांजवर स्वकीयांनीं शांतिनिष्ठेचा आरोप करण्यास कमी केलें नाहीं. मग कट्टया मुसलमानास ते दुष्मनाप्रमाणें भासूं लागले यांत नवल काय ! परंतु **पंडितजी** आपल्या हास्यमुद्रेनें, हिंदु-मुसलमानी ऐक्यासाठीं,

काँग्रेसमधील पहिलें भाषण.

पं. **मालवीय** काँग्रेसमध्यें स १८८६ मध्यें म्हणजे दुसरी काँग्रेस कलकत्ता येथें श्री. **दादाभाई नवरोजी** याचे अध्यक्षतेखालीं भरली तेव्हापासून समाविष्ट झाले. काँग्रेसचें कामकाज सुरू होतें, वक्त्यांचीं भाषणें सुरू होतीं. तीं ऐकून आपणहि भाषण करावें, अशी इच्छा **पंडितजींच्या** मनात उत्पन्न झाली. व ती त्यानीं पं **आदित्यनारायण** याजपाशीं व्यक्त केली. त्यानींहि प्रोत्साहन दिलें व त्यानंतर पं **मालवीय** यांचें भाषण झालें. तें भाषण ' कायदेमंडळाच्या सुधारणा ' संबंधीं होतें यासंबंधानें काँग्रेसच्या अहवालात मि. ह्यूम म्हणतात, ' पण सर्वांत पं **मदनमोहन मालवीय** यानीं केलेलें भाषण सर्वांस आवडलें **मालवीय** हे उच्चकुलीन ब्राह्मण होत. त्याचा गौरवर्ण, प्रमाणबद्ध शरीर, सूक्ष्म बुद्धी, व त्याचा अस्खलित वाक्प्रवाह यामुळें त्यांनीं श्रोत्यावर तेव्हाच छाप पाडली. ' मुख्य ठराव पास झाला. त्यात प्रांतिक व वरिष्ठ कायदेमंडळांत हिंदी लोकानियुक्त प्रतिनिधींची संख्या निम्मी असावी, निम्मे सरकारी अधिकारी व निम्मे सरकारनियुक्त पण बिनसरकारी सभासद असावेत अशी मागणी केली होती. याखेरीज मतदानाचा हक्क कोणास असावा, हेंहि या ठरावात स्पष्ट केलें होतें. "मुंबई व बंगाल या प्रातात शैक्षणिक व सापत्तिक लायखी मतदारास प्राह्य धरून खास मतदारानीं प्रतिनिधी निवडावे, इतर प्रांतांत म्युनिसिपालिट्या, लोकलबोर्डे यांनीं प्रतिनिधि निवडावे परंतु ही निवड अशा तऱ्हेनें व्हावी कीं, देशातील सर्व जातींचे प्रतिनिधि त्यात निवडून यावेत या कायदेमंडळापुढें अंदाजपत्रकें, नवे कायदे, कायद्यात दुरुस्त्या करणें अमल्यास त्या सर्व गोष्टी आल्या पाहिजेत" अशा प्रकारचा हा सात कलमी ठराव होता.

स्वराज्याचें मूलभूततत्त्व.

या ठरावावर भाषण करतानां **पंडितजी** म्हणाले, " लोकसंमत शासनपद्धति संपादन करण्यासाठीं इंग्लडच्या लोकानीं काय प्रयास केले आहेत, या गोष्टी आपणास माहीत आहेत या तत्त्वाचा विकास व्हावा म्हणून याच इंग्लिश लोकानीं आपलें रक्त सांडलें व प्राणहि वेंचले आहेत. त्याना आपण आम्हांस स्वयंशासित राज्यपद्धति द्या, असें सांगण्याची आवश्यकता काय आहे ?

ही गोष्ट त्याच्या रोमरोमातून भिनली आहे. ' प्रतिनिधित्व नाहीं तर कर नाहीं ! (No taxation without representation) हें तर इंग्रजाच्या राजकीय धर्मग्रंथांतील आद्य सूत्र आहे. अशी उघड स्थिति असता हे सामान्य हक्क आपणांस त्याच्या हातून कसे मिळणार नाहींत ! स्वतंत्र इंग्रजाला जे हक्क आहेत ते आम्हास पाहिजेत, ते आम्ही इंग्रजाजवळ मागत आहों. एकादा देश रानटी अवस्थेंतून बाहेर पडला की, तत्क्षणीं लोकसंमत शासनपद्धतीचा उगम झालाच पाहिजे.

" इंग्रजांपासून आमचें पुष्कळ हित झालें आहे ही गोष्ट मान्य आहे व त्या-बद्दल आम्ही कृतघ्नहि नाहीं. परंतु हल्लींची राज्यपद्धति जुलमी आहे, लोक-संमतीचा तींत अंशहि नाहीं. या गोष्टी तर स्वयंशासित राज्यपद्धतीला अत्यावश्य असतात व हे हक्क आज हिंदी लोकांना नसल्यानें ते जवळजवळ गुलाम झाले आहेत, ही गोष्टहि सरळ मनाच्या इंग्रजास पटण्यासारखी आहे. *प्रत्येक ब्रिटिश माणसाला प्रतिनिधित्वाचा जन्मसिद्ध हक्क असतो*.. महाराणीचा जाहीरनामा काय सांगतो ? परंतु त्याच्याविरुद्ध आज येथील कारभार चालला आहे. आम्ही प्रत्येक गोष्टींत इंग्रजाशीं स्पर्धा देऊन तींत यशस्वी होत असतां आम्ही लायक नाहीं, या म्हणण्यातहि कांहींच अर्थ नाहीं."

आस्ट्रेलिया व इतर सर्व सुसंस्कृत जगात एकमतानें जी गोष्ट शासनसंस्थेला अत्यावश्य म्हणून मानली जाते तीच आम्ही मागत आहोंत. व ती लोकहितासाठीं बिलकुल विलंब न लावता सरकारनें मान्य केली पाहिजे. स्वयंशासनाचा हक्क सर्व वसाहतींना आहे. मग तो आम्हालाच कां नसावा ? आस्ट्रेलियानें ब्रिटिश मालावर कर बसविण्याचें ठरविलें व इंग्लंडनें त्या गोष्टीला हरकत घेतली तर आस्ट्रेलिया साम्राज्यातून फुटल्याशिवाय खास राहणार नाहीं. परंतु आमच्यावर वाटेल ते कर लादा, त्याचा खर्च आमच्या संमतीखेरीज करा. पण आम्हाला मात्र स्वयंशासनाचे हक्क नाहींत !

" खर्चावर जर आम्हाला नियंत्रण घालण्याचा आधिकार असता तर त्याचा गैरवाजवीपणें आम्हीं खर्च होऊं दिला नसता. पार्लमेंट हिंदी कारभाराकडे बेपर्वाईनें पाहते मग आमचें काम आम्हाला करूं द्या, इतकेंच आमचें मागणें. इतकी सामान्य मागणीहि आम्हास न मिळाल्यास इंग्लंडच्या न्यायप्रियतेबद्दल पुनः गोष्टच बोलावयास नको हीच स्थिति इंग्लंडची असती तर इंग्लंडनें ती पत्करली असती का ? पंचवीस कोटी लोकांच्या कल्याणाचा प्रश्न निघतो तेव्हां पार्लमेंटच्या ६१७ सभासदांपैकीं २०।२५ सभासदहि हजर नसतात हीं हिंदुस्थानविषयींची त्यांची कळकळ ! अशी स्थिति इंग्लिशांनीं एक दिवस तरी सोसली असती काय ? तर मग त्यांनीं आमचा कारभार आमच्या स्वाधीन करावा मग आम्ही त्यांचीं गत पातकेंहि विसरू ! '

कायदेमंडळांची सुधारणा.

यानतर पार्लमेंटमध्यें चार्लस ब्रॅडला यांनीं हिंदी कौन्सिल आक्ट दुरुस्तीचें बिल आणलें त्याला पाठिंबा देणारा ठराव स १८९० च्या कलकत्ता येथील कौंसिलमध्यें आला, त्यावर भाषण करतांना पंडितजी म्हणाले, " आमच्या चार प्रमुख मागण्या आहेत (१) कायदेमंडळांतील सभासदांची संख्या वाढवावी, (२) निम्मे सभासद लोकनियुक्त असावेत, (३) कायदेमंडळापुढें अंदाजपत्रक ठेवण्यांत यावें, (४) व लोकहिताच्या प्रश्नासंबंधीं सरकारला जाब विचारण्याचा हक्क असावा. यापैकीं आमच्या तीन मागण्या सरकारनें मान्य केल्या आहेत, कायदेमंडळाची वाढ, अंदाजपत्रक कायदेमंडळाला सादर करणें, व एखादा जादा कर बसवावा कीं नाहीं यावद्दल संमति घेणें व सरकारास वाटेल

त्या प्रश्नासंबंधीं प्रश्न विचारण्याचा हक्क; परंतु महत्त्वाचा प्रश्न कायदेमंडळांतील सभासद नेमण्याबद्दलचा. सर्व सभासद आम्हींच नेमूं. असें सरकार म्हणतें. आम्ही म्हणतों निदान निम्मे तरी लोकनियुक्त असावेत. अशा स्थितींत कौन्सिलाची वाढ केली तरी त्यांत बदल काय होणार ? शिवाय व्हेटोचा अधिकार सरकारनें आपल्या हातीं ठेवला आहेच. आमचे प्रतिनिधी सरकार आपण नेमणार हा त्यांच्या इच्छेचा मोठाच पूर आहे ! परंतु आमचें म्हणणें आम्हांला आमचे प्रतिनिधि निवडून द्या. आमचे हितानहित आम्हाला जास्त समजतें.

लोकांवर नानाप्रकारचे कर नवे लादण्यांत येतात हें आपणास माहीत आहेच. त्यासंबंधानें लोकसमति घेण्याचीहि गरज सरकारला वाटत नाहीं ! या नीतीनें लोकांची किती दुःस्थिति झाली आहे, अंगभर वस्त्र नाहीं पोटभर अन्न नाहीं अशा स्थितींत त्यांजजवळ जें सापडेल तें कराच्या रूपानें वसूल करण्याचा प्रयत्न सुरूच आहे. कायदेमंडळांत जनतेचे खरे प्रतिनिधि असते तर या गोष्टी चालल्या असत्या काय ? हा अन्याय दूर झाला पाहिजे. यानंतर स. १८९२ सालीं इंडियन कौन्सिल आक्ट पास झाला. तो सर्वस्वी लोकहितघातक असल्यानें तो जास्त उदारपणाचा करावा अशा विनंतीरूप ठराव स १८९४ च्या मद्रास कॉंग्रेसपुढें आला. त्यालाहि पंडितजींनीं पणपणीत भाषण करून दुजोरा दिला. त्यांत कौन्सिलें हीं लोकांच्या आकांक्षा तृप्त करण्यास कशीं अपुरीं आहेत याचें उत्कृष्ट व भेदक वर्णन त्यांनीं केलें.

—

जेत. शंभरापेक्षां अधिक वर्षे राज्य करीत आहेत त्याचें शिक्षणहि लोकांना मिळत आहे तरीहि अजून त्याना विश्वासात घेऊन त्याजवर राज्यकारभार सोपविण्याम सरकारने तयार का असू नये ? ही अविश्वासी वृत्ति सरकार टाकणार तरी केव्हा ? लोक कारभारास लायख आहेत ही गोष्ट अनेक रीतीनें सिद्ध झाली आहे आम्ही ब्रिटिश साम्राज्याचे खरे घटक जर आहोंत तर साम्राज्याप्रमाणें आम्हालाहि स्वयंशासनाचे हक्क पाहिजेत कीं नकोत ! इंग्लंडनें यापेक्षा जास्त उदार दृष्टि ठेवून हिंदुस्थानशीं वागलें पाहिजे ''

अशा रीतीनें काँग्रेसमध्यें **पंडितजींचें** आसन नुसतें स्थिरच झालें नाहीं तर **सर फेरोजशा मेथा, मि केन, डिग्बी** इत्यादि पुढाऱ्याकडून त्याना शाबासकी मिळाली, मद्रास काँग्रेसमध्यें वायव्य प्रांतातून भरपूर प्रतिनिधि जावेत यासाठीं **पंडितजींनीं** त्या प्रांतात दौरा काढून अनेक व्याख्यानें दिलीं, व सुमारें १५ प्रतिनिधि मद्रास काँग्रेसला गेले त्यावेळच्या मानानें ही संख्या मोठी होती

वायव्यप्रांत असोसिएशनचे व काँग्रेसच्या स्टँडिंग कमिटीचें मंत्रीहि ते अनेक वर्षे होते. मद्रासनंतरची काँग्रेस प्रयाग येथेंच भरविण्यात आली व तिला यश मिळालें त्याचें बहुतेक श्रेय **पंडित मालवीय** याना आहे. पुढें १८९२ सालीं पुन. प्रयाग येथें राष्ट्रीय सभा बोलावण्यात आली. काँग्रेस थोडे दिवसांवर येऊन ठेपली असता तिजवर अकस्मात् एक संकट आलें व तें म्हणजे **पं. अयोध्यानाथ** यांच्या मृत्यूचें. सं. प्रांतांत राजकीय चळवळींत प्रामुख्यानें भाग घेणारे **पं. अयोध्यानाथ** हे अकस्मात् त्यांच्या मृत्यूनें सहजच मोठी आपत्ति उत्पन्न झाली व काँग्रेस तेथें भरविता येणें शक्य नाहीं असे काँग्रेसच्या अधिकाऱ्यांना कळवावें असें म्हणणारा एक पक्षहि उत्पन्न झाला. परंतु **पं. मदन मोहन मालवीय** यांना ही गोष्ट रुचली नाहीं, ते निरुत्साहित न होता **पं. विश्वंभरनाथ** यांच्या मदतीनें त्यांनीं प्रयागचें काँग्रेस-अधिवेशन अत्यंत दणक्यांनीं करून दाखविलें पुढें स १९०८ मध्यें सं. प्रांतिक परिषद त्यांचे अध्यक्षतेखालीं भरली.

राजकीय सुधारणासंबंधीं काँग्रेसची सारखी मागणी सुरू होती. सरकारहि सुधारणेचे कण व तुकडे टाकून लोकमत शांत करण्याचा प्रयत्न करीत होतें.

परंतु लोकक्षुधेला तें पुरेसें नव्हतें. लोकांच्या मागण्या वाढत होत्या. अशा स्थितींत स. १९०८ मोर्ले-मिंटो सुधारणा जाहीर झाल्या, त्यासंबंधानें 'इंडियन रिव्ह्यू' मासिकांत पंडितजी म्हणतात.

मोर्ले-मिंटो सुधारणा.

" सुधारणा जाहीर झाल्या ही गोष्ट ठीक झाली. त्या अंमलांत आल्या म्हणजे एका नव्या युगासच प्रारंभ झाला असें म्हणावें लागेल लॉर्ड मिंटो व मोर्ले यांनी चांगला मुत्सद्दीपणा दाखविला याबद्दल त्यांचे आपण कृतज्ञच असावयास पाहिजे. परंतु सुधारणांत अद्यापहि बराच उदारपणा दाखवितां येण्याजोगा आहे. प्रांतिक कायदेमंडळांत बिन-सरकारी सभासदांचें मताधिक्य असावें ही गोष्ट खरोखर इष्ट अशीच झाली हीच योजना वरिष्ठ कायदेमंडळात अंमलात यावयास पाहिजे होती. स. १८९२ सालीं इंडियन कौन्सिल ॲक्ट झाला हा काँग्रेसचा पहिला विजय व या सुधारणा (मोर्ले-मिंटो) म्हणजे काँग्रेसचा दुसरा विजय आहे. "

राष्ट्रीय सभेंत क्रान्ति.

मवाळपक्षाच्या धोरणाचें समर्थनच केलें. परंतु पंडितजींचें हें मत कायम मात्र राहिलें नाहीं. लाहोर कॉंग्रेसच्या अध्यक्षपदावरून भाषण करताना कॉंग्रेसनें त्या वेळेपर्यंत जें धोरण स्वीकारलें तेंच बरोबर असून त्याच धोरणानुसार चळवळ चालविली असता आपण आज ना उद्या या पिढींत नाहीं तर पुढच्या पिढींत खात्रीनें ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य संपादन करूं अशी आशा त्यानें व्यक्त केली होती. परंतु स. १९१६ सालीं लखनौ येथें राष्ट्रीय सभा भरली असता अध्यक्षाचें आभार मानताना त्यानीं राष्ट्रीय सभेच्या ३० वर्षांच्या राजकारणाचें सिंहावलोकन केलें त्यात ते म्हणाले, " आम्हीं १८८५ सालीं ही सभा स्थापन केली. त्यावेळीं ज्याच्या हातीं, हिंदुस्थानचें भवितव्य परमेश्वरानें दिलें आहे त्याच्यावर आम्हीं पूर्ण विश्वास ठेवून कामास सुरवात केली. अर्ज, विनंत्या, याचना आतापर्यंत करीत आलों. गेलीं तीस वर्षें ठरावामागें ठराव करीत आलों, हे ठराव म्हणजे हिंदी लोकाच्या सहनशीलतेचें द्योतकच आहे. हळू हळू आपणास सर्व कांहीं मिळेल अशी आशा होती व सतत तीस वर्षें हा प्रयोग केला. परंतु या तीस वर्षांनंतर असा अनुभव आला आहे कीं, परमेश्वरानें ज्याच्या हातीं हिंदुस्थानचीं सूत्रें दिलीं त्यानीं हिंदुस्थानासंबंधीं आपलें कर्तव्य मुळींच पाळलें नाहीं, व यापुढें राज्यकारभारात आपल्या हातीं खरीखुरी सत्ता आल्याखेरीज देशाची कांहीं प्रगति होणार नाहीं. आम्हाला न्याय द्या, अशाबद्दल याचना तरी करायची किती! मनुष्याला आवश्यक असें शिक्षण सक्तीचें व मोफत करा अशाबद्दल किती ठराव करावयाचे ? कौन्सिलाची वाढ करा याबद्दल ओझ्यावारी ठराव झाले आहेत. अशीं एक ना दोन किती उदाहरणें द्यावींत! स्वराज्याशिवाय तरणोपाय नाहीं ही गोष्ट गेलीं तीस वर्षें स्वार्थत्यागपूर्वक कॉंग्रेसनें जी चळवळ केली तीवरून स्पष्ट झाली आहे. स्वराज्य हा व्यक्तिमात्राचा हक्क आहे ही गोष्ट आता आमच्या अंतःकरणात बिंबली आहे." अशारीतीनें आपलें झालेलें मतपरिवर्तन पंडितजींनीं स्पष्ट मांडलें हा त्याच्यातील ठळक गुण होय!

लाहोर कॉंग्रेसचे अध्यक्ष.

असो, लाहोर कॉंग्रेसचें अध्यक्षपद त्याजकडे आलें तेव्हा मोर्ले-मिंटो सुधारणा नुकत्याच प्रसिद्ध झाल्या होत्या तेव्हा त्याच्या भाषणात सुधारणातील

गुणावगुणाबद्दलच विशेष भाग होता हें उघडच आहे. त्या सुधारणांत दोष कोणते आहेत, त्यात लोकमतानुवर्ती राज्यकारभारास वाव कसा नाहीं यांचें त्यांनीं स्पष्ट व मुद्देसुद विवेचन केलें.या सुधारणाच्या वेळीं नोकरशाहीनें कुटील-पणा करून हिंदी राजकारणात एक नवेंच तत्त्व घुसडून दिलें. व तें म्हणजे हिंदु व मुसलमान याच्या सवता सुभ्याचें. हल्लीं जो हिंदुमुसलमान या दोन समाजात राजकीय हक्कासंबंधानें मोठ्या प्रमाणावर वाद चाललेला दिसतो त्याचा उगम फार जुना आहे व त्यात मुसलमान वर्गाला नोकरशाहीचा एक प्रकारें पाठिंबा होता असें दिसून येईल. **पंडितजींनीं** आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत या नीतिचा खरपूस समाचार घेतला. नोकरशाहीच्या धोरणास उद्देशून ते म्हणतात.

दुहीचें घातुक धोरण.

" राजशासन संस्थेंत प्रातिनिधिकत्वाला धर्म हा पाया असावा हें घातुक तत्त्व ब्रिटिश राजवटींत तरी या सुधारणानीं प्रथमच घुसडलें व त्यामुळें मुसलमान आणि बिगर मुसलमान यामध्यें दुहीची एक नवनी भिंत उभी करण्यात आली आहे. ती नष्ट होण्याला किती काळ लागेल कोणी सांगावें ! गेलें अर्धशतक देशांत एक-मुखी व सर्वसंमत अशी जी चळवळ चालली होती ती या प्रकारानें जवळजवळ निरुपयोगी झाली सुधारलेल्या कायदेमंडळांत मुसलमान येऊ नयेत असा कोणी. गर्वी कधींहि इच्छा मनांत व बुद्धि असणार नाहीं. योग्य असे मतदारसंघ झाले म्हणजे मुसलमानच काय पण सर्व जातींना त्यांत सहज प्रवेश मिळेल. परंतु काँग्रेसचें म्हणणें इतकें कीं, एखादा मनुष्य विवक्षित जातींत जन्माला आला म्हणून त्याला कायदेमंडळांत स्थान मिळतां कामा नये. त्याची शिक्षण-विषयक लायकी व लोकांनीं त्याजवर विश्वास टेवण्याइतकी पात्रता त्याच्या अंगीं असावयास पाहिजे."

यानंतर मुसलमान वर्गास उद्देशून ते म्हणाले,

खरा देशाभिमानी म्हणतां येईल. 'सर्वे च सुखिनः संतु' अशी देशभक्तांची वृत्ति पाहिजे. आमच्या मुसलमानबंधूंनीं ऐन आणीबाणीच्या वेळीं अनिष्ट अशी ज्ञाति-विशिष्ट चळवळ चालविली आहे. त्यामुळें राष्ट्राची प्रगति खुंटेल. परंतु अजूनहि त्यांना आपली चूक सुधारतां येणें शक्य आहे. तात्पुरत्या फायद्यासाठी राष्ट्र-घात करणें बरें नव्हे. क्वचित् हिंदूंना अगर क्वचित मुसलमानांना थोडाबहुत जास्त फायदा झाला तरी त्याचें काय विशेष ? हिंदु, मुसलमान, पार्शी, खिस्ती यांनीं खांद्याला खांदा लावून एकजुटीनें राष्ट्रकार्य करण्यांतच राष्ट्रकल्याण होणार आहे.

सरकारनें मुसलमानांना थोडी जास्त मेहेरबानी दाखविली असली तरी ती तात्पुरती आहे हें मात्र विसरता कामा नये. सरकारला मुसलमान विशेष प्रिय म्हणून त्याजवर ही कृपादृष्टि आहे असें नाहीं. केवळ हिंदूपासून वेगळे फोडण्यासाठीं हा कावा आहे. व सरकारचा हेतू साध्य झाला कीं, मुसलमानांचीहि तीच गत होणार आहे ही गोष्ट मुसलमान बाधवानीं वेळींच ओळखली पाहिजे. अंगीं गुण असला म्हणजे मग तो हिंदु मुसलमान वा पार्शी हा विचारच उद्भवत नाहीं. गुणाः पूजास्थानं नेहमींच मिळालें पाहिजे,परंतु गुणाच्या जागीं " जात" म्हणून विशेष हक्क अगर अधिकार देणें केव्हांहि त्याज्यच होय."

या भाषणात ब्रिटिश राजसत्तेमुळें लोकांत दारिद्र्य रसें वाढत चाललें आहे, उद्योगधंद्याच्या अभिवृद्धीबद्दल राज्यकर्त्यांची अनास्था कशी आहे, लोकाना शासनसंस्थेंत हात कसा शिरकूं दिला जात नाहीं, फोडा व झोडा या नीतीचा अवलंब कसा केला जातो याचें मार्मिक विवेचन केलें आहे.

यानंतर स. १९१६ पर्यंत कॉंग्रेसच्या राजकारणांत विशेष घडामोडी झाल्या नाहींत. ठरीव कार्यक्रमानें कांग्रेसची गाडी चालली होती. परंतु **लो. टिळक** बंदिवासातून मुक्त होताच कॉंग्रेसच्या राजकारणात बदल होणार अशीं चिन्हें स्पष्ट दिसूं लागलीं व सन १९१६ मध्यें लखनौ कॉंग्रेसमध्यें त्यानीं प्रवेश करून कॉंग्रेस हस्तगतच केली. व याच कॉंग्रेसमध्यें ' लखनौचा करार ' नावानें प्रसिद्ध असलेला करार होऊन त्याद्वारें हिंदु–मुसलमानात ऐक्य साधण्याचा प्रयत्न झाला.

ऑगस्ट १० स.१९१७ रोजी लखनौ येथें जादा प्रां. परिषदेचे अध्यक्ष या नात्यानें भाषण करतांनाहि त्यांनीं आपल्या नेहमींच्या पद्धतीनें हिंदुस्थानातील राजकीय परिस्थितींत कसकशी स्थित्यंतरें होत गेली, कॉंग्रेसनें राजकीय हक्क संपादन करण्यासाठीं कसकशी चळवळ केली, मोर्ले–मिंटो सुधारणांत काय

मिळालें, लोकांच्या राजकीय आकांक्षा काय आहेत. त्या दडपून टाकण्या-साठीं सरकारनें दडपशाही कशी केली इत्यादि गोष्टींचें त्यांनीं सुंदर साधार विवेचन केलें आहे.

असलें स्वराज्य हवें.

स. १९१७ च्या कलकत्ता कॉंग्रेसमध्यें स्वराज्याच्या ठरावावर बोलतांना त्यांनीं आम्हास स्वराज्य पाहिजे म्हणजे काय याचें स्पष्टीकरण केलें आहे. त्यांत ते म्हणतात ' आम्हीं जें स्वराज्य मागतों त्याचा अर्थ स्वायत्त वसाहतींच्या दर्जाचें स्वराज्य असा आहे वसाहतींमध्यें कार्यकारी मंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार असतें. *तींच जबाबदारी आमच्या कौन्सिलना पाहिजे यापेक्षा कमी प्रतीचें* स्वराज्य आम्हीं मागतच नाहीं."

महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर हिंदुस्थाननें इंग्लंडला अकल्पनीय अशी मदत केली व आतां हिंदुस्थानला स्वराज्य द्या अशाबद्दल हिंदुस्थानात जोरानें चळवळ सुरू झाली. *लो. टिळकांनीं व डॉ. अॅनी बेझन्ट यांनीं स्वराज्यसंघ काढले.* सर्व देशभर स्वराज्याची चळवळ सुरू झाली. तेव्हां सरकारनें हिंदी लोकमन शांत करण्यासाठीं म्हणून मॉन्टफर्ड सुधारणा प्रसिद्ध केल्या. त्यावर **पंडितजींनीं** विस्तृत व मार्मिक सूचना केल्या. त्यातील तात्पर्य असें —

(१) वीस वर्षांच्या आत संपूर्ण जबाबदारीचें स्वराज्य हिंदुस्थानाला देऊं अशी खातरजमा दिली पाहिजे.

(२) हिंदी लोकांना मुलकी व लष्करी शिक्षण देण्यांत येऊन त्यांत ते पास झाल्यास त्यांना या दोन्ही शाखांत निम्म्या जागा देण्यात आल्या पाहिजेत.

(३) हिंदुस्थानसरकारच्या कार्यकारी मंडळांतील निम्मे सभासद हिंदी अमले पाहिजेत.

(४) सुचित केल्याप्रमाणें कौन्सिल ऑफ स्टेट निर्माण केल्यास त्यांतील *निम्मे सभासद मतदारसंघांनीं निवडलेले असले पाहिजेत.*

(५) अंदाजपत्रकाला, ले. असेंब्लीची मान्यता पाहिजे.

(६) साम्राज्यांतील इतर स्वायत्त वसाहतींना जें आर्थिक स्वातंत्र्य आहे तें *हिंदुस्थानला मिळालें पाहिजे.*

प्रांतिक.

(१) प्रांतिक कायदेमंडळें इतकी विस्तृत असावींत कीं विशिष्ट लोकसंख्या असलेल्या तालुक्याचा प्रतिनिधि त्यात निवडून आला पाहिजे मतदारसंघ व्यापक असून त्यात शेतकऱ्याना मतदानाचा हक्क मिळाला पाहिजे

(२) नव्या कौन्सिलात जे दिवाण नेमावयाचे त्याजवर कायदेमंडळातील बहुसंख्य प्रतिनिधींचा विश्वास पाहिजे

(३) या दिवाणाकडे काहीं विशिष्ट खातीं सोंपवून दिलीं असलीं तरी तेच त्या त्या प्रांताच्या कार्यकारी मंडळाचे सदस्य असावेत

(४) राखीव खातीं नसावींत

(५) ग्रँड कमिटीची सूचना गाळण्यात यावी

(६) हिंदुस्थानातील प्रांताना ज्या सुधारणा लावण्यात येतील त्याच ब्रह्मदेशालाहि लावण्यात याव्या

पंडितजींनीं सुचविलेल्या सुधारणा किती योग्य होत्या हें यावरून दिसून येईल व त्या सरकारनें मान्य केल्या असत्या तर त्यापासून लोकाचा व सरकारचाहि फायदा झाला असता परंतु दुर्दैवानें नोकरशाहीस तशी सुबुद्धि सुचली नाहीं हें तिचें दुर्भाग्य !

३३ व्या काँग्रेसचे अध्यक्ष.

यानंतर दिल्ली येथें तेहेतिसावी राष्ट्रीय सभा १९१८ सालीं भरली. तिचें अध्यक्षस्थानहि पंडित **मदनमोहन** यासच देण्यात आलें त्या वेळीं महायुद्ध संपलें होतें राजकीय सुधारणाकडे लोक आशातुर दृष्टीनें पाहत होते ही राष्ट्रीय सभा अनेक दृष्टीनीं महत्त्वाची झाली अध्यक्ष पं० **मालवीय** यानीं सर्व पक्षानीं राष्ट्रीय सभेस अगत्य यावें अशी मुद्दाम विनंति केली होती. त्या विनंतीस अनुसरून ना शास्त्री प्रभृति प्रागतिक पक्षाचे अनेक प्रतिनिधी सभेस उपस्थित होते व त्यानीं चर्चेत भागहि घेतला. एकंदरीनें ही सभा चागलीच यशस्वी झाली अध्यक्षपदावर त्याची निवड झाल्यावर भाषण करताना

महायुद्ध व हिंदुस्थान.

पंडितजींनीं प्रथम आपणास या धडामोडींच्या वेळीं दिल्लीसारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या ठिकाणीं भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षपणाचा मान दिल्याबद्दल आभार

मानले, नंतर दोस्त राष्ट्राच्या विजयाबद्दल आनंद प्रदर्शित करून हिंदुस्थानातून या युद्धाप्रीत्यर्थ संस्थानिक व प्रजाजन यांनी कशी जिवापाड मेहनत केली, तुर्कस्थानचें राष्ट्र विरुद्ध बाजूस असता येथलि मुसलमानांनीं आपली राजनिष्ठा कशी अढळ राखिली, चार वर्षांत ११६१७७९ नवे सैनिक सैन्यात दाखल होऊन या देशातून १२१५३३८ सैनिक रणांगणावर कसे गेले आणि त्यातले १०१४३९ इसम कसे सरकारकामास आले. लॉर्ड हार्डिंज यांनीं हिंदी लोकांवर विश्वास टाकून हिंदी सैन्य फ्रेंच रणांगणावर रवाना केल्यामुळें किती उपयोग झाला या सर्व गोष्टींचा प्रसंगापर उल्लेख केला, आणि सन्मपक्षाम विजय दिल्याबद्दल ईश्वराचे आभार मानले. त्याचप्रमाणें या युद्धात ग्रेट ब्रिटन, वसाहती, फ्रान्स आणि अखेरीस मुख्यत्वेंकरून अमेरिका यानीं जी कामगिरी बजाविली तिचा त्यानीं आदरपूर्वक उल्लेख केला. तदनंतर या महायुद्धानें कोणतें तत्व शिकविलें आणि कोणत्या राजनीतीचा पुरस्कार केला याविषयीं विस्तृत विवेचन करून ते म्हणाले कीं, आजपर्यंत बहुतेक सर्व राष्ट्रांना बळी तो कान पिळी हाच काय तो न्याय अवगत होता. आजपर्यंत **स्पेन, आस्ट्रिया व फ्रान्स** या राष्ट्रांनीं केवळ मनगटाच्या जोरावर सर्व जगभर आपलें साम्राज्य पसरण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यांचा बेत फसला. इंग्लंडनें पंधराव्या शतकापासून युरोप खंडात असला जुलूम केला नाहीं, उलट जुलुमानें गांजलेल्या चिमुकल्या राष्ट्रांस परदास्यातून मुक्त होण्यास मदत केली आहे परंतु युरोप खंडाबाहेर इंग्लंडनेंहि असा धुमाकूळ घालण्यास कमी केलें नाहीं. गेल्या पन्नास वर्षांचाच इतिहास पाहिला तरी **इंग्लंडनें इजिप्त, सुदान, दक्षिणआफ्रिका ब्रह्मदेश** इतक्या देशांवर स्वारी करून ते देश काबीज केले त्याचप्रमाणें **मोरोक्कोकरिता फ्रान्स व जर्मनी, बाल्कन्स** देशाकरिता **आस्ट्रिया व रशिया**. तुर्कस्थानच्या ताब्यातील प्रांताकरिता **तुर्कस्थान** व इतर राष्ट्रें यांचे झगडे अगदीं अलीकडच्या काळातच झालेले आहेत या सर्वांच्या बुडाशीं " **ज्याच्या मनगटांत जोर त्यानें बनावें शिरजोर,** हाच प्रकार दिसून येतो. याच न्यायास अनुलक्षून अलीकडे जर्मनीनेंहि आपल्या राष्ट्राची लष्करी तयारी केली आणि युरोपांतल्या सर्व राष्ट्रांमधील परस्परांच्या चुरशीमुळें सैन्यभारानें पृथ्वी त्रस्त होऊन गेली. अशा परिस्थितींत युरोपिअन राष्ट्रांच्या डोळ्यांत अंजन घालवयास पाहिजेच होतें आणि या महायुद्धामुळें

तसें अंजन त्यास मिळालें हा ईश्वरी संकेतच मानला पाहिजे 'बळी तो कान पिळी' हें तत्त्व झुगारून देऊन 'सत्यमेव जयते' या तत्त्वाचा विजय व्हावा असा ईश्वरी संकल्प असल्यानें सत्याचा खरा पुरस्कर्ता पुढें येईपर्यंत या युद्धाचा निकाल लागला नाहीं हें साहाजिकच आहे. पापी माणसास पश्चात्ताप झाल्याखेरीज ज्याप्रमाणें त्याचें पापक्षालन होत नाहीं, त्याप्रमाणें युरोपिअन राष्ट्रांना 'मनगटाच्या जोराच्या' तत्त्वाचा वीट येऊन पश्चात्ताप होईपर्यंत हें युद्ध चाललें. पुढें सत्याचा पुरस्कर्ता **प्रेसिडेंट वुइलसन** हा पुढें आला आणि त्यानें आपण कोणत्या तत्त्वासाठीं या युद्धात सामील झालों तें जाहीर केलें.

प्रेसिडेंट वुइल्सन यांचीं तत्त्वें.

प्रेसिडेंट वुइल्सन यांनीं आपल्या अनेक ठिकाणच्या भाषणात असें सांगितलें कीं, 'सर्व देशांना, सर्व लोकांना (दोस्तांना व शत्रूंनाहि) सारखा न्याय, समान हक्क आणि सारखीच सुरक्षितता प्राप्त व्हावी हेंच माझें मुख्य तत्त्व आहे. हें तत्त्व सर्वमान्य होऊन जगात प्रस्थापित झाल्याखेरीज राष्ट्राराष्ट्रांतील व्यवहाराची न्यायाच्या पायावर उभारणी होणार नाहीं. हें तत्त्व प्रस्थापित करण्याकरिता अमेरिकन लोक आपलें सर्वस्व व प्राण खर्ची घालण्यास तयार आहेत. दुसऱ्याच्या हक्काची पायमल्ली झाली म्हणून आम्हीं युद्धात पडलों. राष्ट्रांच्या हक्काची जर शाश्वती राहणार नाहीं तर हें जग मानवी प्राण्यांना नालायक होईल. यास्तव मानवी प्राण्यांना न्यायानें, स्वतंत्रतेनें व सुरक्षितपणें या जगात राहणें कसें शक्य होईल हा प्रश्न आम्हास सोडवावयाचा आहे. 'सारांश, सर्व जगात शांतता प्रस्थापित करणें हाच आमच्या युद्धाचा हेतु व हाच आमची तहाचीं कलमें होत' अशा उदात्त हेतूनें प्रेरित होऊन जेव्हां अमेरिकन राष्ट्र युद्धाम पुढें सरसावलें आणि जेव्हा दोस्त राष्ट्रांनींहि **प्रे. विल्सन** यांचीं तत्त्वें मान्य केलीं त्या वेळीं त्याची बाजू खरी, न्यायाची व सत्याची झाली आणि 'सत्यमेव जयते' या न्यायानें त्यास जय प्राप्त झाला. आता तहाच्या अटींची वाटाघाट होऊन त्यात हीं अमूर्त तत्त्वें अमलात कशीं आणावयाचीं याची चर्चा होणार आहे. या तहाच्या वाटाघाटींत हिंदुस्थानचाहि संबंध स्वाभाविकपणेच पोंचतो, याकरिता त्या तहाच्या परिषदेंत आमचे प्रतिनिधि हजर असणें इष्ट आहे.

तहाची वाटाघाट व हिंदुस्थान.

तहाची वाटाघाट होईल त्या वेळीं हिंदुस्थानच्या गरजा काय आहेत त्याकडे दुर्लक्ष केलें जाणार नाहीं, असें मि. लॉइड जॉर्ज यांनीं वचन दिलें होतें. त्यास अनुसरून तहाच्या वाटाघाटीच्या वेळीं हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि बोलावण्यात आले याविषयीं आम्ही मन्त्रिमंडळाचे आभार मानतों. या तहपरिषदेकरता हिंदुस्थानसरकारनें **सर सत्यप्रसन्नसिंह** याची नेमणूक केली आहे. यात गोम एवढीच आहे कीं, ही नेमणूक लोकमत न विचारता झालेली आहे. हिंदुस्थानसरकारनें त्यास ज्या काहीं सूचना दिल्या असतील त्यास अनुसरून ते तह-परिषदेंत वागतील. या सूचना हिंदी लोकमतास जुळतील किंवा न जुळतील एवढीच काय ती शंका आहे. हिंदुस्थानसरकार अद्यापि हिंदी लोकांना जबाबदार नसल्यानें त्याचीं मतें लोकमताशीं विरोधीहि असूं शकतील. वास्तव सरकारनें कॉंग्रेसला व मॉस्लेमलीगला अथवा कायदेकौंसिलांना आपले प्रतिनिधि निवडून द्या, असें सांगितलें असतें तर ते खरे लोकमतानिदर्शक प्रतिनिधि झाले असते. कानडाच्या वतीनें सहा प्रतिनिधि हजर रहाणार आहेत; तेव्हां हिंदुस्थानतर्फे आणखी प्रतिनिधि पाठविण्यास काय हरकत आहे? तहाच्या वाटाघाटींत हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेची चर्चा होईल अशा समजुतीनें कांहीं आम्ही ही मागणी करीत नाहीं. तथापि तेथें अशा काहीं तत्त्वाची चर्चा होईल कीं, त्याचा सामान्यतः किंवा प्रत्यक्षतः हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराशीं संबंध येईलच. असा जर संबंध नसता तर प्रधानांनीं तरी 'हिंदुस्थानच्या गरजाकडे दुर्लक्ष होणार नाहीं' असें आश्वासन देण्याचें प्रयोजन काय होतें? सारांश, तहाच्या वाटाघाटींत हिंदुस्थानचें हित ज्यावर अवलंबून आहे, असे प्रश्न निघणार आणि त्या वेळीं आपण निवडलेला प्रतिनिधि तेथें हजर असला पाहिजे ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

जन्मसिद्ध हक्क व न्याय.

हिंदुस्थानात जेव्हा प्रथमच इंग्लिशांचा अम्मल स्थापित झाला, त्या वेळीं हिंदी लोकांना स्वराज्याचें शिक्षण देण्यापुरतेंच आम्ही येथें राहणार आणि हिंदी लोकांच्या इच्छेस अनुसरूनच राज्यकारभार चालविणार, असें ब्रिटिश

मुसद्दी सागत असत पण कालांतराने तो विचार लोपत चालला, हा गोष्ट परकी लोकाच्याहि लक्षात येत चालला आहे. **एम चॅली** नामक मॅच गृहस्थानें कांहीं वर्षांपूर्वी एका ग्रंथांत लिहिलें आहे की, " हिंदुस्थान हें हिंदी लोकांकरिताच आहे, आणि आपण येथें कायमचे रहाणारे नाहीं, ही जी **एल्फिन्स्टन व मनरो** यांची भावना होती तीच आजवर कायम राहली असती, तर हिंदी लोकांना क्रमशः स्वराज्याधिकार मिळत जाऊन आजमितीला त्यास पूर्ण स्वराज्य प्राप्त झालें असतें. परंतु अलीकडे ब्रिटिश मुत्सद्यांचें धोरण कांहीं वेगळेंच दिसतें. हिंदुस्थानचा कारभार हिंदी लोकांच्या हिताकडे दृष्टि देऊन चालवा आणि हिंदी लोकांना अधिकाधिक अधिकार द्या, अशी मागणी गेल्या ५० वर्षांपासून चालू आहे. महायुद्धापूर्वी तीस वर्षें कॉंग्रेसची स्थापना झालेली आहे आणि १८८६ पासून आम्ही स्वराज्याची मागणी करीत आहों. महायुद्धाची संधि साधून आम्ही हा प्रश्न उपस्थित केला असें नाहीं. हें युद्ध उद्भवलें नसतें तरी आमची मागणी कायम होती व ती परिपूर्ण व्हावयास पाहिजे होती. या युद्धामुळें ब्रिटिशांचा दृष्टिकोन बदलला एवढेंच काय तें विशेष झालें. अशा परिस्थितींत १९१६ सालच्या लखनौच्या बैठकींत आम्ही स्वराज्याच्या कांहीं हक्कांची मागणी केली. तिला हिंदुस्थानसरकारनें जें उत्तर देण्याचें योजिलें होतें तें इतकें अपुरें होतें कीं, भारतमंत्री **मि. चेंबर्लेन** यांचें देखील त्या योगानें समाधान झालें नाहीं, आणि त्यांनीं फिरून दुसरी योजना करून पाठवा असें हिंदुस्थानसरकारास कळविलें. हिंदुस्थानांतील न्युरोपियनांनीं तर त्याला विरुद्ध होती. कित्येक प्रांतिक सरकारांनीं ' डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्टाचा ' उपयोग करून चळवळ्या लोकांस अटकबंदी किंवा मुस्कटदाबीहि केली. इकडे हिंदी लोकांची स्वराज्याची चळवळ जोरात चालली आणि तिला इंग्लंडमधील व हिंदुस्थानांतीलहि कांहीं उदार इंग्रजांचें पाठबळ मिळालें. युरोपिअनांतहि कलकत्त्याच्या लॉर्ड बिशपसारखे जे कांहीं उदारात्मे आहेत त्यांनीं आमच्या मागणीची न्यायता उघडपणें मान्य केली आणि ते म्हणाले कीं, ' हिंदी लोकांना जर आम्ही आमचें स्वसमतीचें व स्वातंत्र्याचें तत्त्व लावू इच्छिणार नाहीं, तर आमचा पक्ष न्यायाचा व स्वातंत्र्याचा आहे असें ईश्वरापुढें म्हणणें हें निवळ ढोंग होय '

निर्जीव व निःसत्त्व आश्वासन.

हिंदुस्थानाच्या चळवळीची जेव्हा अगदीं कमाल झाली, तेव्हा काहीं तरी जाहीर आश्वासन देणें जरूरीचें झालें, आणि ता २० आगस्टचें निर्जीव व निःसत्त्व आश्वासन जाहीर झालें. हें आश्वासन महत्त्वाचें आहे खरें, पण तें निष्कारण निर्जीव व निःसत्त्व करून टाकलेलें आहे. या आश्वासनाबद्दल आम्ही आभारी आहों, पण त्यांत ज्या अटी व मर्यादा घालून ठेविल्या आहेत त्या आम्हास मान्य नाहींत. मि. मॉटेग्यु व लॉर्ड चेम्सफर्ड यांनीं आपली जी योजना केली ती त्या अटींना व मर्यादांना धरून असल्यानें त्याची योजनाहि असमाधानकारक झाली आहे. या योजनेवर गेल्या पांच महिन्यांत व्यक्तिशः टीका झालीच आणि मुंबईच्या जादा काँग्रेसनें व दुसऱ्या पक्षाच्या कॉन्फरन्सनेंहि त्या योजनेंत काहीं अतिशय महत्त्वाचे फेरफार करणें अत्यंत जरूर आहे असें मत दिलें. कॉंग्रेसच्या व कॉन्फरन्सच्या मनांत इतर बाबतींत कितीहि मतभेद असला तरी उभयतांनीं सुचविलेल्या फेरफारांत बहुतेक मुद्द्यांवर एकमत आहे. आतां त्या योजनेवर आपण कोणतें मत प्रदर्शित कराल त्याचें मी अगोदरच भविष्य वर्तवून ठेवीत नाहीं, परंतु आपण एक गोष्ट लक्षांत बाळगावी ती ही कीं, जादा काँग्रेसच्या वेळीं महायुद्ध चालू असल्यानें आमचे हात एकप्रकारें बांधले गेले होते. आतां युद्धसमाप्ति झाल्यानें आपल्या मागण्यांत कोणता फेरफार करावा याचा आपण विचार करा. जादा काँग्रेसनें संपूर्ण प्रांतिक स्वराज्यास आमची तयारी असली तरी तूर्त न्याय पोलीस व कायदा एवढीं खातीं सहा वर्षेपर्यंत आम्ही आमच्याकडे मागत नाहीं असें म्हटलें होतें. परंतु त्यानंतर मुंबईच्या नामदारांनीं व संयुक्तप्रांताच्या प्रां. कॉ. कमिटीनें संपूर्ण प्रांतिक स्वराज्य प्रारंभापासूनच आमच्या हवालीं करावें, अशी मागणी केली आहे. आणि फ्रँचाइज कमिटीकडे बंगाल, मद्रास वगैरे प्रांतांतूनहि अशीच मागणी केली जाईल, या दृष्टीनें जादा काँग्रेसच्या ठरावानें फरक करावा लागेल. या योजनेच्या शेवटीं योजनाकारांनीं असा शेरा मारला होता कीं, या सुधारणेची भावभगत काय आहे तिचा निर्णय दिल्लीस किंवा लंडनास व्हावयाचा नसून मान्यन्याय्य रणभूमीवर हा निकाल लागणार आहे.

हिंदुस्थानाविषयीं कृतज्ञतेचे उद्गार.

सुदैवानें आता महायुद्ध समाप्त होऊन दोस्त राष्ट्रें विजयी झालीं आहेत. महायुद्ध चालू असता बडे ब्रिटिश मुत्सद्दी हिंदुस्थानविषयीं काय उद्गार काढीत होते व कोणतीं अभिवचनें देत होते त्याची स्मृति जागृत करणें जरूर आहे ता. ९ सप्टेंबर रोजीं लॉर्ड हाल्डेन म्हणाले कीं, 'मानवी जातीच्या स्वातंत्र्याकरिता हिंदी वीर आपलें रक्त ओतीत आहेत. अर्थातच युद्धानंतर त्याची स्थिति हल्लींसारखीच ठेवता येणें शक्य नाहीं.' १९१७ च्या फेब्रुवारींत प्रधान मि. लॉईड जार्ज म्हणाले, 'वसाहती व हिंदुस्थान यांच्याकडून झालेली मदत अप्रतिम आहे. या युद्धात अत्यंत आणीबाणीच्या वेळीं त्यानीं बजाविलेल्या कामगिरीचें मोल करताच येणार नाहीं.' कर्नल मेरीवेदरच्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत लॉर्ड कर्झन लिहितात—"हिंदी पलटणी अगदीं ऐन प्रसंगीं येऊन ठेपल्या आणि त्यानीं दोस्त राष्ट्रांची आणि मानवी सुधारणेची बाजू साभाळली. ही गोष्ट बादशहापासून तों तहत खालच्या अधिकाऱ्यापर्यंत सर्वांस विदित आहे. हिंदुस्थानानें ही जी कामगिरी केली तिची आम्हास कधींच विस्मृति पडणार नाहीं." दुसऱ्या एका प्रसंगीं लॉईड जार्ज म्हणाले 'हिंदुस्थानानें किती राजनिष्ठेनें व किती शौर्यानें ब्रिटिश सैन्यास कुमक केली त्याची आठवण बुजणें शक्य नाहीं. रणयज्ञाच्या अवभृत स्नानाच्या वेळीं हिंदुस्थानास त्याचा पुण्यांश मिळेलच' पुन एकदा ता ८ नवंबर रोजीं भाषण करिताना तेच प्रधानमंत्री बोलले कीं, 'वसाहती व हिंदुस्थान यानीं मर्दपणानें लढून जय मिळविण्याचा मार्ग खुला करून दिला आणि आमच्या सत्रागारमंडळात खुर्ची पटकावली हिंदी सैन्यानें (पॅलेस्टाइनमध्यें) जे मोठे विजय संपादन केले त्या योगानेंच प्रथम आमच्या शत्रूचे पाय लटपटूं लागले. आता तहाच्या परिषदेच्या वेळीं हिंदुस्थानच्या गरजाची आठवण ठेविली पाहिजे.'

स्वसंमतीचें तत्त्व हिंदुस्थानालाहि लावा.

ही सर्व तारीफ आणि हीं अभिवचनें झालीं खरीं; पण त्याच्यापासून हिंदुस्थानचें कल्याण कसें साधावयाचें! 'स्वराज्य हा प्रत्येक राष्ट्राचा जन्मसिद्ध हक्क आहे.' या तत्त्वासाठींच हा झगडा झाला आणि हें तत्त्व प्रे. वुड्रूसन

याच्या सूत्रात १४ अटींत गोविलेलें आहे. आपला स्वार्थ बाजूस सारून देखील इंग्लंड व फ्रान्स यानीं त्या अटींना आपली संमति दिली आहे. हें तत्त्व आस्ट्रिया-हंगेरीला लागू आहे, बाल्कन प्रदेश, पोलंड, तुर्कस्थानांतील विविध प्रांत यानाहि तेंच तत्त्व लावण्यात येणार आहे, परंतु हिंदुस्थानला तें कसें लागू कर-णार ? हिंदुस्थानाला स्वराज्य पाहिजे असें म्हणताच हिंदी लोकांच्या अपात्र-तेचा मुद्दा पुढें येतो. ज्यांच्या संस्कृतीची मजल पांच हजार वर्षांपलीकडे जाते अशा हिंदूंना व सुमारें ७८ वर्षे हिंदुस्थानावर राज्य केलेल्या मुसलमानांना आपल्या लायकीचा पुरावा देण्याची पाळी यावी हें दुर्भाग्य होय. परंतु कांहीं लोक असेच आंधळे असल्यानें त्यांची खात्री करणें जरूर आहे. ब्रिटिशांचें येथें आगमन होण्यापूर्वी आम्हीं राजसूत्रें चालविलीं ही गोष्ट सोडून दिली तरी आजमितीला देखील ज्या देशात **सर जगदीशचंद्रासारखे** शास्त्रज्ञ, **सर टी. माधवराव, सर सालरजंग** यासारखे राज्यधुरंधर मंत्री, **दादाभाई नौरोजी, सर फेरोजशहा, न्या. रानडे, न्या. तेलंग, ना. गोखले** यासारखे पुढारी होऊन गेले, आणि ज्या देशातील वीरांनीं या युद्धांत त्रिखंडात कीर्ति संपादन केली तो देश स्वरा-ज्याला अपात्र ठरेल काय ?

स्वसंमतीचें तत्त्व लावावयाचें कसें ?

हिंदुस्थानाला स्वसंमतीचें तत्त्व लावा असें आपण जें म्हणतों त्याचा अर्थ काय, याचा थोडासा खुलासा केला पाहिजे. स्वसंमति दोन प्रकारची असते. एखाद्या देशाला किंवा प्रांताला ' तूं कोणाच्या अमलाखालीं रहाणार, फ्रान्सच्या का जर्मनीच्या, आस्ट्रियाच्या का इतालीच्या, रशियाच्या का जर्मनीच्या, असा प्रश्न विचारून त्याच्या इच्छेनुरूप जें उत्तर येईल त्याप्रमाणें त्याची विल्हेवाट लावणें हा पहिला प्रकार होय. पॅलेस्टाईन, सीरिया, जर्मन वसाहती, टायरोल, ट्रीस्ट, गॅलिशिया वगैरे प्रांताची स्वसंमति या तत्त्वास अनुसरून विचारण्यांत येईल. स्वसंमतीच्या दुसऱ्या प्रकारात' दोन देशांपैकीं कोणाचा अंमल मान्य करावयाचा असा प्रश्न नसून राज्यकारभाराच्या विविध पद्धतींपैकीं आज तुम्हांला कोणती पद्धति आवडते व कोणती लागू करावी हाच मुख्य विचा-राचा प्रश्न असतो हिंदुस्थानाला पहिला प्रकार लागू नसून स्वसंमतीचा दुसरा

प्रकारच लागू आहे कारण आम्हास ब्रिटिश साम्राज्यातून फुटून जावयाचें नसून त्या साम्राज्यातच चालू राज्यपद्धतींत फरक करून घ्यावयाचा आहे, या दृष्टीनें आम्हांस आत्मसमर्तांचें तत्त्व लागू करा असें आम्ही जेव्हा जेव्हा मागणें करितों त्या त्या वेळीं ह्यांच्या ब्युरोक्रॅटिक राज्यपद्धतीच्या जागीं आम्हास मानवेल आणि आमचें कल्याण साधेल अशी राज्यपद्धति सुरू करा हाच आमचा आग्रह असतो. बरें आता स्वसंमतीच्या तत्त्वाच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी **मॉंटेग्युसाहेबांची** योजना अगदींच फेटून द्या आणि केवळ आम्ही तयार केलेली दुसरी योजना आमूलाग्र सुरू करा असाहि आमचा हट्ट नाहीं **मॉंटेग्यूंच्या** योजनेंतच आम्ही सुचाविलेले फेरफार करा म्हणजे आजच्या राज्यपद्धतीपुरती आमची स्वसंमति झाली आणि त्यानंतर पुढले हप्ते कसे द्यावयाचे तें ब्यूरॉक्रमीनें न ठरविता आमचें आम्ही ठरविण्याची आम्हास मुभा मिळाली म्हणजे झालें स्वसमतीचें तत्त्व आम्हास लागू करा अशी जी मागणी करितों तिचा सरळ अर्थ एवढाच आहे एवढी ही मागणी पूर्ण केल्यास हिंदुस्थानातील असंतोष दूर होऊन कृतज्ञतेची लाट उसळेल आणि ब्रिटिश साम्राज्याला अधिक बळकटी येईल

रौलेट-कमिटी व सिडनहॅमकंपू.

या स्वराज्याच्या प्रश्नाच्या वेळींच रौलेट-कमिटीचा रिपोर्ट पुढें आला आहे आणि **सिडनहॅमकंपूकडून** त्याचा भलताच दुरुपयोग करण्यात येत असल्यानें त्याचा निषेध करणें जरूर आहे आपल्या रिपोर्टात ही कमिटीच असें लिहिते कीं राजनिष्ठ हिंदी प्रजेच्या साहाय्यानेंच अराजकाच्या सर्व कारवाईचा मोड करण्यात आला, यावरून मूठभर अराजकाच्या अत्याचारावरून ३१ कोटी लोकावर दोषारोप करणें किती अश्लाघ्य आहे तें कळून येईल. हिंदी लोकाना सैन्यातील कमिशनें देण्यात येत नाहींत हा अन्याय दूर व्हावा अशी शिफारस **लॉर्ड हार्डिंज** यानीं १९११ सालींच केली होती, तरी पण अद्यापपावेतों दहाच कमिशनें देण्याचें ठरलें असून त्यातलीं देखील पाच अद्यापि हिंदी लोकाना मिळावयाची राहिलींच आहेत। **मॉंटेग्यू-चेल्म्सफर्ड** सुधारणेच्या योजनेला तेथील सिव्हिल सर्व्हंटानीं विरोध चालविला असल्याचें सिव्हिल सर्व्हिस असोसिएशनच्या सेक्रेटरीच्या पत्रावरून उघडकीस आलें आहे. व्हॉइस

रौंय व स्टेटसेक्रेटरी यांन्या योजनेला त्यांच्या हाताखालन्या या सिव्हिल सर्व्हे-टांनी अडथळा चालविला आहे हें ऐकून आमन्या मनास धक्का बसत आहे लॉर्ड हार्डिंज यांनीं या सिव्हिल सर्व्हंटांना मिमल्यास एके प्रसंगीं उपदेश केला होता, पण त्याचा कांहीं परिणाम झालेला दिसत नाहीं. त्यान्या या कृतीचा हिंदी लोकांवर परिणाम काय होईल याचा तरी त्यांनीं विचार करावा. १८९७ पासून १९१५ पर्यंतच्या इतिहासाचें त्यांनीं पर्यालोचन करावें, या त्यान्या विरोधानें तरुणाचें सळसळणारें रक्त अत्याचारास कसें प्रवृत्त होईल याचाहि त्यांनीं शांतपणें विचार पहावा. रौलेट-कमिटीनें ज्या अत्याचाराची मीमांसा केली तसले अत्याचार दडपशाहीनें नष्ट होत नसून उदारपणाच्या राज्यधोरणानेंच त्याचा बीमोड होत असतो

डेप्युटेशन व चळवळ.

आतापर्यंतच्या माझ्या विवेचनावरून आपला पक्ष सत्याचा आहे आणि हल्लींचा काळ आपणास अनुकूल आहे हें आपल्या लक्षात आलेंच असेल, तथापि आमचे शत्रु विलायतेंत आपल्या विरुद्ध चळवळ करीत आहेत, याकरिता आपण विलायतेत एक वजनदार डेप्युटेशन लवकरच पाठविलें पाहिजे. हें डेप्युटेशन आपण निवडावयाचें असून येथें स्वसंमतीच्या तत्त्वाचा उपयोग करा. अत पर साम्राज्यांत आमचा दर्जा कोणापेक्षाहि कमी प्रतीचा न राहतां सर्वांच्या बरो-बरीनें राहील आणि इंग्लिश लोकांना इंग्लंडमध्यें ज्याप्रमाणें आपल्या बुद्धीच्या जोरावर वाटेल त्या उच्च पदावर चढण्याला मुभा असते तशी संधि येथेंहि आपण घेऊ, अशाविषयीं तुम्ही स्वसमतीनें निश्चय करा. हें तत्त्व देशभर पसरण्या-करिता प्रत्येक तालुक्यात व प्रत्येक खेड्यात कॉंग्रेसकमिट्यांच्या शाखा स्थापून चळवळ करा आणि हें तत्त्व सर्वांस समजून द्या, आणि अशा रीतीनें आपण दृढ निश्चयानें व दीर्घोद्योगानें चळवळ कराल तर आपल्या कल्पनेपेक्षाहि लवकर आपणास ईश्वरी कृपेनें स्वराज्य मिळेल." या आशयाचें भाषण केलें या सभेंत स्वराज्याचा ठरावहि मंजूर झाला.

मॉन्ट-फर्ड सुधारणा.

दिल्ली-अधिवेशनानंतर अमृतसर येथें कॉंग्रेसचें ३४ वें अधिवेशन झालें हें अधिवेशन सुरू होण्यापूर्वी थोडेच दिवस मॉंटफर्ड सुधारणा जाहीर झाल्या

होत्या. त्यापूर्वीच्या **मोर्ले-मिंटो** सुधारणान्या मानानें पाहता **माँटफर्ड** सुधारणा पुष्कळच प्रगतिपर होत्या यात शंका नाहीं. तथापि महायुद्धात हिंदुस्थानानें स्वार्थत्यागपूर्वक घेतलेला भाग, युद्धात इंग्लंडला मिळालेलें यश, **प्रे. विल्सन** यानीं स्वयंनिर्णयाबद्दल काढलेले उद्गार व हिंदुस्थानात झालेली राजकीय जागृति या मानानें सदर सुधारणा अपुऱ्या, निराशाजनक व असमाधानकारक होत्या व तसेंच राष्ट्रीय सभेनें जाहीर केलें. **लो० टिळकांनीं** प्रतियोगी सहकारितेच्या तत्वाची जाहीर घोषणा याच राष्ट्रीय सभेंत केली व मिळेल तें पदरात पाडून घेऊन जास्तीसाठीं चळवळ करण्याचा आपला हेतू जाहीर केला. **पं. मालवीय** हेहि सुधारणा राबवाव्या अशाच मताचे होते. अश रीतीनें या राष्ट्रीय सभेनें प्रतियोगी सहकारितेचें तत्व मान्य होऊन सुधारणा राबविण्याचा ठराव झाला. या सभेंतहि प्रागतिक पक्ष हजर होता

परंतु यानतर नोकरशाहीच्या हातून जीं अनेक घोर कृत्यें झालीं तीमुळें नोकरशाहीवर आपण निष्कारण विश्वास टाकला असा अनुभव लोकास आला. डायर-ओडवायर यानीं पंजाब प्रांतांत जो कहर केला त्यामुळें अत्यत राजनिष्ठ अशा लोकाचाहि विश्वास नोकरशाहीवरून उडाला. व त्याचें पर्यवसान कलकत्ता येथें भरलेल्या जादा कॉंग्रेसच्या अधिवेशनास दृष्टीस पडलें तेथें राष्ट्रीय सभेनें सुधारणावर पूर्ण बहिष्कार घालण्याचा ठराव पास केला नंतर नागपूर येथें राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन भरलें असता तेथेंहि कॉलेजें, कौन्सिलें, कोर्टें, यावर बहिष्कार घालण्याचा ठराव पास करण्यात आला. पंजाबमधील नोकरशाहीचीं दुष्कृत्यें डोळ्यासमोर खेळत होतीं, लोक संतापानें जळत होते, अशी स्थिति होती तरी सुद्धा कौन्सिलावर बहिष्कार घालून नोकरशाहीस मोकळें रान सोडूं नका असें **पंडितजींनीं** नागपूरच्या वि. नियामक मंडळात आग्रहानें सांगितलें कॉलेजें व कोर्टें यांजवरहि बहिष्कार घालणें इष्ट होणार नाहीं, असेंहि त्याचें मत होतें व तें त्यानीं टघडपणें माडण्यास कमी केलें नाहीं परंतु पंडितजींचा हा पोक्त उपदेश ऐकण्याच्या मन स्थितींत राष्ट्रीय सभा त्यावेळीं नव्हती व बहिष्कारप्रयींचा ठराव तेथें पास झालाहि

सुधारणांवर बहिष्कार.

परंतु तत्वत **पंडितजींनीं** या ठरावास विरोध केला असला तरी तो

ठराव उत्पन्न करून ते मॉन्टफर्ड सुधारणेनें देण्यात आलेल्या नव्या कौन्सिलांत शिरले नाहींत यावरून त्यांची काँग्रेसनिष्ठा दिसून येते. शाळावरील बहिष्कारावावतहि असेंच. याचा तत्वत या बहिष्काराला विरोध होता. तथापि हिंदु युनिव्हर्सिटींतील विद्यार्थ्यांस शाळा सोडण्याचा उपदेश करण्याची **महात्माजींनीं** इच्छा व्यक्त केल्यावरोवर त्यांनीं **महात्माजींस** सत्कारानें विश्वविद्यालयात नेलें तेथें **महात्माजींनीं** अभ्यास सोडून राष्ट्रीय झगड्यांत सामील होण्याबद्दल विद्यार्थ्यांस उपदेश केला परंतु त्याच्या अपेक्षेप्रमाणें ११२ विद्यार्थीच कायते शाळा सोडण्यास तयार असल्याचें त्याना आटळलें.

स्वावलंबनाचा मार्ग.

नागपूरच्या राष्ट्रीय सभेपासून राष्ट्रीय सभेच्या राजकारणास वेगळेंच वळण मिळालें यापुढें अर्जे-विनत्या याचा काळ संपून स्वावलंबनाचा राजमार्ग आक्रमण्यास सुरवात झाली. राष्ट्रीय सभेच्या निर्णयाप्रमाणें राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांनीं कौन्सिलावर बहिष्कार घातला, हजारों विद्यार्थ्यांनीं शाळा-कॉलेजें सोडलीं. शेकडों वकिलांनीं कोर्टावर बहिष्कार घातला. तरी पण राष्ट्रीय पक्षाचें या गोष्टींमुळें समाधान झालें नाहीं. हजारों तरुणांनीं राष्ट्राच्या आज्ञेनुसार तुरुंगवास पत्करला. बारडोली येथें कायदेभंगाची चळवळ होणार म्हणून गाजली तीहि आकस्मिकपणें **गांधीजींनीं** थांबविली. अशा अनेक कारणांमुळें राष्ट्रीय सभावाल्यांतच एकप्रकारची व्यग्रता उत्पन्न झाली. इकडे सरकारची दडपशाहीहि जोरात सुरू झाली तेव्हा तिला तोंड देण्यासाठीं व राष्ट्रात सर्व पक्षात पुन ऐक्य साधावें या सदिच्छेनें पंडितजींनीं प्रयत्न करण्याचें ठरविलें. नागपूर काँग्रेसनें आपलें ध्येय व कार्यमार्ग सर्वच बदलल्याकारणानें प्रागतिक पक्ष त्यांतून बाहेर पडला होता. तेव्हां तो व देशातील पक्षोपपक्ष याच्यांत ऐक्य घडवून आणून सर्वांनीं एकजुटीनें सरकारास तोंड द्यावें या इच्छेनें पंडितजींनीं सर्वपक्षीय परिषद भरविण्याचें योजून त्याप्रमाणें मुंबईस त्यांनीं परिषद बोलावली.

सर विश्वेश्वर अय्या असे दोन अध्यक्ष होते. या सभेंत दोन दिवस बरीच भवति न भवति होऊन पुढील आशयाचा ठराव मंजूर झाला.

ऐक्यार्थ प्रयत्न.

१. गेल्या कांहीं आठवड्यापासून हिंदुस्थानांतील कित्येक प्रांतातून, समि-त्यांच्या व सभाबंदीच्या कायद्याचें क्षेत्र विस्तृत करून, ते कायदे लागू केले जात आहेत व राजकीय गुन्ह्यांच्या बाबतींत सामान्य कायद्याचाहि दुरुपयोग केला जात आहे. या योगानें सरसकट धरपकड सुरू झाली असून तिच्या तडाक्यात कित्येक प्रमुख पुढारी व नागरिक हेहि सापडले आहेत. सरकारचें हें धोरण लेखनस्वातंत्र्य, भाषणस्वातंत्र्य, संस्थापनस्वातंत्र्य वगैरे नागरिकाच्या अगदीं मूलभूत हक्कावर निष्कारण हल्ला करणारें आहे असें या सभेस वाटत आहे. शिवाय तिला असेंहि वाटतें कीं, या धोरणाचा उद्देश तर निष्फळ झालाच आहे पण वरती जनतेची सहानुभूति नष्ट होऊन लोकाच्या क्षोभात भरच पडली आहे यास्तव सरकारनें हें धोरण तातडतोब बदललें पाहिजे असें या सभेचें स्पष्ट मत आहे.

२. या परिषदेचें असेंहि मत आहे कीं, देशाच्या तक्रारी दूर होऊन पूर्ण जबाबदारीच्या राज्यपद्धतीचा दर्जा प्राप्त करून घेण्यास दुसरा कोणताहि उपाय उरला नाहीं असें निःसंशय ठरेपर्यंत अहमदाबादच्या राष्ट्रीय महासभेनें ठरवि-लेल्या कायदेभंगाच्या चळवळींना उपक्रम करूं नये.

३. ता. २१ डिसेंबर १९२१ रोजीं कलकत्ता येथें व्हाईसरॉयानीं आपल्या भाषणात जे विचार प्रदर्शित केले, त्याना मान देण्याच्या हेतूनें, व पंजाब आणि खिलाफत याच्या संबंधाच्या गाऱ्हाणीं दूर करणें आणि वसाहतींच्या धर्तीचें संपूर्ण स्वराज्य प्राप्त करून घेणें याच्यासारखे जे महत्वाचे प्रश्न आज राष्ट्रापुढें आहेत त्याचा उभय पक्षाना अपमानकारक न वाटणारा व सलोख्याच असा निर्णय लावण्याचे शक्य तितके मार्ग शोधून काढण्याच्या इराद्यानें, सर-कार आणि लोकाचे प्रतिनिधि याची एक परिषद भरविण्यात यावी, या सूचनेला ही परिषद दुजोरा देत आहे. शिवाय या परिषदेचें असें मत आहे कीं, वादग्रस्त मुद्दयाचा निर्विकार मनानें विचार करता येण्याला अनु-

कूल वातावरण उत्पन्न होण्यासाठीं मर्तियाचा कायदा व समार्बदींचा कायदा लागू करण्यासंबंधाचे जाहीरनामे, व त्या कायद्याखालीं निघालेले हुकूम, सरकारनें परत घ्यावे आणि त्या कायद्यान्वयें शिक्षा झालेले, पकडण्यात आलेले, खटला चालू असलेले सर्व लोक सोडून द्यावे. तसेंच, ज्याअर्थी सामान्य कायद्याच्या नावाखालींहि कित्येक लोकाना, ते शांततेच्या मतापासून बिलकूल ढळले नसताना, शिक्षा झालेल्या आहेत, त्याअर्थी सरकारनें सुचविलेला एक व या परिषदेच्या ५ व्या ठरावात निर्दिष्ट केलेल्या कमिटीनें निवडलेला एक अशा दोन इसमाची कमिटी, मतभेदाच्या निर्णयार्थ त्याना सरपंच नेमण्याचा अधिकार देऊन, सरकारने नेमावी; व तिनें अगर सरपंचानें शिफारस केलेले सर्व कैदीहि सोडण्यात यावे, व तडजोडीच्या परिषदेचा निकाल होईपर्यंत हरताळ, पिकेटिंग व कायदेभंग थांबविण्यात यावे असेंहि या परिषदेचें मत आहे.

वर्तुल परिषदेची मागणी.

४ देशातील आजची आणीबाणीची स्थिति व लवकर तडजोड घडवून आणण्याची आवश्यकता याकडे लक्ष देता, या परिषदेचें मत असें आहे कीं, शक्य तितक्या लवकर गोलमेज परिषद (Round Table Conference) बोलाविण्यात यावी व ब्रिटिश प्रधानमंडळानें सदर परिषदेंत तडजोड घडवून आणण्याकरितां जरूर तो अधिकार व्हाइसरॉयसाहेबांना देऊन ठेवावा.

५ पंजाब, खिलाफत व स्वराज्य या प्रश्नांच्या बाबतींत राष्ट्राच्या मागण्या काय आहेत, याच्या तपशीलांत आज न शिरतां ही परिषद पुढील गृहस्थांची एक कमिटी नेमीत असून, एका बाजूला सरकार व दुसऱ्या बाजूला देशांतील महत्त्वाच्या राजकीय संस्था यांच्याशीं पत्रव्यवहार करून तडजोडीच्या परिषदेचे सभासद व परिषदेची तारीख वगैरे तपशिलाच्या गोष्टी ठरविणें, जरूर तर पुनः मध्यस्थ परिषद बोलावणें, व आजचे ठराव अमलांत आणण्याकरितां कराव्या लागणाऱ्या दुसऱ्या आनुषंगिक गोष्टी करणें या संबंधाचे सर्व अधिकार तिला देत आहे.

वाडिया, ८ बॅ. बॅप्टिस्टा, ९ श्री. रायजादा भगतराम, १० डॉ. गौर, ११ पं. हृदयनाथ कुंझरू, १२ श्री. नटराजन्, १३ श्री. सी. आर. रेड्डी, १४ श्री सत्यमूर्ती, १५ पं गोकर्णनाथ मिश्र, १६ प्रो. एस्. सी. मुकर्जी, १७ बॅ. जिना, १८ श्री. जी. एम्. भुर्गी, १९ बॅ. बी. चक्रवर्ती, बॅ. हसन इमाम.

या परिषदेचा विशेष उपयोग झाला नाहीं सरकारनें आपल्या दडपशाहीच्या धोरणात मुळींच फरक केला नाहीं, इतकेंच नव्हे तर लवकरच **म. गांधींस** अटक करून लोकमतास किती मान आहे हें दाखवून दिलें.

स्वराज्य पक्षाची स्थापना.

हा वेळपर्यंत कॉंग्रेसचें राजकारण व कौंसिलचें राजकारण हीं दोन्हीं अगदीं स्वतंत्र होतीं परंतु कौन्सिलवरील बहिष्कार कॉंग्रेसनें पुकारल्यापासून राष्ट्रीय पक्षापुरतें तरी दोन्हीं भिन्न संस्थाचें राजकारण एकच किंबहुना अभिन्न झाल. या कौंसिलवादाला गया कॉंग्रेसच्या वेळीं पुनः तोंड फुटलें. व कॉंग्रेसनें कौंसिलात शिरावे असें म्हणणारा एक प्रबल पक्ष तेथें निर्माण झाला. **पं मालवीय** पूर्वीपासूनच कौन्सिलप्रवेशाचें समर्थन करणारे होते. त्यांनीं या वादात कौंन्सिलप्रवेशाचें समर्थनच केलें. व गया येथें **देशबंधु दास** याचे अध्यक्षतेखालीं '**स्वराज्यपक्ष**' नावाचा कौंसिल प्रवेशानुकूल असा एक पक्ष निर्माण झाला, त्यामुळे खुद्द कॉंग्रेसमध्येंच कौंन्सिलप्रवेशवादी व कौन्सिल-बहिष्कारवादी असे दोन पक्ष उत्पन्न झाले. व पुढें स. १९२३ सालीं दिल्ली येथील जादा कॉंग्रेसनें कौन्सिलप्रवेशाला संमति दिली तरीहि हे मतभेद दूर झाले नाहींत!

ले. असेंब्लींत स्वराज्यपक्षानें आपल्या संघटित बळावर नोकरशाहीला अगदीं पुरेपुरें वठून सोडलें. नोकरशाहीचे पराजयावर पराजय झाले. स. १९२४मध्यें व स.१९२५मध्यें राष्ट्रीय पक्षातर्फे स्वराज्याच्या मागणीबद्दल दोनदां ठराव मांडण्यात आले. या दोन्हीवेळा **पं. मालवीयजींनीं** आपल्या वक्तृत्वपूर्ण भाषणानें त्या मागणीस पाठिंबा दिला.परंतु राष्ट्रीय पक्षाच्या मागणी-कडे सरकारनें ढुंकूनहि पाहिलें नाहीं.

लोकपक्षाचें कौन्सिलात असें भांडण सुरु होतें, परंतु कौंग्रेसमध्यें देशांतील

सर्व पक्ष सामील झाले नव्हते. त्या सर्वांचा कॉंग्रेममध्यें समावेश व्हावा या हेतूने दिल्ली येथें ता. २३-१-२५ रोजी म. गांधींच्या अध्यक्षतेखालीं एक सर्वपक्षीय परिषद बोलावण्यात आली. या सभेपुढें पुढील कामें होतीं.

पुनः ऐक्यासाठीं.

१ सर्व पक्षामध्यें ऐक्य उत्पन्न होऊन कॉंग्रेसमध्यें सर्व पक्षाना सामील कसें होता येईल तें ठरविणें

२ हिंदू व मुसलमान यांचे दरम्यान सलोखा उत्पन्न कसा करता येईल याचा विचार करणें

३ सर्व पक्षाना समत होईल अशी स्वराज्याची योजना तयार करणें.

या सभेंत भाषण करताना पंडितजी म्हणाले 'निरनिराळ्या जातींमधील तंट्याचा निकाल अगोदर करण्यापेक्षां देशांतील सर्व राजकीय पक्षाची एकी होणें स्वराज्याच्या दृष्टीनें अधिक जरूर म्हणून राजकीय मतभेद असतील ते कमी करण्याचा प्रयत्न करून सर्व राजकीय पक्षांचें ऐक्य प्रथम करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सरकार हल्लीं आपल्या फुटीचा फायदा घेत आहे आणि बेमुर्वतखोर व एक प्रकारें निर्लज्ज बनलें आहे. कायदेकौन्सिलांत पास झालेल्या ठरावाना सरकार कांहीं किंमत देत नाहीं. ली कमिशनच्या शिफारशी असेंब्लींत बहुमतानें फेटाळल्या गेल्या असल्या तरी सरकार लोकपक्षाचा उपमर्द करून घमेंडखोरपणानें त्या अमलांत आणूं शकतें. याकारणें लोकमताची पर्वा वाटेनाशी झाली आहे. अशा स्थितींत असेंब्लीमधील भाषणें येळ वाया जातो असें वाटतें. ही स्थिति सुधारण्याकरिता सर्व पक्षांची (राजकीय) एकी होऊन कौन्सिलांतील कामकाज अधिक जोरदार झालें पाहिजे. हिंदू-मुसलमानांचे ऐक्यासंबंधीं पंडितजी म्हणाले, या प्रश्नाचे दोन भाग आहेत. हिंदूंना अगोदर जातवार प्रतिनिधित्वाचें मागणें बिलकूल पसंत नाहीं. लखनौ येथें करार झाल्यानंतर पुढें ज्या कांहीं गोष्टी घडून आल्या त्यामुळें जातवार प्रतिनिधित्व मान्य केल्यानें जातिजातींत एकी वाढण्यापेक्षां वैराचे अंकुर मात्र जास्त उत्पन्न होऊं लागले व त्या पुढचे परिणाम भयंकर रीतीनें होतील हें सांगता येत नाहीं. तथापि तो करार अमलांत असल्याचें त्याचे अनुरोधानें हिंदू-मुसलमानांतील भांडणें मिटवावीं, मात्र तो करार मुसलमान बंधूंना बदल

नसून नवीन सुधारणांत त्यांना आणखी जातवार जास्त हक्क हिंदूंच्या संमतीनें मिळविण्याची इच्छा असेल तर तें कार्य दुर्घट आहे व मग. हिंदु मुसलमानांचा नवीन करार होऊन त्याचे जोरावर सुधारणा मिळविण्यास कालावधि लागेल. हिंदु-महासभेचें मत म्हणून मला जरी कांहीं अधिकारपूर्वक सांगता आलें नाहीं तरीं हिंदूचें सर्वसाधारण मत म्हणून मी असें सांगूं शकेन कीं, जातवार प्रतिनिधित्व हिंदूंना मुळींच मान्य नाहीं. त्याचे योगानें फार वाईट परिणाम झाले आहेत. जातवार प्रतिनिधित्व व राष्ट्रीय भावना यांची सांगड असणें शक्य नाहीं. तथापि लखनौच्या कराराच्या मार्गे जाण्याची हिंदूंची इच्छा नाहीं. अनुभवानें ती चुकीची दिसत असली तरी जोंपर्यंत मुसलमान बंधू त्याप्रमाणें वागण्यास कबूल आहेत तोंपर्यंत हिंदूंनाहि तो कबूल करणें व त्यास मान देणें भाग आहे व त्याप्रमाणें हिंदू वागण्यास तयार आहेत."

या सभेंत पंडितजींशिवाय अनेक गृहस्थांचीं भाषणें होऊन पुढील चार प्रश्नांचा विचार करण्यासाठीं एक कमिटी नेमण्यांत आली.

१ संयुक्त कॉंग्रेस कशी करतां येईल ?
२ जातिप्रतिनिधित्वाबद्दल विचार.
३ सरकारी नोकऱ्यांमध्यें निरनिराळ्या जातींना अवसर मिळण्याची व्यवस्था.
४ स्वराज्याची योजना.

ही कमिटी सर्वपक्षीय मतांच्या सभासदांची असून त्यांत पं. मालवीय हेहि एक होते.

या कमिटीपासून ऐक्य साधण्याचा प्रयत्न व्हावा तसा झाला नाहीं. परंतु खुद्द कॉंग्रेसमध्येंच स्वराज्यपक्ष व प्रतिसहकारपक्ष असे दोन पक्ष निर्माण झाले.

स्वराज्यपक्षांत फूट

याच सुमारास कौन्सिलमधील स्वराज्य पक्षांत फुटाफूट झाली. कौंसिलांत गेल्यानंतर अधिकाराच्या जागा पत्कराव्या कीं नाहीं यायद्दल त्या पक्षांत वाद उत्पन्न झाला. व तो पुढें बराच विकोपाला जाऊन दोन पक्ष उघड झाले. मार्च १९२६ मध्यें नेहरूप्रभृति स्वराज्यपक्षीय सभासद असेंब्लींत सरकार आपल्या मनास काडीचीहि किंमत देत नाहीं, असें पाहून सभागृह सोडून बाहेर पडले. पुढें नेहरूप्रभृति स्वराज्यपक्षीयांनीं कौंसिलांतून आपापल्या जागांचे राजीनामेहि दिले. यापूर्वी म्हणजे कानपुरास सरोजिनीबाई नायडू यांचे अध्यक्षतेखालीं राष्ट्रीय सभा भरली असतां कौंसिलचा प्रवेशवाद पुन्हां

उपटला. त्यावेळीं प्रतियोगी सहकारितेच्या तत्त्वाप्रमाणें कौंसिलप्रवेश इष्ट कसा आहे याचें समर्थन करताना पं मालवीय म्हणाले,

अमृतसरच्या कॉंग्रेसमध्यें **लो. टिळक, म गांधी व दे. बं. दास** या तिघाचें एकमत होऊन प्रतियोगी सहकारितेचें धोरण मंजूर झालें. पण नेहरूंच्या ठरावात धड हें ना तें एकहि धोरण नाहीं, म्हणून असला ठराव करून कॉंग्रेसनें आपलें हंसें करून घेऊं नये असहकारिता बुडाली म्हणून स्वराजिस्ट कौन्सिलांत शिरले तेथें एकजात विरोध करण्याचा त्यांचा डाव साधला नाहीं हें **पंडित नेहरूंनीं** स्कीन-कमिटीची व पटेल यानीं अध्यक्षाची जागा स्वीकारली यावरूनच सिद्ध होत आहे. स्कीन-कमिटीची नेहरूंना मोठी आशा वाटते, पण त्याचा हा भ्रम लवकरच दूर होईल

कार्यकारी मंडळांतल्या व दिवाणगिरीच्या जागावर जर आपण खंबीर देशभक्त पाठवूं शकूं तर देशहिताची प्रगति सात्रीनें होईल पन्नास वर्षांच्या माझ्या अनुभवात लो. टिळकासारखा चाणाक्ष, दूरदर्शी मुत्सद्दी मला आढळलाच नाहीं. महात्माजी अनेकदा फसले. परंतु **लोकमान्य टिळक** केव्हांहि फसले नाहींत.अशा लोकमान्यानीं प्रतियोगी सहकारितेचें धोरण घालून दिलेलें आहे. अधिकाराच्या जितक्या जागा कबजात घेतां येतील तितक्या घ्या आणि त्यांतून जितकें देशकल्याण साधण्यासारखें असेल तितकें साधून घ्या अशी त्यांची शिकवण आहे. त्या शिकवणीस अनुसरून स्वराजिस्ट सरकारच्या छावणींत घुसले, पण तेथल्या मान्याच्या जागा हस्तगत करण्याचें ते नाकारीत आहेत !

सर्व पक्षांची जूट करा

' "**गांधीजींना** देखील कायदेभंग आज अशक्य वाटत आहे, मग या ठरावांत हा कायदेभंगाचें बुजगावणें कशास पाहिजे ? सरकारला वठणीवर आणावयाचें असल्यास सर्व पक्षांची कॉंग्रेसच्या निशाणाखालीं एकजूट करा. १९१९ पर्यंत कॉंग्रेसचे दरवाजे सर्वांना खुले होते. आतां कॉंग्रेससंस्था मूठभर स्वराजिस्टांच्या स्वाधीन केली जात आहे. आजच्या कॉंग्रेसमध्यें मुसलमानहि नाहींत व जमीनदारहि दिसत नाहींत ! खादीच्या पोषाखाची अट घालून कॉंग्रेसचे दरवाजे जास्तच बंद करण्यांत आले आहेत !' असल्या धोरणानें येत्या निवडणुकींत कॉंग्रेसच्या उमेदवारांची फजिती होईल. या दुराग्रहानें कॉंग्रेस राष्ट्रहिताचा घात करीत आहे चार वर्षांपूर्वी मजे हे विचार पटणारे जितके प्रतिनिधी

होतें त्याहून आज बरेच अधिक आहेत आणि यापुढें आमचेंच धोरण यशस्वी होण्याचीं चिन्हें दिसत आहेत."

अशा रीतीनें कॉंग्रेसमधील दोन पक्षातच वाद उत्पन्न झाला व तो मिट-विण्याविषयीं अनेकांकडून अनेक प्रकारचे प्रयत्न सुरू झाले. व त्याप्रमाणें मार्च १९२६ मध्यें साबरमतीस एक सभा भरविण्यात आली या सभेला पं. माल-वीयजींना हजर राहता आलें नाहीं तरी त्यानीं उभय पक्षात तडजोड कशी करावी यासंबंधानें पुढीलप्रमाणें पत्र पाठविलें होतें

ऐक्य कसें साधावें

" दिवसानुदिवस माझी अशी दृढ खात्री होत चालली आहे कीं, हिंदु-स्थानात स्वराज्याची स्थापना त्वरित व्हावी अशी ज्याची अंत करणपूर्वक मनीषा आहे त्या सर्वांनीं एकजूट करून आपला एक संयुक्त कॉंग्रेस पक्ष बनवावा आणि वरिष्ट व प्रांतिक कौन्सिलात त्या संयुक्त कॉंग्रेसपक्षाचें बहुमत स्थापित करावें. ही गोष्ट साध्य होण्याला प्रत्येक पक्षानें आपलें धोरण सुधारावें आणि प्रतिपक्षाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनहि थोडासा बदलावा गेल्या महिन्यात मुंब-ईस जी नॅशनॅलिस्ट पक्षाची परिषद झाली तिनें कॉंग्रेसच्या बाहेरच्या सर्व पक्षाना पूर्वीपेक्षा कॉंग्रेसच्या अगदीं जवळ आणलें आहे. आता ज्यांच्या हातीं कॉंग्रेसचीं सूत्रें आहेत त्यानींहि आपलें धोरण आणि आपले नियम थोडेसे बदलून कॉंग्रेसमध्यें येण्याचा मार्ग मोकळा करून द्यावा अशाविषयीं त्यांचें मन वळविण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे

माझ्या समजुतीनें पुढील धोरणावर सर्व पक्षांची एकजूट होऊं शकेल, तें धोरण असें—

१ प्रत्येक राजकारणी व्यक्तीनें राष्ट्रीय सभेचें ध्येय हेंच आपलें राष्ट्रीय ध्येय होय अशी स्पष्ट संमति द्यावी.

२ राष्ट्राच्या मागणीची परिणामकारक बजावणी करण्यास सार्वत्रिक सविनय कायदेभंग हेंच असेरचें शस्त्र आहे, पण आज राष्ट्राची तशी तयारी नाहीं या सिद्धांताला संमति द्यावी.

३ परदेशी कापडाचा सर्वस्वी त्याग करून स्वदेशी कापड वापरावें, त्यानकरा त्यांत खादी वापरण्यास उत्तम

४ ज्या राष्ट्रीय संस्था कॉंग्रेसचें ध्येय मान्य करतील त्या संस्थाना राष्ट्रीय

सभेला प्रतिनिधी पाठविता येतील अशा पद्धतीनें निवडणुकीच्या नियमांत दुरुस्ती करावी.

५ कायदेमंडळांतल्या कॉंग्रेसच्या प्रतिनिधींनीं प्रतियोगी सहकारिता हें धोरण स्वीकारून मुख्यत: पुढील गोष्टी साधण्याची खटपट करावी—

कायदेमंडळांत करावयाचीं कामें

(अ) ब्रिटिश साम्राज्यांतील स्वायत्त वसाहतींतल्याप्रमाणें जबाबदार राज्य-पद्धति करून स्वराज्यसंपादन करणें

(आ) राज्यकारभाराचा खर्च व विशेषत: लष्करी खर्च कमी करणें.

(इ) कराचा बोजा कमी करणें.

(ई) शहरांतून व खेडयापाडयांतून आरोग्यरक्षणाची समाधानकारक तज-वीज करणें.

(उ) मुलांना व मुलींना सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण देण्याची तरतूद करणें.

(ऊ) संरक्षक जकातपद्धतीचें तारतम्यानें अवलंबन करून व पेढ्या स्थापन करून व भांडवल पुरवून देशी उद्योगधंद्यास उत्तेजन देणें.

(ऋ) दारू गाळणें व विकणें याला शक्य तितक्या लवकर बंदी करणें.

(ॠ) अस्पृश्य वर्गांना सर्व सार्वजनिक जागीं मुक्तद्वार ठेवून व अन्य रीतीं-नींहि अस्पृश्यतानिवारण करणें.

(लृ) राजकीय शिक्षणांत देशाभिमान, परधर्मसहिष्णुता आणि नागरिक-त्वाचीं कर्तव्यें यांचें प्रत्यक्ष शिक्षण देणें.

(ए) घरगुती उद्योगधंदे म्हणून हातरहाट व हातमाग चालविण्याला उत्तेजन देणें.

(ए) शाळा, विद्यापीठें, आणि कॉलेजें यांतून लष्करी शिक्षण मिळविण्याची तजवीज करणें.

(ओ) सरकारी खात्यांतून शक्य तितकी जरूर हिंदी कामगारांची भरती करणें.

६ ज्या वेळीं कोणत्याहि एखाद्या प्रांतिक कायदेमंडळांतील कॉंग्रेसपक्षाच्या लोकनियुक्त सभासदांना बहुमतानें असें वाटेल कीं, दिवाणाची किंवा दुसरी कोणतीहि सत्तेची, जबाबदारीची व सूत्रधारित्वाची जागा पत्करल्यानें आपल्या पक्षाचें कल्याण अधिक साधेल त्या वेळीं ती जागा स्वीकारण्याला हरकत असूं नये. मात्र त्या कामाच्या धोरणावर लोकपक्षाची नजर रहावी.

७ जातीजातींत तंटे उद्भवल्यास ते मिटविण्याकडे प्रत्येक सभासदाचें लक्ष असावें.

८. कायदेमंडळाच्या बाहेरहि कॉंग्रेस पक्षानें जनतेची राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, आर्थिक, व व्यवहारविषयक उन्नति साधण्याचा प्रयत्न करावा.

९. वरील सूचना मंजूर करण्याकरितां प्रथम ऑ. इं. कॉं. कमिटीची सभा भरवावी आणि नंतर कॉंग्रेसची जादा बैठक बोलावून तींत या कार्यक्रमाचा विचार करून तो मंजूर करावा.

१०. तोंपर्यंत तूर्त कायदेमंडळाच्या निवडणुकीकरितां उमेदवार ठरविण्याचें काम खास कमिटीकडे सोंपवावें आणि त्या कमिटीतून कॉंग्रेसला येऊन मिळणाऱ्या सर्व पक्षांचे यथाप्रमाण सभासद घेतले जावेत.

हाच खरा लोकपक्ष

हा वर सुचविलेला कार्यक्रम कॉंग्रेसनें स्वीकारला तर देशात कॉंग्रेसचा संयुक्त पक्ष प्रस्थापित होईल, त्यास अखिल भारतवर्षाच्या वतीनें बोलण्याचा खरा अधिकार येईल आणि त्यानें हातीं घेतलेल्या कार्यांत त्यास हल्लींच्या कोणत्याहि एका पक्षापेक्षा अधिक यश खात्रीनें मिळेल. १८८९, १९०५ आणि १९१६ या सालीं कॉंग्रेसच्या बैठकी सर्व पक्षांच्या एकविचारानें भरल्यानें १८९२, १९०५ व १९१९ या सालच्या सुधारणा आपणांस प्राप्त झाल्या. १८८५ सालीं कॉंग्रेसची स्थापना झाल्यावेळेपासून मी कॉंग्रेसचा सभासद असल्यानें यापुढें जी मोठी सुधारणा होणार आहे तिचेंहि श्रेय कॉंग्रेसलाच मिळावें अशी माझी बळवत्तर इच्छा आहे. मी कॉंग्रेसला विरोध करतों असें तुमनें मनांत आणणें ही देखील मोठी चूक आहे. मात्र हल्लींच्या कॉंग्रेसचें जें धोरण आहे त्याच्याविरुद्ध माझी चळवळ आहे. कारण अनेक विचारवंत सभासदांना कॉंग्रेसचें आजचें धोरण बदललें पाहिजे असेंच वाटत आहे. कॉंग्रेसचें धोरण निश्चित, सुसंगत व समंजसपणाचें होऊन कॉंग्रेसच्या अंगीं पूर्वीचें सामर्थ्य यावें आणि पूर्वीप्रमाणेच ही संस्था सर्व सुशिक्षित जनतेच्या मताचें प्रतिबिंब दर्शविणारी व्हावी असाच माझा मनोदय आहे. राष्ट्राच्या कल्याणासाठीं झटणारे जे माझे सहकारी आहेत ते माझ्या या सूचनांचा गंभीरपणें खोलवर विचार करतील असा मला भरंवसा वाटतो."

यानंतर साबरमतीस कांहीं अटीवर तडजोड झाली. परंतु ती टिकली नाहीं. पुढें **पं. मालवीय,लाला लजपतराय** प्रभृतींनीं सप्टेंबर १९२६मध्यें पुनः एक प्रयत्न केला पण तोहि साधला नाहीं. अशा रीतानें देशातील सर्व पक्षांत निदान कॉंग्रेसमध्यें तरी सर्वांची जूट असावी असाबद्दल **पं. मालवीय** यांनीं भगीरथ प्रयत्न केले, परंतु असे प्रयत्न करीत असताना त्यांनीं आपल्या तत्वाला सोडलें नाहीं. ते स्वत प्रतिसहकार पक्षाचे सभासद नव्हते तरी त्या पक्षाचीं सर्व तत्वें त्याना पुरापूर मान्य असत व संधी सापडताच ठामपणें मांडण्यासहि ते चुकत नसत.

प्रतिसहकार पक्षात **पंडितजी** प्रत्यक्ष समाविष्ट न झालें तरी त्यांना त्या पक्षाचा सर्व कार्यक्रम मान्य होता ही गोष्ट मात्र खरी. जुलै स. १९२६ मध्यें कलकत्ता येथें युनिव्हर्सिटी इंस्टिट्यूटमध्यें त्याचें 'प्रतियोगी सहकारिता' या विषयावर पुढील आशयाचें भाषण झालें.

प्रतियोगी सहकारितेचा पुरस्कार

" १८८५ सालीं कॉंग्रेस स्थापन झाली तेव्हांपासून तिनें 'जबाबदार राज्य-पद्धति' हें ध्येय डोळ्यापुढें ठेऊन तदर्थीत्यर्थ अव्याहत प्रयत्न केले आहेत. १८९२ सालीं प्रातिनिधिक पद्धतीचा पहिला उपक्रम करण्यात आला व त्यानंतर सुधारणाचे दोन हप्ते मिळाले, हीं कॉंग्रेसच्या चळवळींचीच फळें होत. मात्र प्रत्येक वेळीं दिलेल्या सुधारणा त्या त्या वेळच्या लोकांच्या आकांक्षाच्या मानानें अपुऱ्या, अपमानकारक व निराशाजनक अशाच ठरल्या. आजहि स्थिति अशी आहे कीं, मॅंटफर्ड सुधारणा अपमानकारक म्हणून सर्वांनीं एकजात धिक्कारल्या तरी त्याचा अंमल चालू आहे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, हा सुधारणा-कायदा दुरुस्त होऊन पुढचा हप्ता मिळावयाचा म्हणजे पार्लमेंटलाच पुनः कायदा केला पाहिजे. हिंदी लोकांची स्वराज्याची लायकी ठरविण्याचें काम सुधारणा कायद्यानें पार्लमेंटाकडे दिलें ही चूक आहे. हजारों वर्षे ज्या हिंदूंनीं उत्तम तऱ्हेनें राज्यें चालविलीं आणि आशियातच नव्हे तर युरोप खंडातहि ज्या मुसलमानांचें एक वेळ राज्य पसरलेलें होतें, त्या हिंदू-मुसलमानाना ही गोष्ट अपमानास्पद आहे. अनुसार कॉंग्रेसनें सुधारणा राबवून घेण्याचें ठरविलें तरी या कलमाबद्दल निषेधच व्यक्त केला आहे. सुधारणांचा आज सहा वर्षे आपण अनुभव घेत असून त्या नीट चालू शकत नाहींत हेंहि दिसून आलेलें आहे.

फरीदपुरचा हवाला

सद्य स्थितीचा विचार करताना आणखी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे ती ही कीं, आमच्यात एकी नाहीं पूर्ण जबाबदारीचें स्वराज्य लवकर मिळ-विण्यास सुधारणाचा शक्य तितका उपयोग करून घ्यावा असें एक पक्ष म्हणतो, तर सतत विरोधच करून सरकारला स्वराज्य देण्यास भाग पाडावें असें दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें आहे द्विदलराज्यपद्धति नेस्तनाबूद केलेली पाहण्यास दासबाबू ह्यात होते, पण तेवढ्यानें सरकारचें राज्य कांहीं बंद पडलें नाहीं सरकाराशीं सतत विरोध करणें अशक्य असून केव्हा तरी तडजोडीवर आलें पाहिजे हें **दासबाबू** जाणून होते फरीदपूरच्या भाषणांत या तडजोडीचा पूर्वरंग म्हणून त्यांनीं आपल्या कांहीं अटीहि मांडल्या होत्या व सरकारच्या वृत्तींत लवकरच बदल घडून येईल अशी त्यांची अपेक्षा होती दुर्दैवानें काळानें त्यांना अचा-नक ओढून नेलें व आपण अशा बिकट स्थितींत येऊन पडलों आपसांतील दुहीमुळें येत्या निवडणुकींत स्वराज्य पक्षाचें बल कमी होईल एक गोष्ट त्याला विशेष जाचक होणार आहे ती अशी कीं, सतत विरोधाचें धोरण सुरुवातीलाच त्यानें सोडलें असलें तरी **दासबाबूंच्या** निधनापासून जनतेला नापसंत अशा तऱ्हेचें वर्तन त्याचे हातून वेळोवेळीं झालेलें आहे

स्वराज्यपक्षानें कौन्सिलांतून उठून येण्याचा जो प्रयोग केला तो याचेंच एक उदाहरण होय कानपूरच्या ठरावाची बजावणी करण्याच्या भरीस पडून स्कीन कमिटींतील जागा पं० **मोतीलाल नेहरू** यांनीं सोडली ! वास्त-विक त्या कमिटीचें कार्य देशाला हितावहच होईल असेंच त्यांचें व्यक्तिशः मत होतें • कांहीं झालें तरी कौन्सिलें व असेंब्ली चालूच राहणार आपण बाहेर पडल्यानें तीं बंद पडतील व सरकारला पुढच्या सुधारणांना हात देणें भागच पडेल अशी गोष्ट असती तर या उठून येण्यांत कांहीं तरी अर्थ होता. पण सरकारला याची पर्वा काय आहे ? लोकमताला सरकार किती विचारतें हें सर्वांना माहीत आहे आणि म्हणून स्वराज्यपक्षाची ही कृति लोकांना पसंत पडली नाहीं.

त्यानंतर बंगाल पॅक्टचा ठराव करून त्यासंबंधानें चाललेला वाद स्वराज्य-पक्षाची (विशेषतः बंगालमधील) लोकप्रियता कमी करण्यासच कसा कारणी-भूत होत आहे हें त्यांनीं दाखविलें व पुढें म्हणाले, ' स्वराज्यपक्षांत दुफळी

माजलेली, मुसलमानाचा वेगळा पक्ष होऊं घातलेला आणि प्रतिसहकारवादी, स्वतंत्र व राष्ट्रीय हे आपापले गट बनविण्याच्या तयारीस लागलेले, अशी स्थिति असताना राजकीय प्रगतीची आशा बाळगणें व्यर्थ आहे. ही स्थिति अशीच राहील तर देशाचें फार नुकसान करील. कायदेमंडळांत लोकपक्षाच्या वतीनें सारखा झगडेल असा एक सुसंघटित पक्ष आज पाहिजे आहे. कौन्सिलांत ज्याना जावयाचें आहे त्यांनीं आपला कार्यक्रम मतदाराना समजेल अशा तऱ्हेनें त्यान्यापुढें मांडला पाहिजे. सर्व पक्षाना एकत्र आणूं शकेल असें सामान्य धोरण पाहूं गेल्यास कौन्सिलें व असेंब्ली याचा पूर्ण फायदा घेण्याचें धोरण स्वीकारणें हाच एक मार्ग दिसतो.

स्वराज्यप्राप्तीचा अन्य मार्ग

स्वराज्यप्राप्तीचा दुसरा एक उपाय म्हणजे शक्य असल्यास उघड युद्ध पुकारणें हा होय पण तसें करण्याची आज आपली स्थिति नाहीं.या बाबतींत आपण कसे दुर्बल व नादान झालों आहों हें सांगताना माझ्या मनाला अत्यंत वेदना होतात. आपण आज सशस्त्र असावयाला पाहिजे होतों, आणि मग लोकमताला बेगुमानपणें धुडकावण्याची सरकारची खात्रीनें प्राज्ञा झाली नसती, पण या सर्व गोष्टींच्या अभावीं मी वर सांगितलेल्या उपाया-शिवाय दुसरा उपाय नाहीं हेंच मला पुन: सागावयाचें आहे. लोकमताची संघटना, जोपासना व बलवृद्धि करण्यास कौन्सिलांतील कार्य हें एक उत्तम साधन आहे. फरिदपूरच्या भाषणात सरकारशीं तडजोडीची वाटाघाट करण्यास आपली तयारी असल्याचें **दासबाबूंनीं** बोलून दाखविलें होतें. त्यानीं स्वत प्रधानकी स्वीकारली नसती तथापि कांहीं अटींवर श्री. चक्रवर्ती याना पाठिंबा देण्याचें त्यानीं आश्वासन दिलेलें होतें.

सामान्य अटीवर तडजोड होत असल्यास दिवाणगिरीच्या स्वीकारण्यास **दासबाबूंची** हरकत नव्हती एवढी गोष्ट उघड आहे. या अटी कोणत्या तऱ्हा वाटाघाट करून ठरविता येतील. तेव्हां सुधारणासबंधानें आपलें मत होतें तें कायम ठेवून त्या पूर्णपणें राबवून स्वराज्यसंपादनाच्या कामीं लावण्याच्या दृष्टीनें तडजोड करण्याला काहींच हरकत नाहीं. पण आज आपलें धोरण अगदीं स्पष्ट आंखलेलें पाहिजे आणि गोरगरिबाना साहाय्य, बेकाराना काम आणि नवीन उद्योगधंद्याना मदत त्यानें मिळवून देता आली पाहिजे.

या कारणास्तव कौन्सिलांत असे लोक जावयास पाहिजेत कीं, जे देशाच्या हिताची अनेक कामें तेथें आग्रहानें करून घेतील. ' रिस्पॉन्सिव्ह कोऑपरेशन ' ज्याला म्हणतात तें यापेक्षां वेगळें काहींएक नाहीं. किंवा दासबाबूंच्याच शब्दांत सांगायचें तर देशाच्या हिताकरिता जरूर तेथें सहकार्य आणि देशाच्या हिताकरितांच जरूर तेथें विरोध हा त्याचा अर्थ आहे. देशाची आजची परिस्थिति लक्षांत घेऊन स्वराजिस्ट, राष्ट्रीय, प्रतिसहकारवादी व स्वतंत्र या सर्वांचा मिळून एक संघटित लोकपक्ष उभा करण्याची योजना करावी अशी माझी सर्वांना विनंति आहे. मी पुनः एकदा बजावून सांगतों कीं, कौन्सिलें हीं राहण्याकरिता आलीं आहेत. तेव्हां तेथील कामावर बारीक नजर ठेवून आपल्या प्रतिनिधींना स्वराज्यप्राप्तीला पोषक असें एक धोरण पाळावयास लावणें हें आपलें काम आहे."

सायमन कमिशन व नेहरू रिपोर्ट

यानंतर स. १९२७ मध्यें नवें सुधारणा कमिशन (सायमन कमिशन) नेमण्यात येणार असल्याचें ना. व्हाईसरॉय यांनीं जाहीर केलें. देशांतील बहुतेक सर्व पक्षांनीं कमिशनवर बहिष्कार घातला. परंतु कमिशनला उत्तर म्हणून हिंदुस्थानला राज्यघटना तरी कसली पाहिजे हें स्पष्ट करण्यासाठीं ता. १९ मे १९२८ रोजीं एक सर्वपक्षीय परिषद भरविण्यात आली. व तींत पं. मोतीलाल नेहरू यांचें अध्यक्षतेखालीं घटना तयार करण्यासाठीं एक कमिटी नेमण्यांत आली. या परिषदेंत पं. मालवीयजी यांनीं पुढील ठराव मांडला. " ज्या राजकीय पक्षाचें ध्येय पूर्ण स्वातंत्र्य हें आहे त्यांना आपलें कार्य चालविण्यास पूर्ण मुभा देऊनहि ही परिषद असें जाहीर करीत आहे; कीं, यापुढें हिंदुस्थानांत रूढ होणारी राज्यपद्धति सर्वस्वीं लोकमताला जबाबदार असावी. व ही राज्यपद्धति स्वतंत्र वसाहतीच्या दर्जापेक्षां कमी नसावी !

या ठरावाला फार विरोध झाला तरीहि पण अखेरीस ठराव पास झाला. या कमिटीनें सर्वमान्य अशी घटनाहि तयार केली. पुढें कलकत्ता कॉंग्रेसनें या घटनेस मान्यताहि दिली.

कलकत्ता येथेंच कॉंग्रेसच्या वेळीं पुनः सर्वपक्षीय परिषद भरविण्यांत आली. तींतहि नेहरू रिपोर्टास पाठिंबा देण्यांत आला. परंतु तेथें झालेल्या वादविवादांत नेहरू रिपोर्टाच्या प्रश्नांवर हे जमिनदारांचे व भांडवलवाल्यांचे

पाठीराखे आहेत इत्यादि प्रकारचे आरोप करण्यांत आले. या सर्व आक्षेपांस उत्तर देण्याचें काम पं. मदन मोहन मालवीय यांजवर सोंपविण्यात आलें, कारण वरील हक्कसंबंधाचें कलम पं. मालवीय यांच्या शिफारसविरुद्ध नेहरू योजनेंत समाविष्ट झालें होतें. पं. मालवीय म्हणाले 'जनतेच्या सेवेंत आमच्या काळ्या केसांचे पांढरे झाले हें तुम्हीं प्रत्यक्ष पहात असतां, आम्ही जमीनदारांत सामील होऊन तुमचा विश्वासघात केला असें समजणें तरी कसें? नेहरू योजनेंतील कलमाचा अर्थ तुम्ही करतां तसा नाहीं. राष्ट्रहिताकरितां जमीनदारांचे हक्क काढून घेण्याची जरूरी स्वराज्याच्या काळीं प्रत्यक्ष भासली तर त्यास हे हक्क काढून देतां येतील. फरक इतकाच कीं ते हक्क बुडविता येणार नाहींत. हक्क काढून घ्यावयाचे झाल्यास नुकसानभरपाई करून देण्याची जबाबदारी स्वराज्य सरकारावर राहील. जमीनदार हेहि हिंदुस्थानचे रहिवासी आहेत. जसा तुम्हाला तसा त्यांनाहि न्याय व सहानुभूति मिळणें जरूर आहे! पं. मालवीय यांच्या खुलाशानें परिषदेचा रंग तावडतोब पालटून सर्व उपसूचना नापास झाल्या व त्याचा ठराव कायम राहिला.

लाहोर येथें कॉंग्रेसनें नेहरू रिपोर्टास मूठमाती दिली. तेव्हां सर ए. पी. पेट्रो यांनीं मुंबई येथें पुन: सर्वपक्षीय परिषद बोलाविली. परंतु राष्ट्रीय पक्षानें त्यांत भाग घेतला नाहीं. पं. मालवीय यांनीं असें कळविलें कीं, जातीय व राजकीय वाद मिटविण्याला सध्याची वेळ आणि परिस्थिति अयोग्य व प्रतिकूल असल्यानें आपण त्यांत भाग घेऊं शकत नाहीं.

चळवळ सुरु केली त्या वेळीं आपणास इतकें यश मिळेल अशी त्यानाहि कल्पना नव्हती परंतु या स्वातंत्र्ययुद्धात देशातील सर्व पुरुष, स्त्री व लहान मुलेंहि समाविष्ट झालीं आहेत

जातिभेद नष्ट झाले

महात्माजींनीं चळवळ सुरू केली तेव्हा बाह्यत कलह व ज्ञातिभेद याचा धुमधुमाट होता. व हिंदी हितविरोधी लोकानीं, हिंदु-मुसलमानी विरोधाचें मोठें बुजगावणें उभें करुन तीं हिंदुस्थानाच्या प्रगतीला अत्यंत अनिष्ट गोष्ट असल्याचा कांगावा सुरु केला होता. परंतु गेल्या पांच महिन्यात ही सर्व स्थिति पालटली आहे. सर्व जातिभेद नष्ट झाले असून राष्ट्रीयत्वाची एकच लाट सर्व देशभर पसरली आहे. **सरोजिनीदेवी, आवास तय्यबजी** असे भिन्न जातीचे पुढारी एकाच भावनेनें तुरुगात गेले आहेत राष्ट्रसेवा करण्याचा प्रथम मान आपणास मिळावा यासाठीं हिंदु, मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती, शीख यामध्यें जणु स्पर्धाच उत्पन्न झाली आहे.

अशी वस्तुस्थिति असताहि ज्ञातिभेदाचें तुणतुणें काहीं स्वार्थी लोक गातच आहेत, ही मात्र आश्चर्याची गोष्ट आहे मुसलमानानीं या लढ्यात कितीं भाग घेतला ही गोष्ट स्पष्ट दिसत असल्यानें वरील लोकांच्या वडवडण्याकडे लक्ष देण्याचेंहि कारण नाहीं पेशावरमध्यें पूर्ण अनत्याचारी असे १२५ मुसलमान गोळी घालून ठार करण्यात आले, व त्या प्रांतांत मुसलमान बहुसंख्य असून त्यानी कॉंग्रेसचा कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठीं हिंदूंच्या बरोबरीनें भाग घेतला आहे

आतापर्यंत जनता पूर्ण अनत्याचारी राहिली हा या युद्धांतील विशेष आहे. ब्रिटनला नमविण्याला अनत्याचारासारखें दुसरें शस्त्र नाहीं. अत्याचाराचे परिणाम काय होतात याची त्यांना पूर्ण कल्पना आहे जे लोक अत्याचाराचा अवलंब करतील ते कॉंग्रेसचे नव्हत. त्यांचा कॉंग्रेसशीं कांहीं संबधहि नाहीं.

कायदेभंग कां करावयाचा

एखादा कायदा अन्यायी आहे अशी आपली खात्री पटली व तो मोडण्याचे परिणाम भोगण्याची सिद्धता असली म्हणजे तो मोडणें बेकायदा नाहीं. इतकेंच नाहे तर जें सरकार आपणावर जुलूम करतें त्याला मुळीच लेखणें, न जुमानणें हेंहि पूर्ण कायदेशीर आहे. सत्याग्रहींना पकडून सरकारनें त्यांना

तुरुंगांत घातलें तर त्याबद्दल आमची तक्रार नाहीं परंतु कायद्याची ही मर्यादा उल्लंघून जेव्हां ते अनत्याचारी सत्याग्रहींवर लाठ्या चालवितात तेव्हां त्या अन्यायाविरुद्ध ओरड करावी लागते

ज्या राज्यपद्धतीखालीं आज आपणास राहावें लागत आहे ती पद्धति शक्य तितक्या लवकर नष्ट झाली पाहिजे असें म्हणण्यास मला मुळींच हरकत वाटत नाहीं. या राज्यपद्धतीमुळेंच देशांतील पुढाऱ्यांचा छळ होत आहे. लोकमान्यांसारख्या थोर विभूतीला सहा वर्षे कारागृहवास याच पद्धतीमुळें भोगावा लागला. त्यांचा व लाला लजपतराय, देशबंधु दास, पं. मोतिलाल व जवाहरलाल नेहरू यांचा छळ झाला याचें कारण त्यांची देशसेवा.

महात्माजी देणार आहेत त्याची योजना व धोरणहि पूर्ण स्पष्ट व सुगम आहे. जर तुम्ही सर्वांनी कर देण्याचें नाकारलें व या घातुक राज्यपद्धतीला मदत देण्याचें नाकारलें तर अत्याचारपीडित हें राज्यतंत्र फार वेळ टिकून राहणार नाहीं सरकारनें किती लोकांचा छळ केला हा प्रश्न गौण आहे. पेशावरला काहीं लोक ठार केले व सोलापुरला काहीं लोक ठार मारले तरी ते भारतांतील विरुद्धमताचें होत. प्रत्येकानें आपलें शांतिपूर्ण धर्माला लागून सरकारला सहाय्य देण्याचें नाकारलें तर अनत्याचाराचें कार्य स्पष्टपणें फत्ते खात्रीनें होईल.

आहे काय ! का तुम्हाला आपल्या देशाचें धनी म्हणून नांदावयाचें आहे! धनी म्हणून येथें राहावयाचें असेल तर मग हल्लीं जी असत्याचाराची चळवळ सुरू आहे तींत तुम्ही उत्साहानें भाग घ्या. आज जशी वृत्ति राष्ट्रांत उत्पन्न झाली आहे, ती अशीच राहिल्यास स्वराज्य लवकरच प्राप्त झाल्याखेरीज राहाणार नाहीं. हा झगडा यश मिळेपर्यंत निकरानें चालविण्याचा तुमचा संकल्प आहे. तहाची वाटाघाट सुरु आहे म्हणून त्यात मंदाई आणूं नका. तुमचें हिताहित **महात्माजी** पाहण्यास समर्थ आहेत. राष्ट्राच्या वतीनें बोलण्याचा त्यानाच हक्क आहे. व त्या वाटाघाटींत आपले पुढारी कांहींहि ठरवोत, जें ठरेल तें आपल्या कल्याणाचेंच ठरेल अशी खात्री बाळगा."

सविनय कायदेभंगाची चळवळ देशात सुरू असताना प्रथम **जयकर-सप्रू** यानी **म. गांधी** प्रभृतीबरोबर समेटाचें बोलणें सुरू केलें. या समेटाच्या प्रकरणांत **पंडितजींचें** प्रामुख्यानें नाव नसलें तरी समेटाची वाटाघाट त्याच्या संमतीनें चालली होती. हा पहिला समेट फिसकटला. विलायतेंत वर्तुल परिषदेचें प्रथमाधिवेशन झालें. तोंपर्यंत देशात चळवळ खूपच रंगात आली होती. व **पंडितजी** प्रभृति पुढारी कारागृहवासात खितपत पडले होते. ते कारागृहांत असतानाच पुन समेटाची वाटाघाट सुरू झाली व नंतर **'गांधी—आर्विन करार'** झाला. त्या करारान्वयें पं **मालवीयजी** याचीहि सुटका झाली.

समेटानंतर

यानंतर कराचीस मार्च १९३१ मध्यें राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन झालें. प्रति-वर्षाप्रमाणें **पंडितजीहि** या अधिवेशनास उपस्थित होते. या कॉंग्रेसनेंहि समेटास मान्यता दिली. पुढें कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीच्या अनेक बैठका झाल्या, त्यात अनेक महत्त्वाचे ठराव पास झाले. पं. **मालवीय** वर्किंग कमिटीचे सभासद नव्हते तरी त्याचा सल्ला प्रत्येक बैठकीच्या वेळीं घेण्यासाठीं त्यास अगत्यानें निमंत्रण असे. व त्याप्रमाणें ते प्रत्येक सभेस हजर राहून योग्य तो सल्ला देतहि असत. कॉं. वर्किंग कमिटीपुढें जे अनेक वादग्रस्त प्रश्न होते त्यात जातवारीचा प्रश्न मोठा बिकट होऊन बसला होता. **पंडित मालवीय** हे हिंदुसभेचे प्रमुख पुरस्कर्ते असल्यानें त्यांजवरहि शांतिनिष्ठेचा कांहीं कमी आरोप लोक करीत नाहींत. परंतु शांतिनिष्ठेपेक्षाहि त्याची देश-

भक्ति अधिक प्रखर असल्याची खात्री **म. गांधींना** पटली असल्यानें त्यांनीं **पं. मालवीय** यांच्याकडेच हा प्रश्न सोडविण्याची जबाबदारी टाकली. त्याच्या जोडीला सरदार **शार्दुलसिंग, डॉ. अन्सारी** व **मौ. अबुल कलाम अझाद** यांना दिलें होतें व या कमिटीनें आपली म्हणून एक योजना वर्किंग कमिटीला सादर केली व वर्किंग कमिटीनेंही ती मान्य केली. या योजनेसंबंधानें पंडित **मालवीय** म्हणतात,

जातवारीचा प्रश्न सोडविला

'मी कट्टा राष्ट्रीय वृत्तीचा असून नवीन घटनेंत जातिविषयक स्वतंत्र मतदार-संघाच्या अंकुरहि टेवण्यास माझा विरोध आहे. पण सध्यां स्वतंत्र संघामुळें उद्भवलेल्या विकट परिस्थितीत केवळ राष्ट्रीय दृष्टीनें मतदारसंघ ठेवणें अशक्य आहे. तरी पण वर्किंग कमिटीनें जी योजना तयार केली आहे ती सर्वसंमत असून बहिरंगावर जरी जातिविषयक छटा दिसली तरी अंतरंगांत ती राष्ट्रीय वृत्तीची असल्याचें आढळून येईल, हिंदुस्थानात स्वराज्य सरकार स्थापन व्हावें अशी ज्यांची आकांक्षा असेल त्या सर्वांना सद्य स्थितींत हीच योजना मान्य होईल अशी मला खात्री आहे. अंतिम अधिकाराचा (रेसिड्यु-अरी पॉवर्स) प्रश्न मात्र जातिविषयक नसून तो राजनैतिक शास्त्रांतील एक अत्यंत महत्वाचा प्रश्न आहे. हा प्रश्न फेर विचाराकरतां खुला असल्याचें धोरण वर्किंग कमिटीनें स्वीकारलें असल्यामुळें ह्या प्रश्नाचा समेटाच्या योजनेशीं मतभेद होणाऱ्यांना समाधान होईल यांत शंका नाहीं. ''

अशा रीतीनें **पंडितजींच्या** मदतीनें कॉंग्रेसचा हा प्रश्न हातावेगळा केल्याप्रमाणें केला व पर्तुल परिषदेंत आतां कॉंग्रेसचें मत ठामपणें मांडण्यास प्रत्यवाय नाहीं अशी खात्री पटली तेव्हां **म. गांधींच्या** समवेत म्हणून विलायतेस जाण्यास ते तयार झाले. **पं. मालवीय** यांचीहि गोलमेज परिषदेवर प्रतिनिधी म्हणून नेमणूक झाली. तेहि **म. गांधींच्या** समवेत विलायतेस रवाना होणार असें जाहीर झालें. परंतु अकस्मात होणार म्हणून ठरलेली गोष्ट झाली नाहीं. **गांधी** व **आर्यिन** यामध्यें जो ठराव झाला होता त्याचा भंग सरकारकडून झाला असें कीं, वर्किंग कमिटीच्या नजरेस आल्यावरून या प्रकाराची चौकशी करण्यासाठीं सरकारनें निःपक्षपाती पंच नेमावेत अशी मागणी केली, ती सरकारनें नाकारल्यानें **म. गांधी**, व

मालवीय प्रभृतींना गोलमेज परिषदेस जाण्याचें रहित केलें. यासंबंधानें यानीं पं. मालवीय एक पत्रक प्रसिद्ध केलें त्यात ते म्हणतात

सरकारचा समेटभंग

" मला अजून आशा वाटते कीं, सरकार गांधींची मागणी मान्य करील आणि उभय पक्षाला विश्वासाई वाटणाऱ्या , वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडून निःपक्ष व खुली चौकशी करील. कराराचें १६ वें कलमच असें आहे कीं, सारा-वसुलीच्या प्रकरणात जप्त झालेली जंगम मिळकत परत देण्यात येईल. जर कोणी केवळ हेकेखोरपणानें सारा देत नाहीं अशी साधार खात्री झाली, तर त्याला योग्य ती मुदत देण्यात येईल आणि शेतसाऱ्याच्या नियमानुसार जरूर तर तहकुबी देण्यात येईल. यावरून हें उघड होतें कीं, बार्डोलीतील शेतकऱ्यांनीं २० लाखापैकीं १९ लाखावर म्हणजे जवळ जवळ सर्व सारा भरला असून उरलेला साराहि भरण्याला ते मुदत मागत असताना त्यावर जुलूमजबर-दस्ती होता कामा नये, त्याना मुदत दिली पाहिजे. १९२८-२९ सालीं कडका पडल्यामुळें व गुरस्ता बार्डोलीचे शेतकरी घरेंदारें सोडून गेले असता त्यांच्या पिकांची नासाडी झाल्यामुळें त्यांनीं यंदाचा सारा भरल्यावर गेल्या तीन वर्षांची बाकी चुकती करण्याचें त्राण त्याच्यात राहिलें नाहीं हें सर-ळच आहे.

अशी स्थिति असतांना यंदाचा शेतसारा अगर मागील बाकी यापैकीं थोडीशी रक्कम वसूल करण्यासाठीं देखील अधिकाऱ्यांनीं धाकदडपशा दाख-विला हें दिसतें कराराच्या १६ व्या कलमाला विघातक आहे. २१ गावांतील खातेदाराच्या घराभोंवतीं व घरामध्यें पोलीस ठेवण्यात आले होते. हें नाका-रण्यात आलेलें नाही. ही कृति पूर्ण बेकायदेशीर आहे पोलिसांनीं गावाना गराडा घातला. व गांवकऱ्याना बाहेर जाण्याला मज्जाव करण्यासाठीं वाममार्ग अनुसरला. पेरणीच्या वेळीं गुरें बाहेर नेण्यालाहि प्रतिबंध करण्यात आला. म्हणून कॉंग्रेसचें म्हणणें असें आहे कीं अशा जुलमामुळें कर्जबाज करून किंवा तशाच त्रासदायक उपायानीं शेतकऱ्याना जो सारा भरावा लागला, तो परत करण्यांत यावा. उलट पक्षीं, सरकारचें म्हणणे असें कीं, शेतकऱ्यांनीं सारा तत्काळ भरला व फारच थोड्या ठिकाणीं जप्त्या न्याव्या लागल्या, यावरून शेतकरी सारा भरण्याला समर्थ होते. असें असूनहि ज्याअर्थी त्यांनीं सारा

भरला नव्हता, त्याअर्थी त्यांनींच करार मोडला आणि म्हणून सरकारला तसें वर्तन करावें लागलें

चौकशी झाली पाहिजे.

अशा परिस्थितींत या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा निकाल निर्विवादपणें लावण्यास लोकांनीं सरकारला भाग पाडलें पाहिजे कारण या प्रश्नावर त्यांचें सौख्य व सन्मान अवलंबून आहे. रयत व सरकार या उभयतांचा विश्वास बसेल अशा उच्च दर्जाच्या अधिकाऱ्याकडून चौकशी होणें अगत्याचें आहे, केवळ पुढील जानेवारीपर्यंत जुलूम होणार नाहीं अशा मुंबई सरकारच्या आश्वासनानें काम भागणार नाहीं वास्तविक गांधीजी गोलमेज परिषदेला जावोत वा न जावोत, त्याच्यावर काहीं अवलंबून न ठेवता सरकारनें अशी चौकशी अवश्य करावयास हवी होती.

गांधीजींची मागणी सरकारनें मान्य करण्याला आणखी एक बलवत्तर कारण होतें तें म्हणजे मागणी अमान्य केल्यानें गांधी व इतर राष्ट्रसभावाले यांना साहजिकच असें वाटूं लागेल कीं, आपल्याच देशांतील सरकारी अधिकारी लोकांचें रक्षण करण्याची इतकी विचारपूर्ण मागणीहि लाथाडीत आहेत तर विलायतेला जाऊन तेथील ब्रिटिश मुत्सद्यांचें मन वळवून त्यांच्या हातांतील सत्ता हिंदी लोकांच्या हातीं आणण्याचा प्रयत्न करण्याची वेळ अजून आलेली नाहीं. गोलमेज परिषदेला हजर न राहण्याच्या इंडियन चेंबर ऑफ कॉमर्स व राष्ट्रीय मुसलमानांचा पक्ष यांच्या व राष्ट्रीय सभेचीहि भर पडल्यानें त्या परिषदेतून हिंदी लोकमताला समाधान होण्यासारखी घटना निर्माण होईल अशी आशा, अगदीं उरलेली नाहीं हें निराळें सांगावयास नकोच.

परिस्थितीत लंडनला जाण्याचा बेत मी सोडून दिलेला असला तरी गांधीजी व मी योग्य वेळीं लंडनला जाऊन परिषदेच्या आणि तिच्या मंडळाच्या कामकाजात भाग घेऊं अशा तऱ्हेचा निर्णय सरकार अजून देईल अशी मला आशा वाटत आहे."

गोलमेज परिषदेंत काय होणार हें आजच सांगतां येण्यासारखें नसलें तरी परिषदेपुढील कार्यासंबंधानें व यशासंबंधानें पुण्यास ता. २७ जून १९३१ रोजीं केलेल्या भाषणात त्यांनीं पुढील उद्गार काढले आहेत.

हें आमचें स्वराज्य

भारतवर्ष स्वतंत्र होऊन तो स्वराज्याचा आस्वाद घेण्यास फिरून समर्थ व्हावा अशी भूतकालीन लोकांप्रमाणें आजहि आपली इच्छा आहे. याच ध्येयासाठीं काँग्रेस गेलीं ४५ वर्षे सतत प्रयत्न करीत आहे. स्वराज्य मिळविण्यासाठीं परराज्याशीं हें भांडण आहे. स्वराज्य व परराज्य दोनहि एकाच वेळीं एके स्थळीं नांदूं शकत नाहींत. म्हणून स्वराज्य म्हणजे संपूर्ण सोळा आणे स्वराज्यच होय हीच आपली भावना असली पाहिजे. स्वराज्याची कल्पनाच हवी असेल तर असें म्हणता येईल कीं, इंग्रज, फ्रेंच, जर्मन, जपानी व अमेरिकन लोक जे अधिकार आपल्या देशात भोगतात तेच आपल्यास पाहिजेत. यालाच स्वराज्य असें म्हणता येईल. उंच अशा जागीं चढण्यास पायऱ्यांचा आश्रय लागतो त्याप्रमाणें हें राजकीय ध्येय गाठण्यासाठीं राष्ट्रीय सभेनें पायऱ्या-पायऱ्यांनीं प्रयत्न केला. शेवटच्या पायरीवर चढलेला मनुष्य इच्छित स्थळीं जाण्यास जसा उत्सुक असतो त्याप्रमाणें आमची आज स्थिति झाली आहे. विलंब लागून मार्गात विघ्न आलें तर जसा त्या वर चढणाऱ्या मनुष्यास राग येतो तद्वतच आपल्यास आज तो येणें साहाजिक आहे. पण आपण जरा धीर धरून वागलें पाहिजे. गोलमेज परिषदेंत आपल्या भवितव्यतेचा विचार व्हावयाचा आहे. परिषदेस विलंब लागेल त्या मानानें प्रत्येक देशभक्ताचें अंतःकरण विदीर्ण व क्षुब्ध होत आहे पण कांहीं रोग समयसाध्य असतात हे वैद्य व डॉक्टर जाणतात. अशा वेळीं गडबड केली तर आपत्ति ओढवते. तशीच स्थिति आज आपली आहे. नवयुवकांचें अंतःकरण तळमळत आहे. पण ज्या गोष्टी आपल्या हातच्या नाहींत त्याबद्दल तळमळ करून काय उपयोग ? म्हणून थोडे दिवस धीर धरा. गोलमेज परिषदेचा निर्णय आपल्याप्रमाणें झाल्यास आपल्यास समाधान

वाटेल. उलट झाला तर मग पुढें काय होईल हें एक परमेश्वरासच ठाऊक ! पराराज्याचा विषमज्वर जाण्यासाठीं गेल्या चळवळींत आबालवृद्ध स्त्री-पुरुषांनीं भाग घेतला व पुन्हा ते पुढें घेतीलच यांत शंका नाहीं कारण स्वातंत्र्य कोणास नको आहे ?

संकटांतूनच यश मिळणार

पुढील झगड्यांत बहिष्काराचेच शस्त्र हातीं घेऊन आपण चळवळ चालविली तर तिचा खात्रीनें इंग्लंडवर परिणाम होईल बाकी कोणतेहि उपाय अमलांत आणले तरी त्याची इंग्रजांना पर्वा वाटत नाहीं हिंदुस्थानाची मागणी न्याय्य व धर्म्य आहे म्हणूनच ती इंग्रज मान्य करतील असें नाहीं. त्यांच्या खिशास चाट लागेल तरच ते कांहीं विचार करण्यास तयार होतील. याच स्वार्थाकरतां ते हिंदुस्थानवासीयांचीं मनें आपल्याला अनुकूल कशी होतील याचा विचार करतील. **महात्मा गांधीसारख्या** नव्या फकिरानं निःशस्त्रप्रतिकाराचा जो पंथ सुरू केला आहे तोच शेवटीं प्रभावशाली ठरेल हें निश्चित समजा.

स्वराज्याच्या मार्गात बरेच मोठे पत्थर आडवे पडले आहेत. हिंदुमुसलमानांचा प्रश्न, हिंदी राजेरजवाड्यांचा प्रश्न व सेफगार्ड्स् या नांवाखालीं इंग्लंडमध्यें उभा असलेला सुधारणाविरोधी पक्ष असे हे भले मोठे पत्थर आपल्या मार्गात आहेत ही गोष्ट खरी आहे पण सर्वांचा कालेंकरून व परमेश्वरी घटनेनें निरास होऊन स्वराज्याची सिद्धि लवकरच होईल. मी पूर्ण आशावादी आहे व परमेश्वरावर माझा पूर्ण विश्वास आहे

असें कोण म्हणतो ? नेहरू रिपोर्टाची मागणी केली तेव्हां हेंच आमचें मत होतें. वाटल्यास संस्थानिकांनीं यावें अगर न यावें, तथापि संस्थानी प्रजेचा प्रश्न कसा सोडवावा हें शिल्लकच रहातें पण तोहि कालांतरानें सुटेल.

बहिष्काराचे दुधारी अस्त्र

स्वराज्य मिळालें तर विदेशी माल आपण घ्यावा काय असा एक प्रश्न उपस्थित होण्याचा संभव आहे स्वराज्य प्राप्त झालें तरी आपण केव्हांहि विदेशी माल घेऊं नका त्या योगानें आपली नुकसानी होईल हें सांगण्यास नकोच. गेल्या चळवळींत आपण विदेशी मालावर व दारूवर निषेधन केलें त्याचा सुपरिणामच झाला दारूच्या निरोधनामुळें सरकारचे तीन कोटी पंचवीस लाख रुपये नुकसान झालें, पण तितके पैसे गरिबाचे वांचलेच कीं नाहीं ? हीच गोष्ट विदेशी कापडाची ! जर पुन लढ्यास सुरवात झाली तर याच दुधारी शस्त्राचा आपल्यास अवलंब करावा लागेल हें विसरू नका. सरकार याचा उलट प्रतिकार करण्याचा विचार करील, ' रुथलेस रिप्रेशन ' करून हें आंदोलन जागचे जागीं थंड करू अशी ब्रिटिश नोकरशाहीची घमेंड असेल, तर तीहि गेल्या युद्धात फोल ठरली **महात्मा गांधीं**सारखा शांतिसागर व सत्याग्रही भूमंडळावर असल्यावर असले किनीहि **हिरण्यकश्यपु** आले तरी हरकत नाहीं मात्र **प्रल्हाद** असेल तरच **नारसिंहाचें** दर्शन होईल, एरवीं नाहीं. स्वराज्याचें ध्येय गांठण्यासाठीं अदम्य असा उत्साह धरण्यास व आपल्या ध्येयप्राप्तीसाठीं कर्तव्यकर्माप्रमाणें स्थितप्रज्ञ राहून अखंड खटपट करण्यास तसेंच पराधीनतेचें शल्य काढून टाकण्यास परमेश्वर तुमच्या हृदयात प्रेरणा करो एवढेंच मी इच्छितों "

यानंतर **म गांधी व हिंदुस्थानसरकार** यामध्यें वाटाघाट होऊन सरकारनें **महात्माजींच्या** म्हणण्याप्रमाणें काहीं तक्रारींची चौकशी करण्याचें **महात्माजींस** आश्वासन दिले. व त्यानंतर पं **मालवीयजी सह** ते विलायतेस गेले व पं **मालवीयजी** यानीं तेथें फेडरलस्ट्रक्चर कमिटींत जें भाषण केलें तें त्यांनीं आपल्या कोटिक्रमास अनुसरून असंदिग्ध असें केलें व हिंदी लोकपक्षाची बाजू म गांधींनीं मांडली तिला पूर्णपणें पाठिंबा दिला ईशकृपेनें **पंडितजींना** त्यांच्या अंगिकृत कार्यांत यश यावें अशीच कोणाचाहि अपेक्षा असणार-

कायदेमंडळांतील लोकसेवा.
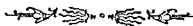
स्थानिक स्वराज्यांतील कामगिरी.

ष्ट्रीय सभेच्या खालोखाल राजकीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाच्या क्षेत्रात **पंडितजींनीं** केलेलें काम म्हणजे कायदेमंडळांतील होय परंतु कायदेमंडळात शिरण्यापूर्वीहि **पंडितजी** अगोदर कित्येक वर्षे प्रयाग म्यु. मध्यें लोकनियुक्त सभासद होते. व तेथें त्यांनीं केलेली लोकसेवा चिरस्मरणीय झालेली आहे. ते प्रयाग म्यु.त शिरल्यानंतर त्यांनीं प्रयागवासीयांच्या कल्याणाकडे अत्यंत काळजीपूर्वक लक्ष दिलें. शहरांतील घाण नाहींशी करून शहर स्वच्छ राखण्याबद्दल ते फार दक्ष असत. शहरांतील वाढती वस्ती पाहून त्यांनीं नव्या पेठा वसविल्या. **"ल्यूकरगंज मोहोल्ला"** हा **पंडितजींच्या** प्रयत्नाचेंच फळ आहे. श्रीमंत, गरीब असा भेद न राखतां ते सर्वांनाच सारखी मदत करीत.

पंडितजी म्यु. कौन्सिलर असतांना प्लेगचें आगमन झालें। प्लेगचा अत्यंत कहर उडाला. कोणी कोणास पुसेनाशी स्थिति निर्माण झाली. सर्व शहराला अवकळा प्राप्त झाली. अशा बिकट स्थितींत आराम करीत स्वस्थ न बसतां **पंडितजी** पेठोपेठीं हिंडून, आजारी माणसांचा पत्ता काढीत, त्यांच्या औषधपाण्याची व्यवस्था करीत, त्यांना धीर देत, घरें स्वच्छ करवीत व घरवाल्यांची समजूत घालून त्यांना शहर सोडावयास लावीत. लोकांचा सरकारवर विश्वास नव्हता. लोकांना आपल्या विश्वासाचा कोणी सहाय्यक पाहिजे होता व ती

कायदेमंडळांत प्रवेश

पंडितजींच्या या लोकसेवेचा प्रभाव सरकारवर पडल्यासेरीज राहिला नाहीं. सं. प्रांतीय कायदेमंडळांतील सदस्य **पंडित** विश्वंभरनाथ यांनीं कायदेमंडळ सोडलें त्याबरोबर त्याच्या जागीं सरकारनें **पंडित मालवीयजी** यांची नेमणूक केली. ही गोष्ट स. १९०२ सालीं झाली. **पंडितजी** प्रांतिक कायदेमंडळात स. १९०८ पर्यंत सभासद होते पुढें स १९०९ पासून ते वरिष्ठ कायदेमंडळात शिरले व तेथें ते स. १९३० पर्यंत सतत सभासद होते. म्हणजे काँग्रेसच्या खालोखाल त्यानीं कायदेमंडळातून देशसेवा केली आहे असें दिसून येईल. परंतु सरकारशीं इतका दीर्घकालीन संबंध होता तरी अखेर सरकारच्या मनोवृत्तींत काडीचाहि फरक पडणें शक्य नाहीं अशी खात्री वाटल्यानें त्यानीं वरिष्ठ कायदेमंडळाचा राजीनामा दिला व त्यानीं काँग्रेसच्या कामास आपणास सर्वस्वीं वाहून घेतलें.

पंडितजी प्रातिक कायदेमडळात गेले त्यावेळीं कौन्सिल सभासदास सभागारापेक्षा जास्त महत्त्व नव्हतें सभासदानीं बहुमत केलें तरी त्याचा सल्ला मानलाच पाहिजे असें सरकारवर बंधनहि नव्हतें कौन्सिलात फक्त बारा सभासद असत व तेहि सर्व सरकारनियुक्त त्याना सरकारवर टीका करता येत नसे अगर कसलेहि प्रश्न विचारता येत नसत त्यानीं सरकारला सल्ला द्यावा तो मानणें अगर न मानणें ही सरकारची मर्जी. वस्तुस्थितिच अशी होती कीं, कायदेमंडळांत जाऊन काहीं लोकसेवा करावी या विचारापेक्षा ती एक मानाची जागा आहे म्हणूनच तींत शिरण्याचा लोक प्रयत्न करीत

खरा लोकप्रतिनिधी

अशी सर्वतोपरि विरुद्ध परिस्थिति असताहि लोकपक्षाचें काम निर्भीडपणें करणारे एकटे **पंडित** मालवीयजीच होते. स १९०३ मध्यें सरकारनें बुंदेलखण्ड जमिनी बाबत कायदा कौन्सिलपुढें माडला या कायद्यामुळें रयतेची फारच हानी होणार होती **पंडित मालवीयजी** यानीं या ठरावाला कसून विरोध केला बुंदेली प्रजा दिवसानुदिवस दारिद्र्यग्रस्त होत चालली आहे. कर्जाच्या भाराखालीं वाकून गेली आहे या कायद्यानें जमीनदार व रयत दोघानेंहि मनस्वी नुकसान होणार आहे. जमिनीची किंमत उतरेल व

जमिनींवर तर जमिनदाराला कर्ज मिळतें परतु १८११२ यापुढें जमिनी विकण्याचा हक्कच नष्ट झाला तर त्याला कर्ज तरी कसें मिळणार ? अशा प्रकारची विचारसरणी **पंडितजींनीं** माडली परतु कौन्सिलें कशाप्रकारचीं असत हें वर सागितलेंच आहे त्यामुळें **पंडितजींच्या** कोटिक्रमाचा काहींच उपयोग झाला नाहीं व कायदा लोकावर लादला गेलाच त्याचा परिणामहि **पडितजींनी** वर्णिल्याप्रमाणेंच झाला. लहान लहान जमानदाराना कोणी कर्ज देईना वर कोणी कर्ज दिलेंच तर कर्जवसूलाचा फार तगादा होई व तें भागविण्यासाठीं गाय, म्हैस इत्यादि विकून कर्ज भागवावें लागे कर्ज काढल्याखेरीज शेतकऱ्याचें भागतच नसे त्यामुळें शेतकऱ्याची स्थिती अत्यत शोचनीय झाली

कायदेमडळात येणाऱ्या बिलावर **पंडितजींचीं** जीं भाषणें होत तीं सर्वच प्रभावशाली असत परतु त्यातहि अदाजपत्रकावरील भाषणें त्याचीं जास्त प्रेरक विचार होत त्या सर्वांत शिक्षण प्रसारावर त्याचा विशेष जोर असे उच्च नोकऱ्या हिंदी लोकाना द्याव्या लोकांना स्वास्थ्य लाभेल अशा सुधारणा कराव्या, व स्थानिक स्वराज्यसस्थाना सरकारनें अधिकाधिक मदत करावी, या गोष्टींवर **पंडितजींचा** जोर असे सर्वच गोष्टी सरकार मानीत नसलें तरी **पंडितजींच्या** श्रमाचा उपयोग झाल्याखेरीजहि राहत नसे

स १९०४ च्या बजेटावरील भाषणात ते म्हणाले,

शिक्षणाची उपासमार कां ?

" हिंदुस्थानातील सर्व प्रातात शिक्षणा प्रसाराचा प्रयत्न सुरू आहे परंतु स प्रात मात्र मागें आहे मुबई व बगाल प्रातात शाळेंत जाण्यास योग्य अशा १०० मुलातील २२ मुलें शाळेंत जातात पण या प्रातात फक्त १० च जातात हिंदु व मुसलमानाच्या राजवटींत स प्रांत म्हणजे शिक्षणाचें केंद्र समजलें जाई. आता त्याची स्थिति लाजनास्पद झाली आहे "

सा १९०९ च्या बजेट भाषणांतहि शिक्षणावर जादा खर्च करण्याबद्दल अनुरोध केला त्यावेळीं ते म्हणाले,

" मुबई प्रातात प्रतिवर्षी दहा हजार माणसामागें ७४५ रु खर्च करितात. पण स.प्रांतात मात्र फक्त ८० च रुपये खर्च होतात." याच विषयावर बोलतांना स. १९०७ सालीं कायदेमडळांत ते म्हणाले,' या बाबतींत जपाननें गेल्या

तीस वर्षांत जी उन्नति केली आहे तिकडे आपण लक्ष दिलें पाहिजे. तीस वर्षां- पूर्वी सं. प्रांतापेक्षांहि जपानमध्यें शिक्षणप्रसार कमी होता. परंतु स. १९०२ मध्यें जपानमध्यें २७ हजार प्राथमिक शाळा निघाल्या, व त्यांत ५० लक्षा- पेक्षांहि जास्त विद्यार्थी विद्या संपादन करीत. परंतु सं. प्रांतांत स. १९०९ फक्त ९७९९ प्राथमिक शाळा होत्या व त्यांत ४ लक्ष ११ हजार विद्यार्थी विद्या संपादन करीत होते. जपाननें १९०२ पर्यंत प्राथमिक शिक्षणावर पाच कोटी रुपये प्रतिवर्षी खर्च केले. पण या प्रांतांत फक्त १४ लक्ष रुपये खर्चले जातात.

स. १९०८ मध्यें सं. प्रांत सरकारनें पोलीसचा खर्च वाढविला. सर्व देश शिक्षणाच्या वाढीबद्दल प्रयत्न करीत असतां सरकारनें शिक्षणाला उपाशी ठेवून पोलिसावर खर्च वाढवावा ही गोष्ट लोकहितविरोधी होती. त्याप्रसंगीं **पंडितजींनी** स्पष्ट शब्दांत सरकारची कान उघाडणी केली, ते म्हणाले, "आताच्या या प्रकारावरून शिक्षण देऊन आमची उन्नति करण्याचा सरकारचा इरादा आहे या गोष्टीवर लोकांचा विश्वास बसणें कठीण पडेल. पोलिस खात्या- वर एक कोटी रुपये सरकार खर्च करतें व शिक्षणावर फक्त ४३। लक्ष रुपये खर्च करणार, यावरून सरकारच्या शिक्षणविषयक धोरणासंबंधीं लोक साशंक झाले तर त्यांत लोकांचा मुळींच दोष नाहीं.

शिक्षणासंबंधीं सरकारचें कर्तव्य काय यावद्दल प्रतिवर्षी **पंडितजी** लोकमत स्पष्टपणें सरकारपुढें मांडीत व त्याचा थोडाना थोडा तरी उपयोग खास होई.

देशाचा धनी दरिद्रीच

हिंदुस्थानांतील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्यानें त्या शेतीलाच जर हानी पोहोंचू लागली तर लोकांची दुःस्थिति सारखी वाढतच जाणार. हें जाणून **पंडितजी** शेतकऱ्यांवरील सारा कमी व्हावा, त्यांना जास्त सव- लती मिळाव्या अशासाठीं नेहमीं प्रयत्न करीत. स. १९०६ च्या अंदाजपत्र- कावर बोलतांना ते म्हणाले,

"भारतवासीयांच्या दारिद्र्याचें मुख्य कारण देशांतील बहुसंख्य समाज शेती करणारा आहे हें आहे व त्यांची फार दुर्दशा आहे ही गोष्ट यापूर्वी ज्या ज्या वेळीं दुष्काळ पडले त्यावरून सिद्ध झाली आहे. अशी दुःस्थिति असतांहि

देशात नवे उद्योगधंदे काढावे, लोकांना पोटाला अन्य साधन निर्माण करून द्यावें व शेतीवरच सर्वस्वी जो बोजा पडतो तो कमी करावा असा प्रयत्नच सरकार करीत नाहीं निरनिराळे धंदे निघाले व लोकांना अन्य व्यवसाय मिळू लागला तर सहजच प्रजा सुखानें जीवन व्यतित करील. देशात निरनिराळे धंदे काढून देशी कारागिरीला उत्तेजन देणें हें सरकारचें मुख्य कर्तव्यच आहे.सरकारनें एक औद्योगिक महाविद्यालय काढावें व लोकांना शिक्षणाचें तें एक द्वार खुलें करावें अशाबद्दल त्यानीं स १९०७सालच्या बजेटावरील भाषणात सरकारला बजावलें.

उच्च पदाधिकाऱ्यांत हिंदी लोकांचा भरणा अत्यल्प असतो त्यासंबंधानें स. १९०९ च्या बजेटाच्या वेळीं भाषण करिताना ते म्हणाले, ' लोक कितीहि लायख झाले तरी सरकार त्याना मोठ्या अधिकाऱ्याच्या जागा देत नाहीं अशी शंका लोकांस येऊं लागली आहे. या प्रांताच्या हायकोर्टात सहा न्यायाधीश आहेत त्यांत केवळ १हिंदी आहे 'अखेर सरकारनें ही गोष्ट मान्य करून येथील प्रयाग हायकोर्टात २ हिंदी जज्जांची नेमणूक केली.

कायदेमंडळें लोकनियुक्त करा

असो. लोकसेवेची थोडी का होईना पण संधि मिळाल्यास ती सोडावयाची नाहीं हा पंडितजींचा बाणा असल्यानें त्यांनीं मर्यादित स्वातंत्र्य असले त्याहि वरिष्ठ कायदेमंडळात प्रवेश केला. कायदेमंडळाची ही वाढ कसकशी होत गेली याचें विवेचन ' स्वराज्यार्थ प्रयत्न ' या प्रकरणात दिलें असल्यानें त्याची पुनरुक्ति येथें करण्याची आवश्यकता नाहीं स. १८८५ सालापासून म्हणजे काँग्रेस स्थापन झाल्यापासून कायदेमंडळात लोकप्रतिनिधींची संख्या वाढविण्याबद्दल लोकपक्षाची ओरड सुरू होती स. १८६१ च्या कायद्यान्वयें व्हाइसरायाच्या कौंसिलमध्यें बारा सभासद असावेत असें ठरलें त्यापैकीं निम्मे सरकारी, त्याखेरीज एक्झिक्यूटिव्ह कौंसिलचे सभासद व बाकीचे बिनसरकारी पण सरकारनियुक्त असे सभासद असत. पुढें काँग्रेसच्या चळवळीमुळें १८९२ चा कायदा झाला, व सभासदाची संख्या १६ करण्यात आली त्यात सहा सरकारी व बाकीचे बिनसरकारी परंतु हा प्रकारहि योग्य नव्हताच कारण हें प्रमाण म्हणजे दर तीन कोटी सभासदाना एक प्रतिनिधी असें पडें म्हणून लोकपक्षाची सारखी चळवळ सुरू होती त्यात लॉर्ड कर्झनच्या कारभारामुळें लोकात अत्यंत असंतोष फैलावला व त्याचें पर्यवसान मोर्ले-मिंटो सुधारणात झालें.

या सुधारणांमुळें व्हाईसरायाच्या कार्यकारी मंडळातील सात जागांपैकीं एक जागा हिंदी प्रतिनिधीस द्यावी असें ठरून वरिष्ठ कायदेकौंसिलच्या सभासदांची संख्या ६० करण्यात आली त्याखेरीज ७ कार्यकारी मंडळाचे सभासद; म्हणजे ६७ सभासदाचें वरिष्ठ कायदेमंडळ बनविण्यात आलें. परंतु त्यातहि ३५ सभासद सरकारनियुक्त व २५ लोकनियुक्त असें विसंगत प्रमाण होतें. व या २५ सभासदांत दोन प्रतिनिधी सं० प्रांताच्या वांट्याला आले होते त्यांपैकीं एक जागा पंडितजींना मिळाली व त्यावेळेपासून कौंसिलचा राजीनामा देईपर्यंत ते एकसारखे वरिष्ठ कायदेमंडळाचे सभासद होते व आपल्या शक्त्यनुसार त्यांनीं तेथें कशा प्रकारची लोकसेवा केली ही गोष्ट सर्व विश्रुतच आहे.

दडपशाहीच्या अस्त्रांना विरोध

स. १९०६ च्या सुमारास बंगभंगाची चळवळ सुरू झाली. बंगालमध्यें क्रांतिकारकांचे कांहीं अत्याचारहि झाले. पुढें लो टिळकांवर राजद्रोहाचा

खटला होऊन त्यात महा वर्षांची काराग्रहवासाची शिक्षा झाली. देशात अशा तऱ्हेची लाट उसळली ती बंद करण्यासाठी सरकारनें दडपशाहिच्या शस्त्र संभारात आणखी भर टाकण्याचें ठरवून त्याप्रमाणें वरिष्ठ कायदेमंडळात **सर हरबर्ट रिस्ले** यांनी ता. ४ एप्रिल १९१० रोजी " प्रेस बिल " पुढे मांडलें. ' ए बिल टु प्रोव्हाइड फॅार दि बेटर कंट्रोल ऑफ दि इंडियन प्रेस ' हें त्याचें नाव होतें. या बिलाला **पंडितजींनीं** कसून विरोध केला. **लो. टिळकांवर** झालेल्या राजद्रोहाच्या खटल्यांत इ. पि. को कलमें १२४ व १५३ हीं सरकारला अपुरीं वाटल्याकारणानें सरकारचे हात जास्त बळकट करण्यासाठीं सदर कलमांना पोषक म्हणून १२४ अ व १५३ अ अशीं नवीं कलमें या बिलानें जोडण्यात आलीं.

या बिलाला विरोध करताना पंडितजी म्हणाले, " ज्या हेतूनें हें बिल आणण्यांत आलें आहे तो हेतू सहज साध्य होईल अशी योजना कायद्यात अगोदरच आहे. हा कायदा अपुरा कसा आहे याचें उत्तर सरकारतर्फे मुळींच देण्यात आलें नाहीं. सरकारतर्फे तुम्हें असें सांगण्यांत आलें कीं, तीन वृत्तपत्रांना दोनदा, दोन वृत्तपत्रांना तिनदा व एका पत्राला सहा वेळ शिक्षा झाल्या. परंतु देशांत आठशें वृत्तपत्रें आहेत. त्यांना या सहा पत्रांबद्दल प्रायश्चित्त काय म्हणून ! तेव्हा प्रथम पूर्वीचे कायदे अपुरे पडतात की काय हें पहावयास नको काय ?

ग्लॅडस्टनकृत निषेध

पूर्वी स. १८७८ मार्चो व्हर्नाक्युलर प्रेस ॲक्ट झाला त्यावेळीं मि ग्लॅडस्टन यानीं त्या कायद्याचा स्पष्ट शब्दात निषेध केला होता त्यावेळीं ते म्हणाले ' कोणतें वाङ्मय आक्षिप्त व राजद्रोही हें ठरविण्याचें काम ज्याच्या क्षेत्रातील त्याच्या हातून तें काढून घेणें केव्हांहि बरें नव्हे वृत्तपत्रावर खटले करण्याचें काम न्यायखात्याकडून काढून घेणें ही गोष्ट अत्यंत वाईट आहे यामुळें आपल्या धोरणावरच घाला बसत आहे ' मि ग्लॅडस्टन यानीं केलेला निषेधच आम्हाला पुन करावा लागत आहे मला पुन पुन. इतकच सागावयाचें आहे कीं जुने कायदे निरुपयोगी झाल्याचें प्रथम सिद्ध करा, नतर नव्या दुरुस्तीच्या मार्गे लागा हें बिल पास झाल्यास जास्त असतोष मात्र माजेल प्रत्येक पत्राला अनामत रक्कम ठेवणें भाग पाडण्यानें त्या धद्याला मोठाच धक्का बसेल वृत्तपत्राच्या धद्याचा या देशात तरी गेला ७० वर्षे दुरुपयोग झालेला नाहीं ही गोष्ट तरी लक्षात घेऊन कायदा करणें तो करा, त्या धद्यावर घाला घालू नका. निदान यासबधांत लोकमत अजमावण्याला मुदलक्ष सधी तरी देणें योग्य होणार आहे "

राजद्रोही सभांचा कायदा

पंडितजींच्या विरोधाचा कांहींच उपयोग न होता अखेर बिल पास झालेंच परतु इतर होयबाप्रमाणें त्यांनीं सरकारी धोरणाला मान न तुकविता लोकपक्षाची बाजू चागल्या प्रकारें पुढें मांडली पुढें ता ६ ऑगस्ट १९१० रोजीं 'राजद्रोही सभाचा कायदा ' या नावाचें बिल ना जेन्किन्स यानीं कौंसिलपुढें मांडलें त्यालाहि विरोध करताना पडितजींनीं लोकपक्षाची बाजू दणदणीतपणें पुढें मांडली सदर बिल म्हणजे स १९०७चा सिडिशस मीटिंग्ज ॲक्ट सुरू ठेवावा हें ठरविणारें बिल होय यासबधानें बोलताना पडितजी म्हणाले,

"हें बिल म्हणजे स. १९०७ च्या बिलाची दुसरी आवृत्तीच आहे स. १९०७चें बिल पुढें आणण्यांत आलें त्यावेळीं त्याच्या उद्देशांत असें म्हटलें होतें कीं,पजाब व पूर्व बगालच्या कांहीं भागांत फार गोंधळ माजला आहे त्याच्या निवारणार्थ हें बिल आहे परतु तो ऑर्डिनन्स पास होण्यापूर्वींच तेथें शातता स्थापना झालेली होती तरीसुद्धा सरकारनें तो कायदा पास केलाच आता असें सागण्यांत येत आहे त्यानंतर

सरकाराकडून अशा कायद्याची मागणी आहे परंतु स्थानिक सरकारला आपण आपली बुद्धी विकण्याइतकें आपण खास नादान नाहीं. आपणासहि परिस्थिति समजतेच. असें सांगण्यांत आलें कीं, देशांत क्रांतिकारक व अराजक लोक आहेत परंतु असे क्रान्तिकारक असलेच तर सभावदी करून त्याचें उच्चाटन कसें करणार ! त्याना कटच करावयाचे तर ते गुप्तपणें करणार ते कांहीं जाहीरपणें कट करणार नाहींत. कायद्यानें अराजकांना आळा पडेल अशी व्यवस्था त्यात काय आहे ! व तशी ती जर त्यात नाहीं तर हा कायदा तरी कशाला ? अशाप्रकारें कायदा करणें एकप्रकारें वाईट डोहाळेच होत तेव्हां अशा प्रकारचे कायदे करून लोकक्षोभास भर घालणें बरें न-व्हे

सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा

स. १९१२ मध्यें कै. ना गो कृ. गोखले यांनीं वरिष्ठ कायदेमंडळांत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें व मोफत करण्याचें बिल आणलें तेव्हां त्या बिलाला पाठिंबा देताना पं० मालवीय म्हणाले, " देशात शातता व न्याय प्रस्थापित करणें हें प्रत्येक सुसंस्कृत सरकारचें आद्य कर्तव्य आहे हें खरें तथापि त्यानंतरचें दुसरें महत्त्वाचें कर्तव्य म्हणजे देशांतील अज्ञान अंधकार नष्ट करणें. देश दारिद्र्यांतून मुक्त करणें व लोकांचें संकट हरण करून अत्याचारापासून त्याचा बचाव करणें हें आहे देशांत शांतता स्थापन करण्यासाठीं पैसे खर्च करण्याची जशी सरकार दक्षता घेतें तशीच शिक्षणप्रसारार्थ द्रव्य खर्चण्यासाठीं-हि घ्यावयास पाहिजे. केवळ अज्ञानामुळें आमचे देशबांधव नानाप्रकारच्या आपत्तींत सापडतात ! केवळ अज्ञानामुळें कोट्यावधी भारतवासी मृत्युमुखीं पडतात. त्याना ज्ञानदान दिल्यास ते खात्रीनें बाचतील. अज्ञानामुळें त्यांना अत्यंत कठीण असा जीवनक्रम व्यतीत करावा लागतो. इत्यादि अशा अनेक आपत्तींत ते सांपडतात कीं त्याना थोडेसें शिक्षण मिळाल्यास त्यात ते खात्रीनें सापडणार नाहींत. प्रत्येक सुधारलेलें सरकार शिक्षणप्रसारासाठीं अत्यंत प्रयत्न करीत असतें. हें सरकारहि सुधारलेलें आहे असें मानण्यात येतें. तेव्हां जनता अज्ञानांधकारात चाचपडत आहे तिचा बचाव करावयाचा तर निदान प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचें केलेंच पाहिजे. स. १८८३ सालीं एज्युकेशन कमिशननें आपला रिपोर्ट केला तेव्हांपासून सरकारची जमा सारखी वाढत

आहे. लष्करी व मुलकी खात्यांत खर्चाची वीस कोटींची वाढ झाली, ना. **गोखले** यांनी हिशेब करून स्पष्ट दाखविलें कीं, शाळेंत जाण्यायोग्य सर्व विद्यार्थी व विद्यार्थिनीं यांच्या शिक्षणाची सोय करावयाची असें म्हटलें तरी प्रतिवर्षी फक्त ४॥ कोटी रुपयाचा खर्च वाटेल शिक्षण मंत्री म्हणतात, तो ९ कोटींनीं वाढेल. तो नऊ किंवा दहा कोटींहि धरला तरी त्यात विशेष हरकत काय आहे ! यासाठीं जरूर तर जादा कर बसवा असेंहि आमचें म्हणणें आहे. विदेशी मालावर शें. २ रुपये कर जास्त केला तरीमुद्धा हा जादा खर्च भरून निघेल. देशात प्रतिशेंकडा ९४ बालकें निरक्षर आहेत ही दुस्थिति कोणीकडून तरी टाळली पाहिजे. ''

हा ठराव मान्य व्हावा अशाबद्दल अनेक प्रयत्न झाले तरी कौन्सिलनें ठराव पास केला नाहीं परंतु शिक्षणखर्चात मात्र थोडीशी वाढ केली.

देशी धंद्याची वाढ करा

शिक्षणा खेरिज दुसऱ्या एका गोष्टीकडे पंडितजींचें विशेष लक्ष असें व तें म्हणजे देशी कलाकौशल्याच्या अभिवृद्धीकडे. देशातील कारागीर सुखी असावे, कापड, साखर इत्यादि अत्यवश्य वस्तूंत आपला देश स्वयंपूर्ण असावा अशा-बद्दल **पंडितजी** सदैव प्रयत्न करीत. स १९०९ सालीं प्रयागास साखरेचा कारखाना स्थापन झाला तो **पंडितजींच्या** प्रयत्नानेंच. वेळोवेळीं सर-कारचें लक्ष या विषयाकडे ते वेधून घेत

स. १९१४ सालीं महायुद्ध सुरू झालें त्याबरोबर देशात विदेशी माल कमी प्रमाणात येऊं लागला. देशात लागणाऱ्या वस्तू देशातच तयार करण्याला ही चांगली संधी म्हणून स १९१५ मध्यें **पंडितजींनीं** सरकारास अशी सूचना केली कीं, देशी कारखानदारांना मदतीबद्दल म्हणून सरकारनें प्रतिवर्षी बारा लक्ष रुपये यावे या रकमेंतून कारखानदाराला भांडवल देणें, त्याला तज्ज्ञाकडून सल्ला देणें, नवे पदार्थ तयार करण्याचें काम शिकविणाऱ्या शाळा काढणें, नव्या कारखान्याला तूट येऊं लागली तर पहिलीं दोन वर्षे ती सरका-रनें सोसणें, कारखानदाराना किफायतशीरपणें यंत्रें मागवून देणें इत्यादि कामा-कडे सदर रकमेचा विनियोग करावा अशी **पंडितजींची** सूचना होती. या सूचनेवर भाषण करताना **पंडितजी** म्हणाले,

' आमच्या देशात कच्चा माल पुष्कळ उत्पन्न होतो, पण तो परदेशात पाठविण्यात येतो देशात उद्योगधंदे नाहींत देशातील उद्योगधंदे वाढवावे अशी सूचना स १८७८ साली फॅमिन कमिशननें केला होती हिंदुस्थानसरकारनें हें तत्त्व मान्य केलें आहे परंतु उद्योगधंद्याच्या वाढीला सक्रिय मदत मात्र केली नाहीं या महायुद्धानें देशा उद्योग धंद्याची वाढ करण्याला सुवर्णसंधी प्राप्त झाली आहे परंतु सरकारनें अद्यापिहि मदत केली नाहीं याच्या उलट जपान-कडे पाहा अवघ्या ४० वर्षांत जपाननें आपली केवढी उन्नति केली आहे! जपानहि प्रथम आपला कच्चा माल विदेशीं पाठवीत असे पण आतां पक्का माल तयार करून तो विदेशात पाठवू लागला आहे हें उदाहरण हिंदुस्थान सरकारला घेण्यासारखें नाहीं काय? जपाननें आपले उद्योगधंदे वाढविले तसे हिंदुस्थान सरकारला त्यानें वाढविता येताल ''

मॉंटफर्ड सुधारणांचें आगमन

मोर्ले-मिंटो-सुधारणान्वयें मिळालेल्या कायदेमंडळात **पंडितजींनीं** काय काम केलें हें वर दर्शविलें. यानंतर त्यांच्या कायदेमंडळातील लोकसेवेचा तिसरा भाग सुरू झाला. पहिला भाग स्थानिक कायदेमंडळातील. दुसरा भाग मोर्ले-मिंटो सुधारणा कायद्यान्वयें मिळालेल्या कौन्सिलातील, व त्यानंतर तिसरा भाग मॉंट-फर्ड-सुधारणान्वयें विस्तृत झालेल्या कायदेमंडळातील.

मॉंटफर्ड सुधारणा जाहीर झाल्यानंतर त्यावर कॉंग्रेसनें अपुऱ्या, असमाधानकारक व निराशाजनक असा शिक्का मारला. व कलकत्त्यच्या जादा कॉंग्रेसनें व नंतर नागपूर कॉंग्रेसनें या कौन्सिलावर पूर्ण बहिष्कार घातला. **पं. मालवीय** या बहिष्काराला पूर्ण विरोधी होते तरीहि त्यांनीं राष्ट्रीय सभेच्या हुकुमान्वयें कौन्सिलावर बहिष्कार घातला. व पुढें गया कॉंग्रेसनंतर बहिष्कार उठला तेव्हां **पंडितजी** पुन्हा प्रयाग-झाशी विभागातर्फे ले. असेंब्लींत अविरोध निवडून गेले. ले. असेंब्लींत **पंडितजींनीं** लोकपक्षातर्फे केलेली कामगिरी अपूर्व आहे. प्रत्येक वर्षी अराजकत्वक असेंब्लीपुढें आलें म्हणजे **पंडितजींनी** सरकारच्या लोकहितविघातक धोरणाचे वाभाडे काढले नाहींत असें क्वचीच घडलें नाहीं. **पंडितजींचीं** सर्वच भाषणें सुसंबद्ध, साधार, प्रतिपक्षानें वेळोवेळीं केलेलीं विधानें परत त्यांच्या तोंडावर टाकून त्यास नामोहरम करण्याची त्यांची पद्धत, आकडे देऊन आपली विधानें बळकट करण्याची त्यांची हातोटी या सर्वच प्रकारानें **पंडितजींचीं** भाषणें म्हणजे प्रतिपक्षाच्या हृदयाचा भेद करणारीं असावीत यात नवल नाहीं त्यांच्या भाषणात तुलनात्मक माहिती तर इतकी मुबलक मिळते कीं हिंदी राजकारणाचा तुलनात्मक अभ्यास करणाराला तीं अभ्यसनीय झाल्याशिवाय राहणार नाहींत. तीं सर्वच येथें देणें स्थलाभावामुळें शक्य नाहीं तथापी त्यांतील विशेष महत्त्वाचें भाषण म्हणजे १९२४ मध्यें **पंडित मोतिलालजी नेहरू** यांनीं हिंदुस्थानला वसाहतींच्या दर्जाचें स्वराज्य देण्यात यावें व त्यासाठीं एक प्रातिनिधिक वर्तुल परिषद बोलवावी अशी सूचना ले. असेंब्लीपुढें आणली. तीवर अनुमोदनादाखल भाषण **पं मालवीय** यांनीं केलें तें होय.

स्वराज्याची पात्रता

हिंदी लोक स्वराज्याला अपात्र आहेत अशी त्यांच्या हितशत्रूंची नेहमींची ठरावकि तक्रार पुढें करण्यांत येते. या विधानाला **पंडित मालवीय** यांनी साधार व मुद्देसूद उत्तर दिलें. **चंद्रगुप्ताच्या** वेळीं लोकस्थिती कशी उत्तम होती, लोक कसें सुखी असत, चारचार लक्ष सैनिकांचा तळ पडला तरीहि ३०-४० रुपयापेक्षा जास्त किंमतीचा माल चोरीला गेला नाहीं, वगैरे माहिती ग्रीक इतिहासकारानींच लिहून ठेवलेली आहे हीं झाली ब्रिटिशांच्या पूर्वीच्या काळची हकीगत. परंतु हिंदुस्थान इंग्रजांच्या हातीं गेल्यानंतर **सर जान मालकम** यानें लॉर्ड **विलियम बेंटिक** याला ता. २० फेब्रुवारी स. १८३० रोजीं एक पत्र लिहिलें आहे त्यांत तो लिहितो, ' पूर्वी देशी राजांच्या अंमलाखालीं जो संतोष नांदत होता तितका आज नाहीं. प्रजा असंतुष्ट झाली आहे पोलिसाचा बंदोबस्त नीट नाहीं, साराहि जादा वाटविण्यांत आला आहे व ही सर्व स्थिती सुधारतां येणें शक्य असताहि आम्हीं ती सुधारीत नाहीं." या पत्राचा उल्लेख करून **पंडितजी** पुढें म्हणतात,

"मला इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, आम्हालाहि संस्कृती होती, व आमचें स्वराज्य-स्वातंत्र्य केवळ दुर्दैवानें गेलें. व इंग्रज येथें आले नसते तरीहि आम्हीं हिंदु व मुसलमानांनीं आपला कारभार चालविलाच असता. आजहि है हिंदुस्थानावर आमचेच लोक राज्य करीत आहेत. (मालूम देले-पण तेथें सुधारणा काय आहेत ?) तेथें सुधारणा नाहींत याला जबाबदार ब्रिटिश सरकारच आहे. संस्थानिकांना योग्य शिक्षण दिलें असतें तर आज सर्वत्र बडोदा व म्हैसूर सारखीं प्रगतीपर संस्थानें दिसलीं असतीं.

सुधारणांची बजावणी तरी केली कां ?

खेरीज सुधारणाकायदा करण्यांत आला त्या त्या प्रमाणें तरी बजावणी कोठें होत आहे ? कायदा व व्यवस्था हें सारें राखीव ठेवलें व परिणाम काय झाला तर शेंकडों देशभक्त तुरुंगांत डांबण्यांत आले. या ले. असेंब्लीतीलहि कित्येक सभासदांना केवळ मतभिन्नतेमुळें कारागृहवास भोगावा लागला आहे. कायदा व व्यवस्था या सारख्याचा दुरुपयोग यापूर्वी इतका कधींच झालेला

नाहीं. ज्या बाबतींत स. १९१९ च्या सुधारणा कायद्यान्वयेंच प्रगति व्हावयास पाहिजे होती त्यांत ती मुळींच करण्यांत आली नाहीं.

महायुद्धानंतर इंग्लंडनें आपला आर्थिक कारभार सावरला. कर कमी केले. राष्ट्रीय कर्जाची फेड होऊं लागली. उद्योगधंद्यास मदत केली. पण आमच्या येथील चित्र पाहा. सुधारणा अमलांत आल्यापासून ४१ कोटींचे नवे कर लादण्यांत आले. अगोदरच कर्जाचा बोजा दुस्सह झाला आहे. त्यांतच १९१३-१४ पासून ५३ कोटींचे नवे कर लादण्यांत आले. शिक्षणाची उपासमार होत आहे. आरोग्यखात्याकडे लक्ष नाहीं. दिवाणाच्या नेमणुका होतात पण त्या बिचाऱ्यांना प्रगति करून दाखवितांच येत नाहीं. देशाची प्रगति होण्याऐवजीं सारखी परागतीच होत आहे. जबाबदारीचें स्वराज्य देण्याच्या दृष्टीनें सरकार पुढें पावलें टाकील अशी मूळ कल्पना पण नोकऱ्यांचें हिंदीकरणहि नाहीं. आय्. सी. एस्च्या शिक्षणासाठीं येथें काडीचीहि सोय नाहीं. लष्कराच्या संबंधांत तर कमालच चालली आहे. स. १९१३-१४ सालीं लष्करी खर्च २७ कोटी होता. १९२२-२३ सालीं तो ६४ कोटींवर गेला. हा खर्च कमी करा म्हणून आम्ही सारखे ओरडत आहोंत. परंतु तो कमी होण्याऐवजीं वाढत मात्र आहे. बँकिंगची रड तशीच जपाननें अवघ्या वीस वर्षांत बँकांची संघटना केली. व व्यापारधंदा वाढविला पण येथें आमची ठेव इंग्लंडमध्यें! आमचा कारभार आमच्या हातीं देण्याची किंचितहि प्रवृत्ति या व अशा अनेक गोष्टींवरून दिसत नाहीं! लष्करी शिक्षणाच्या बाबतींतील अनास्था विचारावयासच नको. यावरून लोकांत असा समज उत्पन्न झाला आहे कीं, ब्रिटिश नोकरशाहीला हिंदुस्थान सोडावयाचें नसल्यानें ती या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करीत आहे. व यासाठींच आम्हांस जबाबदारीचें स्वराज्य पाहिजे.

अडचणींचें बुजगावणें

स्वातंत्र्य मिळविण्याचे मार्ग दोन. एक तडजोडीचा व दुसरा शस्त्राच्या बळावरचा. दुसरा मार्ग आज निरुपयोगी आहे. कारण नोकरशाहीनें आमचीं शस्त्रेंच हिरावून घेतलीं आहेत. व आम्हांस युद्धाचें शिक्षणहि दिलेलें नाहीं. शिवाय आम्हां हिंदी लोकांना रक्त सांडण्यांत आनंद वाटत नाहीं. तथापि रक्तहि आम्ही सांडलें नाहीं असें नाहीं व तसें सांडल्याचें इंग्लिश लोकांनाहि मान्य आहे.

पंडित मदनमोहन मालवीय.

गेल्या महायुद्धात दहा लक्ष हिंदी सैनिक हिंदी किनारा सोडून युद्धभूमीवर गेले. पैकीं ६० हजारानीं साम्राज्यासाठीं आपले प्राण वेचले. त्यानीं साम्राज्याच्या स्वातंत्र्यार्थ प्राण वेचले तेव्हा आमचें स्वातंत्र्य आम्हास मिळेल अशी आमची कल्पना होती ती दुर्दैवानें साफ खोटी ठरली.

आम्हास स्वराज्य दिल्यास संस्थानिक काय म्हणतील, असा प्रश्न विचारण्यात येतो. त्याला उत्तर असें कीं, संस्थानिक स्वराज्य द्या असेंच म्हणत आहेत. बिकानेरचे महाराज पहिल्या साम्राज्यपरिषदेला गेले तेव्हा त्यानीं, पतियाळाचे महाराज दुसऱ्या साम्राज्यपरिषदेला गेले तेव्हा ते व अलवारचे महाराज, यानीं हिंदुस्थानला स्वराज्य द्या अशी घोषणाच केलेली आहे.

दुसरा असा एक सवाल टाकण्यात येतो कीं, स्वराज्य दिल्यास युरोपियन व्यापाऱ्यांचें काय वाट ? स्वराज्यांत त्यांचें रक्षण खास होईलच व ठरावांत जी मजूल परिषद मागितली आहे तींतहि या गोष्टीचा विचार होईल.

शेवटचा मुद्दा अल्पसंख्याकांबद्दलचा. या प्रश्नाबद्दल आम्हाला फार भेडसावण्यात येतें परंतु सुधारणाकायदा होण्यापूर्वीच हिंदु-मुसलमानाचा प्रश्न सोडविला तो कांहीं सरकारनें नाहीं. लखनौचा करार हिंदुमुसलमानानीं मिळून केला आहे.

तुम्हीं आपलें रक्षण कसें करणार ? असाहि एक सवाल करण्यांत येतो. परंतु ही स्थिति आणली नोकरशाहीनेंच कीं नाहीं ? लोकाना सैनिकशिक्षण का देण्यांत आलें नाहीं ? यासंबंधीं उत्तर एवढेंच कीं असा वाग्वादाने करण्यापासून कांहीं निष्पन्न होणार नाहीं पूर्ण वसाहतीचें स्वराज्य द्या व येथून चालते व्हा. संरक्षणाचें काम आम्हीं पाहून घेतों. स्वराज्य आज ना उद्यां आम्हाला मिळणार यांत संशय नाहीं. प्रश्न इतकाच कीं इंग्लंड तें गोडीनें देणार का त्याच्या आड येणार ! '

लोकांतराहि कांहीं कमी पडला नाहीं. लोकप्रतिनिधींनीं कायदेमंडळांत जाऊन लोकाच्या हक्कासाठीं निकरानें भांडावें, आपल्या बाजूचें बहुमत करून सरकारला चारीमुंड्या चीत करावें, परंतु सरकारनें लोकमताविषयीं किंचितहि पर्वा न बाळगता आपल्या जादा अधिकाराच्या जोरावर लोकपक्षाचें सर्व काम नासून टाकावें लोकांच्या इच्छेविरुद्धच नव्हे तर निषेधाच्याहि विरुद्ध लोकांवर नाना-प्रकारचे कर लादण्यात यावेत, हा प्रकार होऊं लागल्यानें सरकारच्या अशा कृत्यानींच लोकक्षोभ वाढण्यास मदत होऊं लागली.

सरकारच्या या निरंकुश वृत्तीमुळें कटाळून **पं मोतिलाल नेहरू** प्रभृतींनीं ले असेंब्लीचे राजीनामे दिले. अशा मोडक्या का होईना पण कायदे-मंडळात जी थोडी फार लोकसेवा करता येते ती आपण तींतून बाहेर पड-ल्यास मुळींच करता येणार नाहीं व नोकरशाहीस सर्वच रान मोकळें सापडेल तेव्हा येथेंच राहून लोकपक्षाची बाजू निस्पृहपणें सतत मांडू या, अशी **पं. मालवीय प्रभृतींची** विचारसरणी असल्यानें त्यांनीं **नेहरूंच्या** बरोबर राजीनामे दिले नाहींत व सरकारच्या टोल्यास टोला देण्याचा आपला क्रम त्यांनीं सुरूच ठेवला

पुढें स १९३० मध्यें सरकारनें फिनॅन्सबिल असेंब्लींत आणलें तेव्हा तर राष्ट्रीय पक्ष व सरकारपक्ष याचे एकसारखे खटके उडाले मार्चमध्यें कॉटन प्रोटेक्शन बिल सरकारनें आणलें

ब्रिटिश मालाला सवलत

या बिलांत ब्रिटिश मालाला विशेष सवलत देण्याच्या पक्षपाताचें जें बीज घुसडलें गेलें आहे त्याला विरोध करण्याकरता प **मालवीय** यानीं परदेशाहून येणाऱ्या सर्व कापडावर किंमतीच्या मानानें शेंकडा १० टक्के अगर वजनावर दर रत्तल ३॥ आणे यातून ज्या हिशोबानें जास्त जकात बसेल त्या हिशोबानें तवढी जकात घ्यावी अशा उपसूचना माडली मूळची सरकारची सूचना अशी कीं, सर्व मालावर शेंकडा १० टक्के जकात घेऊन शिवाय ब्रिटिशेतर मालावर मात्र जादा ५ टक्के किंवा दर पाउंड ३॥ आणे प्रमाणें जी जास्त होईल ती जकात घ्यावी यावर मद्रासचे **षण्मुखं चेट्टी** यांची उपसूचना अशा होती कीं, बिनकिनारीचा व बिनबुटा अशा ब्रिटिश मालावर शेंकडा १० टक्के किंवा वजनावर दर पौंडास ३॥ आणे

प्रमाणें, जास्तींत जास्त होईल ती जकात घ्यावी; इतर प्रकारच्या मालांवर ब्रिटिश मालाला १५ टक्के आणि ब्रिटिशेतर मालावर २० टक्के जकात घ्यावी.

आपल्या मूळ बिलाला जोराचा विरोध होत असल्याचें पाहून सरकारनें षण्मुखं चेट्टी यांची उपसूचना मान्य करण्याचें ठरविलें होतें. त्या उपसूचनेमुळें ज्या बिनकिनारीच्या व बिनबुटा अशा मँचेस्टरच्या मालाची हिंदी गिरण्यांच्या मालाशीं चढाओढ होते तेवढ्या मालावर जपानी मालाप्रमाणेंच दर पौंड वजनावर ३॥ आणे जकात बसवावी। आणि मुंबईच्या गिरण्यास तेवढ्या मालापुरती तरी मँचेस्टरची चढाओढ बाधक होणार नाहीं, पण तेवढा माल वगळून इतर सर्व बाबतींत ब्रिटिश मालावर १५ टक्के आणि ब्रिटिशेतर मालावर २० टक्के असलें पक्षपाताचें धोरण कायमच होतें, आणि तेवढ्याच आशेनें सरकारनें तरी चेट्टी यांची उपसूचना स्वीकारण्याचें कबूल केलें होतें.

पण मूळ सरकारी बिल काय किंवा चेट्टी यांची उपसूचना काय या दोहोंतहि ब्रिटिश मालाला वेगळा दर आणि ब्रिटिशेतर मालाला वेगळा दर असला पंक्तिप्रपंच असल्यामुळें,साम्राज्यसवलतीच्या. उंटाचें हें पिल्लूं एकदा घरात घुसलें, तर पुढें तें वाढत जाऊन घर अंगावर येईल, अशी भीति गरारण वाटत असल्यामुळें राष्ट्रीय पक्षानें पं. मालवीयांच्या नेतृत्वाखालीं 'इंपीरिअल प्रेफरन्स' च्या तत्त्वाला कसून विरोध करण्याचें ठरविलें.

मिळेना व आपला पत्रव्यवहार कौन्सिलापुढें मांडण्यास सरकार तयार होईना! **सर जॉर्ज रेनी** यांनीं नुसतें असें गुळमुळीत उत्तर दिलें कीं, सरसकट १५ टक्के जकात पुरे आहे असें हिं. सरकारचें प्रथम मत होतें पण त्यावर हिंदी गिरणीवाल्याकडून जकात २० टक्के वसवावी अशी मागणी झाली तिचा विचार चालू असतानाच ब्रिटिश सरकारकडूनहि कांहीं सूचना आल्या त्यावरून सरकारनें ब्रिटिशेतर मालावर २० टक्के जकात बसविण्याचें ठरविलें! याचा उघड अर्थ असा झाला कीं, ब्रिटिश सरकारच्या सांगण्यावरूनच ब्रिटिश मालावर १५ टक्के आणि ब्रिटिशेतर मालावर २० टक्के अशी पक्षपाती जकात बसविण्याचें बिल पुढें आलें परंतु ही उघड उघड गोष्ट कबूल न करिता जेव्हा **सर जॉर्ज रेनी** हे पुनःपुनः सांगू लागले कीं, हिंदुस्थानास आर्थिक स्वायत्तता मिळाली आहे आणि या बाबतींत आम्ही आम्ही मुखत्यार आहों, त्या वेळीं असा सवाल विचारण्यांत आला कीं, असेंब्लीनें जर २० टक्क जकात नामंजूर करून सरसकट १५ टक्के किंवा वजनावर ३॥ आणे प्रमाणेंच जकात ठेवण्याचें ठरविलें तर तें तुम्ही मान्य कराल काय? त्यावर **सर जॉर्ज रेनी** म्हणाले कीं, तसें झाल्यास आम्ही बिलच परत घेऊ!

पंडितजींचे तीन मुद्दे

असेंब्लींतील बहुमतानें मंजूर केलेली सूचना जर सरकार अशा रीतीनें कस्पटासमान मानणार तर आर्थिक स्वायत्तता याचा अर्थ तरी काय? हिंदुस्थान सरकार हें कोणास जबाबदार आहे ते जर असेंब्लीला जबाबदार असेल तर असेंब्लीनें पास केलेलें बिल त्यास मान्य करणें प्राप्त आहे. असेंब्लीला जर तें जबाबदार नसेल तर तें ब्रिटिश पार्लमेंटला जबाबदार असलें पाहिजे व तें खरें धरल्यास आर्थिक स्वायत्ततेचा डोलारा कोठें राहिला? या शृंगापत्तींतून सुटण्याला सरकाला मार्ग नसल्यानें अध्यक्ष **ना. पटेल** यांनींहि तोच प्रश्न रेनी यांस विचारला त्या वेळीं **रेनी** म्हणाले कीं, जेव्हां हिंदुस्थान सरकार व असेंब्ली यांचें एकमत होईल तेव्हां ब्रिटिश मंत्रिमंडळानें लुडबूड करूं नये एवढीच स्वायत्तता तूर्त मिळाली आहे पण ज्यावेळीं असेंब्ली व हिंदुस्थान सरकार यांच्यात मतभेद उत्पन्न होईल तेव्हां कोणाचा अधिकार चालावा याचा खुलासा कायद्यांत नाहीं! त्यावरून **पं. मालवीय** यांनीं असा प्रश्न उपस्थित केला कीं, सरकारतर्फे जो आर्थिक स्वायत्ततेचा अर्थ करण्यांत येत

आहे, तो अर्थ बरोबर आहे का चूक आहे हें अध्यक्षानीं सांगावें, कारण नियमाचा अर्थ संशयास्पद असल्यास त्याचा निर्णय देण्याचा अधिकार अध्यक्षासच आहे.

सरकारनें तोंड घालूं नये

याच प्रश्नाबरोबर दुसरा असा प्रश्न उपस्थित झाला कीं सरकार व असेंब्ली यांच्यात एकमत झालें का नाहीं हें पाहतांना असेंब्लींतले सरकारी कामगार व सरकारनियुक्त सभासद यांचीं मतें कोणाच्या बाजूला धरावयाचीं? सरकारी सभासद हे तर बोलून चालून सरकारचेच अवयव आणि सरकारनियुक्त सभासद हे तसे नैसर्गिक अवयव नसले तरी ते चिकटविलेले अवयव म्हणता येईल! मग ज्या वेळीं सरकारपक्ष व लोकपक्ष या दोहोंची संमति एखाद्या बिलाला आहे का नाहीं हें पहावयाचें असेल त्या वेळीं सरकारी सभासद व सरकारनियुक्त सभासद यांनीं लोकप्रतिनिधींत घुसून लोकमताचें पारडें वदलण्याचा उपद्व्याप काय म्हणून करावा? त्यांनीं तसें करणें म्हणजे सरकारला दुहेरी मताधिकार मिळाल्यासारखा होतो. मॉंटेग्यू चेल्म्सफर्ड बिलाची रचना करतांना ज्या जॉइंट-कमिटी नेमल्या होत्या त्यांतील क्यू कमिटीनें त्या वेळीं असा अभिप्राय दिला आहे कीं ज्या ज्या वेळीं सरकारचें मत आणि लोकपक्षाचें मत यांच्यात ऐक्य आहे का विरोध आहे हें ठरविण्याचा प्रसंग येईल त्या त्या वेळीं सरकारनियुक्त सभासद व प्रत्यक्ष सरकारी अधिकारी यांचीं मतें विचारांत घेऊं नयेत. या सूचनेचा आधार घेऊन पं. **मालवीय** यांनीं अध्यक्षास असा प्रश्न केला कीं, कॉटन प्रोटेक्शन बिलासंबंधीं सरकार व लोकपक्ष यांच्यात मेळ कितपत बसतो हेंच पहावयाचें असल्यानें या पूर्ण सरकारी व निमसरकारी सभासदांस मतें देण्याचा अधिकार पोंचतो काय याचा निर्णय अध्यक्षांनीं द्यावा.

तिसरा प्रश्न हा कीं, असेंब्लीनें जर पं. **मालवीय** यांची उपसूचना बहुमतानें स्वीकारली तर मग पुढें आपण कोणतें धोरण स्वीकारावयाचें तें ठरविण्याचा अधिकार सरकाराला राखून ठेवतां येतो काय? असेंब्लीनें दिलेला निर्णय सरकारला बंधनकारक नाहीं काय? असे हे तीन मुख्यांचे प्रश्न आहेत. यावर अध्यक्षानीं आधीं आपला अभिप्राय द्यावा, आणि नंतर त्यांस अनुसरून हा वाद-विवाद पुढें चालावा अशी पं. **मालवीय** यांनीं मागणी केली.

असेंब्लींतील अखेरचें भाषण

अध्यक्षांचें मत वरील तीनहि मुद्दयावर प्रतिकूल पडल्यानें बिलाचें भवितव्य काय हें ठरून गेलें. बिल पास होण्याच्या मजलेवर आलें तेव्हां **पं० मदनमोहन** यानीं त्यास अखेरचा विरोध केला तेव्हां ते म्हणाले,

" वादाची परिसीमा झाली. परंतु त्याचा सरकारवर काहींएक परिणाम झाला नाहीं. मी जुन्या इम्पीरियल कौन्सिलचा सभासद व या लें० असेंब्लीचा (पहिला असेंब्ली वगळून) सुमारें वीस वर्षे सभासद आहे. परंतु आजच्या-सारखी बेपर्वाईची वृत्ति सरकारनें केव्हांहि दाखविलेली मीं पाहिली नाहीं. प्रस्तुत घटना सदोष व असमाधानकारक असतांनाहि ती राबविण्याचा आम्हीं प्रयत्न केला पण आजच्या सरकारच्या धोरणानें आम्हाला मर्यादेबाहेर लोटून दिलें आहे अशा स्थितींत आम्ही बिल पास झालेलें पाहत बसल्यानें जास्त अपराधी ठरूं म्हणून त्याच्या निषेधार्थ येथें न बसणेंच इष्ट आहे. या बिलाच्या पहिल्या वाचनाच्या वेळीं सरकारच्या बाजूला ६० मतें पडलीं. पैकीं २६ इसम तर सरकारचेच नोकर. त्यांची संख्या वगळल्यास सरकारच्या बाजूला फक्त ३४ मतें दिसतात उलट लोकपक्षाच्या बाजूला ४२ मतें पडलीं आहेत बिलाच्या दुसऱ्या वाचनाच्या वेळींहि सरकारला ६२ मतें मिळालीं. त्यांतील २६ वगळल्यास सरकारला फक्त ३६ मतें व आमच्या बाजूला ४२ मतें पडलीं याला सरकारनें वाटल्या तर आपला जय झाला असें खुशाल म्हणावें. पण लोक तरी तसें म्हणणार नाहींत.

देश आज एका विशिष्ट अशा संस्थांतून जात आहे. लोक पडेल तो त्याग करीत आहेत अशा स्थितींत लोकांवर कराचा आणखी नवा बोजा बसविणें अत्यंत गैर आहे. आमच्या सामर्थ्याप्रमाणें लोकहितासाठीं जी जी गोष्ट करणें जरूर वाटली ती ती आम्हीं केली आहे. सरकार ही अन्यायाची गोष्ट करीत आहे ही गोष्टहि आम्हीं निर्भीडपणें सांगितली आहे. परंतु त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं तेव्हां या पुढील वादविवादांत भाग घेणें म्हणजे महत्पाप करण्यासारखें होणार आहे म्हणून आम्ही येथून निघून जातों. आमच्या मार्गे बिल पास करून घेण्यास तुम्ही मोकळे आहांत. "

याप्रमाणें **पंडितजींनीं** भाषण केल्यानंतर ते आपल्या सहकाऱ्यांसह

असेंब्ली सोडून चालते झाले. त्यानंतर त्यांनीं आपल्या जागेचा राजीनामा दिला.

असेंब्लीचा राजीनामा

असेंब्लींतील सभासदत्वाचा राजीनामा देताना त्याबरोबर पं० मदनमोहन मालवीय यांनीं व्हाइसरॉयाना जें पत्र लिहिलें आहे त्यात ते लिहितात, "मी गेलीं २५ वर्षें वरिष्ठ कायदे-कौन्सिलाचा सभासद आहे मला कौन्सिलबहिष्कार मान्य नाहीं आणि परवाच्या लाहोरच्या राष्ट्रीय सभेंतहि मी कौन्सिलबहिष्काराला विरोध केला. एवढेंच नव्हे तर राष्ट्रीय सभेची आज्ञा मानून ज्यानीं राजीनामे दिले त्याना किंवा त्याच्या जागीं दुसऱ्याना फेरनिवडणुकीला उभे राहण्यास मींच प्रोत्साहन दिलें असें असता आज मींच राजीनामा देत आहे तो अर्थातच उगीच लहरीखातर देत नाहीं, हें उघड आहे.

दिवसेंदिवस माझी अशी खात्री होऊं लागली आहे कीं, मॉंटेगु-चेम्सफर्ड सुधारणांमुळें जेवढे हक्क हिंदी लोकाना मिळत आहेत तेवढेहि त्याना पचूं द्यावयाचे नाहींत अशा दूषित बुद्धीनेंच हल्लीं सरकार वागत आहे. तसे नसतें तर सरकारनें अध्यक्ष ना. पटेल याचा इशारा धाब्यावर बसवून सरकारी व निमसरकारी सभासदास मतें देण्यास लावून आणि गिरण्याना संरक्षण पाहिजे असेल तर आम्ही देतों त्या पद्धतीनेंच तें घ्या असली बळजबरी करून हिंदी लोकांच्या डोक्यावर इंपीरियल प्रेफरन्स लादून आर्थिक स्वायत्ततेचे असे धिंडवडे काढले नसते. लष्करी खर्च कमी न करणें,अठरा पेन्साचा हुंडणावळीचा भाव लोकांवर लादणें, रेल्वेचा सवना सुभा करणें वगैरे सर्व बाबतींत सरकारचें धोरण हिंदी जनतेच्या राष्ट्रीय आकांक्षांच्या विरुद्धच आहे. म्हणून जोंपर्यंत सरकारची ही वृत्ति आणि ही राज्यपद्धति बदलली व सुधारली नाहीं तोंपर्यंत मी असेंब्लींत काम करूं इच्छित नाहीं.

गेल्या ऑक्टोबरांत जेव्हां भारतमंत्री मि. बेन आणि व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यानीं हिंदुस्थानाला 'डोमीनियन स्टेटस' देणें हेंच आपलें ध्येय आहे, असें सांगितलें आणि राऊंड टेबल कॉन्फरन्स बोलावण्याचें ठरविलें त्या वेळीं मला वाटलें कीं, आतापासून डोमीनिअन स्टेटस दि-

हिंदुस्थानसरकार वागूं लागले. या वागणुकींची परीक्षा नवीन कर बसविण्याची योजना आणि आर्थिक स्वायत्तता यासंबंधीं सरकारच्या धोरणावरून होणार होती. परंतु सरकारनें सेलबोर्न रिपोर्ट, मगू कमिटीचा रिपोर्ट आणि फिस्कल कमिशनाचा रिपोर्ट हे सर्व रिपोर्ट धाब्यावर बसविले आणि दबकावणी देऊन कॉटन प्रोटेक्शन बिल पास करून घेतलें म्हणून ज्या सरकाराकडून प्रजेवर असले जुलुम व अत्याचार होतात त्या सरकारच्या कायदेमंडळात मी त्याचें धोरण बदलेपर्यंत काम करणार नाहीं."

अशा रीतीनें कायदेमंडळाशीं दीर्घ काळ असलेला संबंध त्यानीं तोडून टाकला व निर्बंधपणें राष्ट्रकार्य करण्यास ते मोकळे झाले.

कमिशनांपुढील साक्षी व काम.

हिंदुस्थान सरकारनें येथील कारभाराच्या अनेक विभागांची चौकशी करण्यासाठीं आजपर्यंत अनेक कमिट्या–कमिशनें नेमलीं. त्यापैकीं औद्योगिक कमिशनवर एक सभासद म्हणून त्यांची नेमणूक झाली होती व तें काम त्यांनीं अत्यंत चोखपणें बजावलें. सरकारची देशी उद्योगधंद्यासंबंधानें कशी अनास्था आहे, देशी उद्योगधंद्यास सरकारचें सहाय्य कसें नाहीं, परदेशी मालानें बाजार भरले गेल्यानें केवढी हानी झाली आहे व देशांत धंदेच नाहींसे झाल्यानें लोकांचा ओघ शेतीकडे कसा वळतो व त्यामुळें दारिद्र्य कसें वाढत चाललें आहे याचें मोठें भेदक वर्णन **पंडितजींनीं** केलें असून उद्योगधंद्याच्या वाढीसंबंधानें सरकारनें काय करावयास पाहिजे याबद्दल अनेक उपयुक्त सूचनाहि केल्या आहेत, त्या तपशीलवारपणें या प्रकरणाच्या शेवटीं दिल्या आहेत.

विष्याबाबत सल्लामसलत्याची. तगाई देणे, तलाव, विहिरी बांधणे, जंगलाबाबत मदत करणे, हत्याऱ्याचे परवाने देणे, अबकारी पदार्थांचे परवाने देणे, दंगे झाल्यास ते निवारणे, सार्थीच्या रोगांचा प्रसार होऊं नये म्हणून प्रतिबंधक उपाय योजणे इत्यादि प्रश्नांचा विचार या जिल्हा-कौन्सिलनें करावा. यामुळें लोक व सरकार एकत्र येऊन उभयतांना परस्परांच्या विश्वासानें काम करतां येईल.

गावाला काय अधिकार असावेत यासंबंधानें ते म्हणाले "गावचे पोलीस, आरोग्य, शिक्षण यांची व्यवस्था करणें, ल्हान लहान फौजदारी व दिवाणी दाव्यांचा निर्णय करणें हेहि अधिकार गावाला असावेत शक्य तर प्रत्येक गावाला व तसें नच जुळल्यास दोन चार गावांना मिळून पचायत स्थापन करावी ही निवड गावकऱ्यांनीं करावी व तीवर अधिकाऱ्याचें नियंत्रण नसावें पचायतींना पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालें तरच त्या चांगल्या प्रकारें काम करतील अशा पचायती गावोगाव स्थापन झाल्यास खेड्यांतील लोकांची स्थिति थोडीबहुत खात्रीनें सुधारेल गावांची स्थिती सुधारण्याला पचायती स्थापनेखेरीज दुसरा योग्य उपाय माझ्या मनें नाहीं या पचायतीला कांहीं अधिकार देऊन त्यावर कांहीं जबाबदारीहि टाकली पाहिजे या पंचायतीवर जिल्हाकौन्सिलनें देखरेख करावी "

या कमिशनचा अहवाल १९०९ मध्यें प्रसिद्ध झाला. कमिशननें राजकीय सुधारणा संबंधानें एकदर १३४ शिफारशी केल्या त्या शिफारशींपैकीं दोन हिंदी सभासद कार्यकारी मंडळांत असावेत ही सूचना मान्य करण्यांत येऊन मुंबई, मद्रास, बगाल व बिहार प्रांतांत त्याप्रमाणें नेमणुकी झाल्या व इतरहि कांहीं बारीक सारीक सुधारणा करण्यांत आल्या

पब्लिक सर्व्हिसेस कमिशन.

यानंतर पंडितजींची दुसरी महत्त्वाची साक्ष 'पब्लिक सर्व्हिसेस कमिशन' पुढें झाली ती ह्याय हिंदी लोकांना वरिष्ठ अधिकाराच्या जागावर नेमण्यांत यावें ही लोकांची ओरड कांहीं नवी नाहीं फार जुनी आहे यासंबंधानें हिंदुस्थानांत बरीच चळवळ झाली. तेव्हां स १९१२ मध्यें 'पब्लिक सर्व्हिसेस कमिशन' नेमण्यांत आलें या कमिशनमध्यें तीन हिंदी गृहस्थ

होते. कमिशन हिंदुस्थानात व इंग्लंडात फिरलें. अनेक सरकारी बिनसरकारी लोकांच्या साक्षी घेतल्या. त्यापुढें ता. ३१ मार्च १९१३ रोजीं **मालवीय-जींची** साक्ष झाली. यापूर्वी स. १८८६ सालीं याच धर्तीचें एक कमिशन नेमण्यांत आलें होतें. त्या कमिशननें आपल्या रिपोर्टांत असें लिहिलें होतें कीं, 'हिंदुस्थानची आजची सामाजिक स्थिति लक्षात घेता, इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन्ही देशांत एकाच वेळीं इं. सी. सर्व्हिसच्या परीक्षा घेणें उचित होणार नाहीं; कारण राजशासनाला उचित असें शिक्षण इंग्लंडच्याप्रमाणें या देशांतील शाळा-कॉलेजांतून मिळत नाहीं व हिंदुस्थानातच ही परीक्षा सुरू केली तर तिचा फायदा देशांतील उच्च जातींनाच मिळेल. व इतर जाती मागें पडतील. या आक्षेपास उत्तर देताना **पंडितजी** आपल्या साक्षींत म्हणाले,

"हिंदुस्थानातील सामाजिक कारणामुळें इंग्लंडवाल्याप्रमाणें हिंदी लोकाना समाजशासनाची योग्यता नसते म्हणून येथें परीक्षा नको. याचा अर्थ इंग्लंडातील सामाजिक जीवनक्रमाला जास्त महत्त्व देऊन हिंदी सामाजिक जीवनाला कमी लेखण्याचा आहे.

हिंदी लोक व वरिष्ठ जागा

"इं. सी. सर्व्हिसमध्यें असे कित्येक युरोपियन आहेत कीं, त्याना शासनाचें अवश्यक तें ज्ञान नाहीं. परंतु हिंदुस्थानच्या कधींहि बाहेर न गेलेले असे हिंदुस्थानात कित्ती तरी लोक आहेत कीं,ते उच्च अधिकार चालविण्यास सर्वतोपरी योग्य आहेत. देशी संस्थानात असे लोक उच्चपदारूढ आहेतहि.

"इ. सी. सर्व्हिसच्या नोकराना जी योग्यता प्राप्त होते त्याचें कारण माझ्या मतें इंग्लंडमधील सामाजिक जीवन नसून त्यांना येथें मिळणारे ओझ्यावारी पगार हें आहे. येथें परीक्षा सुरू केल्यानें सीव्हिल सर्व्हिसमध्यें सर्व हिंदी लोकांचाच भरणा होईल असा एक आक्षेप घेतला जातो. पण असें झाल्यास त्यात वाईट काय झालें ? आम्हीं हिंदी लोक इंग्लंडच्या येथील सत्तेचा हाच उद्देश समजतो.

"हिंदी लोक उच्चाधिकारास योग्य नाहींत असा आक्षेप काहीं इंग्रज गृहस्थ घेतात. त्याना माझें उत्तर असें कीं, अवघ्या शंभर वर्षांपूर्वीच या देशात हिंदु व मुसलमान उच्च पदाधिकारी होते कीं नाहीं ? कालचक्र फिरल्यानें आज

त्याना मान नसला तरी एका कालीं विशाल असें साम्राज्य हेंच लोक सुयोग्य रीतीनें चालवीत होते इंग्रजी सत्ता स्थापन होऊन अवघीं १५० वर्षे झालीं.राष्ट्राच्या आयुष्यात दीडशें वर्षांचा काल फार मोठा नाहीं. यापूर्वी आम्हीच येथील राज्यें चालविलीं आहेत. देशी संस्थानात आजहि चालवीत आहोंतच. आजकाल भारतवासीयांत उन्नति झाली नसली तर त्याचें कारण त्याना तशी संधीच मिळाली नाहीं हें आहे. येथें परीक्षा सुरू झाल्यास उच्च जातींच्या लोकांचा भरणाच जास्त होईल असाहि एक आक्षेप काढण्यात आला आहे. त्यावर उत्तर असें कीं, सर्वांना शिक्षण मिळून सर्वांनाच परीक्षेस बसण्याची संधी मिळावी. व परीक्षेत जे योग्य ठरतील त्याना नोकऱ्या मिळतीलच. एखादी विशिष्ट जात म्हणून त्याना नोकरी मिळावी हें धोरणच घातकी आहे. लोकसेवा करणें हा या नोकरांचा अर्थ मी समजतों. व तशी निरपेक्षपणें सेवा करील व लायक ठरेल त्याला ती मिळेल यात उच्चनीच असा मुळीं भावच नाहीं."

या कमिशनचा रिपोर्ट स. १९१७ सालीं प्रसिद्ध झाला. या कमिशननें केलेल्या शिफारशी सरकारनें मुळींच मान्य केल्या नाहींत. लोकांत असंतोष उत्पन्न झाला पुढें हिंदुस्थानात व इंग्लंडमध्यें एकाच वेळीं परीक्षा घेण्याचें सरकारास मान्यहि करावें लागलें त्याप्रमाणें हिंदुस्थानात सीव्हिल सर्व्हिसच्या परीक्षा हल्लीं होत असतात.

यानंतर महत्त्वाचें कमिशन म्हणजे **औद्योगिक कमिशन** होय. हें बरेंच महत्त्वाचें होतें त्यात **पंडितजींनीं** भिन्नमतपत्रिका जोडली.ती बरीच महत्त्वाची असल्यानें पुढें देण्यात येत आहे

स्वदेशीची आवड

पंडितजींनीं राजकारणांत प्रवेश केल्यापासून त्यांचें विशेष लक्ष कोणत्या एका गोष्टीकडे वेधलें असेल तर तें लोकांच्या वाढत्या दारिद्र्याकडे. इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यापासून एकामागून एक देशी धंदे नष्ट होऊं लागले, जमिनीच्या सान्याची वाढ भरमसाट होऊं लागली, दुष्काळ व रोगराई यांच्या साथी देशभर थैमान घालूं लागल्या, शेतकरी वर्ग अन्नाला मोताद झाला, बेकारी वाढली. या सर्व कारणांमुळें प्रजा त्रस्त झाली तेव्हां पंडितजींसारख्या लोकहितचिंतकाचें लक्ष या गोष्टीकडे वळलें यांत आश्चर्य नाहीं. संधि मिळताच हा प्रश्न सरकारपुढें

भासते, हिंदी मजूर सामान्यत चोख रीतीनें काम करण्याच्या बाबतीत कसे अपात्र आहेत, कारखान्यावर देखरेख करण्याच्या कामींहि तज्ज्ञ हिंदी लोक अद्याप कसे मिळत नाहींत, उद्योगधंद्यापेक्षा व्यापाराच्या किंवा ज्या धंद्यात सुरक्षित रीतीनें व विनआयासानें नफा मिळेल अशा धंद्यातच आपलें भांडवल गुंतविण्याची हिंदी लोकांची अद्याप कशी प्रवृत्ति आहे, युद्धापूर्वी परदेशांतून माल आणविण्याकडेच लोकांची प्रवृत्ति कशी होती व सर्व सरकारी माल इंग्लंडांतूनच आणण्याच्या सरकारच्या परिपाठामुळें लोकांच्या या स्वयंप्रवृत्तीला कसा दुजोरा मिळाला वगैरे गोष्टींचें कमिशननें विस्तृत विवेचन केलें आहे. अर्वाचीन सुधारलेल्या समाजास लागणाऱ्या सर्व गरजा पुरतील अशा वस्तु उत्पन्न करता येतील इतका विविध प्रकारचा कच्चा माल हिंदुस्थानात उत्पन्न होतो, परंतु परदेशांतून यंत्रसामुग्रीचा पुरवठा झाल्याशिवाय शांततेच्या व युद्धाच्या काळात लागणारा पक्का माल हिंदुस्थानात तयार करणें शक्य नाहीं. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानातील कापडाच्या सर्व गिरण्या परदेशच्या यंत्रसामुग्रीवर अवलंबून आहेत व समुद्रावरील सरकारची सत्ता नाहींशी झाल्यास हे सर्व कारखाने बंद करावे लागतील. तेव्हा हिंदुस्थानातील उद्योगधंद्याच्या दृष्टीनें सर्वांत महत्वाची सुधारणा जर कोणती करावयाची असेल तर लढाईच्या प्रसंगीं वरील प्रकारच्या भयंकर प्रसंगांतून हिंदी कारखान्यांचा निभाव लागण्याकरिता यंत्रसामुग्री तयार करण्याचे कारखाने हिंदुस्थानात निघतील अशी व्यवस्था येथें झाली पाहिजे असें कमिशननें सुचविलें. फारसे मजूर न ठेवतां अर्वाचीन शास्त्रीय पद्धतींना अनुसरून शेतीचें उत्पन्न कसें वाढतां येईल, शेतीच्या रत्या वगैरेंच्या बाबतींत सुधारणा करून शेतांतील माल बाजारात नेण्याच्या व्यवस्थेत कशा करता येईल याचें शिक्षण लोकांना दिल्यास व शेतीला योग्य अशी सुधारलेली यंत्रसामुग्री मिळेल अशीं दुकानें व ही यंत्रसामुग्री तयार करण्याचे कारखाने काढण्यात आल्यास पुष्कळ मजूर कारखान्यांत काम करण्याकरिता मिळून यंत्रसामुग्रीचा पुरवठा करणाऱ्या हिंदुस्थानांतील धंद्यास उत्तेजन मिळेल असें कमिशनचें म्हणणें आहे.

साधनसामुग्रीची अनुकूलता

नवीन उद्योगधंदे निर्माण करण्याच्या हिंदुस्थानांतील साधनसामुग्रीचा

वेचार करताना हिंदुस्थानातील कोळसा हलक्या प्रतीचा असता व तोहि त्या विशिष्ट प्रदेशातच मिळतो तेव्हा त्याचा उपयोगहि मर्यादितच होणार असल्यामुळे हिंदुस्थानात आणखी कोणत्या ठिकाणीं कोळशाच्या खाणी सापडतील याची पहाणी करणें जरूर आहे असें कमिशननें आपलें मत दिलें. ब्रह्मदेशात खाणींतील तेलाचा साठा सपत आला असून तितक्या दर्जाचें तेल असलेल्या खाणी अद्याप दुसरीकडे सापडलेल्या नाहींत कारखाने चालविण्याच्या कामीं पवनशक्तीचा उपयोग करून घेण्याइतकी हवामानाची निश्चितता हिंदुस्थानात नाहीं विजेच्या शक्तीवर चालणारे कारखाने काढता येतील अशा प्रकारची जलौघशक्ति निर्माण करता येईल अशीं स्थलें हिंदुस्थानात पुष्कळ असून कोणकोणत्या ठिकाणीं अशीं स्थानें निर्माण करणे शक्य आहे याची रूपरेषा नक्की करण्याकरिता सरकारनें अशा स्थानाची पाहणी केली पाहिजे अशी कमिशननें सरकारास आग्रहाची सूचना केली आहे

धंद्याची वाढ कशी होईल ?

हिंदी उद्योगधंद्याच्या वाढीसंबधानें विचार करताना कमिशनने हिंदी कारागिराची योग्य काम करण्याची लायकी कशी वाटेल व सुशिक्षित हिंदी लोक उद्योगधंद्यात कमे लक्ष देऊ लागतील याचें विवेचन केलें आहे. शिक्षणाचा अभाव, मजुरीचे हलके दर, जुजबी उपायानें प्रतिबंध करता येईल अशा हिंवताप, नारू वगैरे रोगाचें मजूरवर्गात वाढतें प्रमाण अशीं तीन कारणे हिंदी मजूर नालायक ठरण्यास आहेत असें कमिशनचें मत आहे सार्वजनिक व प्राथमिक शिक्षणप्रसाराचा कमिशनने पुरस्कार केला असून मजूरवर्गातील मुलांच्या शिक्षणपद्धतींत योग्य ते फेरफार केले पाहिजेत व धरगुती उद्योग करणाऱ्या लोकांची संख्या हिंदुस्थानात जास्त असल्याने त्या मुलांच्या शिक्षणासंबंधानेंहि उद्योगखात्याकडून विशेष काळजी घेण्यात आली पाहिजे असें कमिशननें सुचविलें आहे. हिंदी उद्योगधंद्याच्या वाढीसंबधानें मुख्यत्वें प्रयत्न होण्याकरिता मेकॅनिकल इंजिनियरिंगच्या शिक्षणाचा प्रसार होणें जरूरीचें असल्यामुळें उद्योगधंद्याची आवड असलेल्या विद्यार्थ्यांस कारखान्यात उत्तम रीतीनें उमेदवारी करता येऊन त्याला या विषयाचें योग्य शिक्षण मिळेल अशा व्यवस्था

कच्चा माल कोणता होतो, त्याच्या कोणत्या वस्तू तयार होतात व त्या कोठें पाठविल्या जातात याची माहिती तेथें असावी. त्या वस्तूंमध्यें काय काय सुधारणा करता येणें शक्य आहे याचीही माहिती तेथें देण्यात यावी.

इतर जिल्ह्याप्रमाणें आपला जिल्हा का व कोणत्या बाबतींत मागें आहे याची चर्चा तेथें व्हावी

घरगुती धंदे कोणते वाटणें शक्य आहे व त्यात सुधारणा करता येणें कितीं शक्य आहे ही गोष्ट डोळ्यापुढें ठेवून जिल्हानिहाय प्रदर्शनें भरविली जावीत.

अशा प्रदर्शनातून शेती व इतर धंदे यावर सप्रयोग व्याख्यानें व्हावीत. उत्तम खतें कोणतीं, कोणत्या पिकास कोणतें खत मानवतें याची माहिती तेथें देण्यात यावी

व या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन प्रदर्शनाची मांडणी करावी म्हणजे तें जास्त उपयुक्त होईल.'

औद्योगिक कमिशन

परंतु देशी उद्योगधंद्याबाबत जास्त महत्त्वाचें काम **पंडितजींनी** केलें तें इंडस्ट्रियल कमिशनचे सभासद या नात्यानें स. १९१६ च्या मार्चमध्यें **सर इब्राहिम रहिमतुल्ला** यांनीं देशाची औद्योगिक पाहाणी करून उद्योगधंद्याची वाढ कशी करतां येईल तें पाहण्यासाठीं एक कमिशन नेमावें अशी वरिष्ठ कायदेमंडळात मागणी केली व त्या ठरावान्वयें सन १९१६ मध्यें हिंदुस्थान सरकारनें **सर थॉमस हॉलन्ड** यांच्या अध्यक्षतेखालीं इंडस्ट्रियल कमिशन नेमलें. या कमिशनवर हिंदी प्रतिनिधि म्हणून पं. मालवीय यांची नेमणूक सरकारनें केली. या कमिशनच्या कामाचें पर्यवसान अखेर कशांत झालें ही गोष्ट हिंदुस्थानांतील कमिशनांचा इतिहास ज्यांना माहीत आहे त्यांना सांगावयास नको. नेहमींप्रमाणेंच कमिशनचा रिपोर्ट व सूचना दप्तरीं दाखल करण्यात आल्या.

त्यावरच आहे. म्हणून कमिशनच्या रिपोर्टाचा साराश व पं. मालवीय याची भिन्नमतपत्रिका येथें सारांशरूपानें देत आहों —

औद्योगिक कमिशनचा रिपोर्ट

औद्योगिक कमिशननें दोन वर्षे सर टॉमस हॉलंड याच्या अध्यक्षते-खालीं सर्व हिंदुस्थानातील उद्योगधंद्यासंबंधानें पाहणी केली. त्या कमिशननें आपला रिपोर्ट प्रसिद्ध केला त्याचा साराश पुढीलप्रमाणें आहे:—वरिष्ठ व प्रांतिक राज्यकारभारांत उद्योगधंद्याचीं स्वतंत्र खातीं काढण्यात यावीं. वरिष्ठ सरकारचें औद्योगिक खातें वरिष्ठ कार्यकारी मंडळातील एका कौन्सिलरच्या हातीं असावें. इंडियन इंडस्ट्रिज बोर्ड नावाचें स्वतंत्र बोर्ड निर्माण करून त्याचे तीन सभासद वरील कौंसिलरच्या मदतीस द्यावे. देशातील उद्योगधंद्यासंबंधाचें सरकारचें धोरण व उद्योगधंद्याच्या उन्नतीसंबंधानें सरकारतर्फे होणारे प्रयत्न व सुधा-रणा याबद्दल हें खातें जबाबदार असावें. उद्योगधंद्याच्या या खात्यात मेकॅनिकल एन्जिनियर्स व एन्जिनियरिंग टेक्नॉलॉजिस्ट वगैरे विशिष्ट प्रकारचें शिक्षण घेतलेल्या लोकांची जरूरी असल्यामुळें इंपीरियल इंडस्ट्रियल सर्विस काढून त्यातून तज्ज्ञ नोकर मिळविण्याची योजना सरकारनें तयार करावी. या खात्याचें सर्व प्रकारचें सूत्रचालकत्व हिंदुस्थानसरकारच्या हातीं असावें

प्रांतिक उद्योगखात्याचा कारभार उद्योगखात्याच्या डायरेक्टरानीं पाहावा. प्रांतिक उद्योगमंडळाच्या सल्ल्यानें व उद्योगधंद्यातील तज्ज्ञ लोकाच्या सहाय्यानें आपल्या प्रांतातील औद्योगिक उन्नति करण्याचा त्यानें प्रयत्न करावा. प्रांतिक उद्योगमंडळाचे सभासद सरकारी नोकर नसावे.

देशी धंद्याची स्थिति

उद्योगधंद्याच्या उन्नतीच्या दृष्टीनें सरकारनें कोणत्या सुधारणा करणें जरूर आहे याचा विचार करताना जगातील अर्वाचीन उद्योगधंद्याच्या प्रगतीचा हिंदुस्थानच्या उद्योगधंद्यावर कितीं थोडा परिणाम झाला आहे, सर्व हिंदी प्रजा अद्याप शेती करण्यातच कशी गुंतली आहे, ही शेतीसुद्धा जुन्या परंपरेच्या पद्धतीनेंच चालू असल्यामुळें शेतीचें उत्पन्नसुद्धां पोटापुरतें जेमतेम कसें निघतें, देशाच्या काहीं भागात पाश्चात्य औद्योगिक प्रगतीपर पद्धतीला अनुसरून कारखाने काढण्याचा प्रयत्न झालेला दिसत आहे, तथापि त्या ठिकाणींहि मजुराची चणचण कशी

आमने, हिंदी मजूर सामान्यतः चोख रीतीनें काम करण्याच्या बाबतींत कमे अपात्र आहेत, कारखान्यावर देखरेख करण्याच्या कामींहि तज्ज्ञ हिंदी लोक अद्याप कसे मिळत नाहींत, उद्योगधंद्यापेक्षा व्यापाराच्या किंवा उद्या धंद्यात सुरक्षित रीतीनें व विनआयासानें नफा मिळेल अशा धंद्यातच आपलें भांडवल गुंतविण्याची हिंदी लोकांची अद्याप कशी प्रवृत्ति आहे, युद्धापूर्वी परदेशातून माल आणविण्याकडेच लोकांची प्रवृत्ति कशी होती व सर्व सरकारी माल इंग्लंडातूनच आणण्याच्या सरकारच्या परिपाठामुळें लोकांच्या या सवयीस कसा दुजोरा मिळाला वगैरे गोष्टींचें कमिशननें विस्तृत विवेचन केलें आहे. अर्वाचीन सुधारलेल्या समाजास लागणाऱ्या सर्व गरजा पुरतील अशा वस्तु उत्पन्न करता येतील इतका विविध प्रकारचा कच्चा माल हिंदुस्थानात उत्पन्न होतो, परंतु परदेशातून यंत्रसामुग्रीचा पुरवठा झाल्याशिवाय शांततेच्या व युद्धाच्या काळात लागणारा पक्का माल हिंदुस्थानांत तयार करणें शक्य नाहीं उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानातील कापडाच्या सर्व गिरण्या परदेशच्या यंत्रसामुग्रीवर अवलंबून आहेत व समुद्रावरील सरकारची सत्ता नाहींशी झाल्यास हे सर्व कारखाने बंद करावे लागतील तेव्हा हिंदुस्थानातील उद्योगधंद्याच्या दृष्टीनें सर्वांत महत्वाची सुधारणा जर कोणती करावयाची असेल तर लढाईच्या प्रसंगीं वरील प्रकारच्या भयंकर प्रसंगातून हिंदी कारखान्यांचा निभाव लागण्याकरिता यंत्र-सामुग्री तयार करण्याचे कारखाने हिंदुस्थानात निघतील अशी व्यवस्था येथें झाली पाहिजे असें कमिशननें सुचविलें फारसे मजूर न ठेवता अर्वाचीन शास्त्रीय पद्धतीस अनुसरून शेतीचें उत्पन्न कसें काढता येईल, शेतीच्या लागवडीच्या बाबतींत सुधारणा करून शेतांतील माल बाजारांत टाकण्याला आवश्यक काय करतां येईल याचें शिक्षण लोकांना दिल्यास व शेतीला योग्य अशी सुधारलेली यंत्रसामुग्री मिळेल अशीं दुकानें व ही यंत्रसामुग्री तयार करण्याचे कारखाने काढल्यास अल्पशा पुष्कळ मजूर कारखान्यात काम करण्याकरितां मिळून यंत्रसामुग्रीचा पुरवठा करणाऱ्या हिंदुस्थानांतील धंद्यात उत्तेजन मिळेल असें कमिशनचें म्हणणें आहे

साधनसामुग्रीची अनुकूलता

नवीन उद्योगधंदे निर्माण करण्याच्या हिंदुस्थानातील साधनसामुग्रीचा

विचार करताना हिंदुस्थानातील कोळसा हलक्या प्रतीचा असता व तोहि एका विशिष्ट प्रदेशातच मिळतो तेव्हा त्याचा उपयोगहि मर्यादितच होणार असल्यामुळें हिंदुस्थानात आणखी कोणत्या ठिकाणीं कोळशाच्या खाणी सापडतील याची पहाणी करणें जरूर आहे असें कमिशननें आपलें मत दिलें. ब्रह्मदेशात खाणींतील तेलाचा सांठा सपत आला असून तितक्या दर्जाचें तेल असलेल्या खाणी अद्याप दुसरीकडे सापडलेल्या नाहींत कारखाने चालविण्याच्या कामीं पवनशक्तीचा उपयोग करून घेण्याइतकी हवामानाची निश्चितता हिंदुस्थानात नाहीं विजेच्या शक्तीवर चालणारे कारखाने काढतां येतील अशा प्रकारची जलौघशक्ति निर्माण करता येईल अशीं स्थळें हिंदुस्थानात पुष्कळ असून कोणकोणत्या ठिकाणीं अशीं स्थानें निर्माण करणें शक्य आहे याची रूपरेषा नक्की करण्याकरिता सरकारनें अशा स्थानाची पाहणी केली पाहिजे अशी कमिशननें सरकारास आग्रहाची सूचना केली आहे

धंद्याची वाढ कशी होईल ?

हिंदी उद्योगधंद्याच्या वाढीसंबधानें विचार करताना कमिशनने हिंदी कारागिराची चोख काम करण्याची लायकी कशी वाढेल व सुशिक्षित हिंदी लोक उद्योगधंद्यात कसे लक्ष देऊ लागतील याचें विवेचन केलें आहे. शिक्षणाचा अभाव, मजुरीचे हलके दर, जुजबी उपायानें प्रतिबंध करता येईल अशा हिंव ताप, नारू वगैरे रोगाचें मजूरवर्गात वाढतें प्रमाण अशीं तीन कारणे हिंदी मजूर नालायक ठरण्यास आहेत असें कमिशनचें मत आहे सार्वत्रिक व प्राथमिक शिक्षणप्रसाराचा कमिशननें पुरस्कार केला असून मजूरवर्गातील मुलाच्या शिक्षणपद्धतींत योग्य ते फेरफार केले पाहिजेत व घरगुती उद्योगधंदे करणाऱ्या लोकाची संख्या हिंदुस्थानात जास्त असून त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणासंबंधानेंहि उद्योगखात्याकडून विशेष काळजी घेण्यात आली पाहिजे असें कमिशननें सुचविलें आहे. हिंदी उद्योगधंद्याच्या वाढीसंबधानें सुसंघटित प्रयत्न होण्याकरिता मेकॅनिकल एंजिनियरिंगच्या शिक्षणाचा प्रसार होणें जरूरीचें असल्यामुळें उद्योगधंद्याची आवड असलेल्या विद्यार्थ्यांस चारपाच वर्षे उत्तम रातीनें उमेदवारी करता येऊन त्याला या विषयाचें योग्य शिक्षण मिळेल अशा व्यवस्था

झाली पाहिजे असीहि कमिशनची एक सूचना आहे. मजुरांच्या वसतिस्थानांत सुधारणा करणें या गोष्टीस कमिशननें आपल्या सूचनांत अग्रस्थान दिलें आहे. सुशिक्षित हिंदी लोकांचें उद्योगधंद्याकडे लक्ष न जाण्यास त्यांची अव्यवहार्य शिक्षणपद्धति मुख्यत कारणीभूत झाली असून या पद्धतींत मुळापासून फेरफार करण्यांत आले पाहिजेत असें कमिशनचें म्हणणें आहे. उद्योगधंद्याच्या बाबतींत नांव मिळवूं इच्छिणाऱ्या महत्वाकांक्षी तरुण विद्यार्थ्यांस योग्य तें शास्त्रीय शिक्षण व त्यांच्या आवश्यक विषयाचें पूर्ण व्यावहारिक शिक्षण मिळेल अशी व्यवस्था करण्यासंबंधानें व तसेंच व्यापारी व खाणी खोदण्याच्या शिक्षणाची सोय करण्यासंबंधानें विशेष सूचना रिपोर्टांत करण्यांत आल्या असून इंजिनियरिंग व धातुकामाचें उच्च प्रतीचें शिक्षण देण्याकरितां कॉलेज काढण्याची कल्पनाहि कमिशननें सुचविली आहे.

आहे. तेव्हां यासंबंधाची नीट चौकशी करून मध्याच्या या बाबतींतील अड-वणी दूर कराव्या, निर्गत माल व यंत्रसामुग्रीखेरीज इतर परदेशी आयात माल यावरील रेल्वेचे दर वाढविण्यात यावे, रेल्वे-बोर्डांत व रेल्वे-परिषदेत व्यापारी व कारखानदार यांचे प्रतिनिधि असावे असें कमिशननें सुचविलें आहे.

देशात पैशाचा तुटवडा आहे असें नाहीं, पण उद्योगधंद्यात भांडवल गुंत-विण्यास लोक तयार नाहींत, भांडवल पुरविणाऱ्या बँका निघाल्या तर देशात ठिकठिकाणीं त्यांची अत्यंत जरूर आहे. औद्योगिक बँका स्थापण्याबद्दल कमि-शनचें अनुकूल मत आहे, पण या विषयासंबंधानें पूर्ण विचार करण्याकरिता एक तज्ज्ञांची कमिटी नेमली पाहिजे व हें काम सरकारनें शक्य तितकें लवकर केलें पाहिजे अशी कमिशननें सरकारास विनंति केली आहे.

कमिशननें केलेल्या सूचनाप्रमाणें सरकारी उद्योगखातें काढल्यास त्याकरितां दरसाल ८६ लाख, औद्योगिक शिक्षणसंस्थाकरिता १५० लाख व इतर प्रगति-कारक सुधारणाकरिता ६६ लाख रु. लागतील असा कमिशनचा अंदाज असून सात वर्षांच्या अवधींत या सुधारणा पूर्णपणें अमलात याव्या असें कमिशननें आपलें मत दिलें.

पंडितजींची भिन्न मतपत्रिका.

या रिपोर्टाला **पंडितजींनीं** आपली विस्तृत भिन्न मतपत्रिका जोडली. ती जोडताना त्यांनीं देशी धंद्याचा नाश कसा करण्यात आला याचा साद्यंत इतिहास दिला आहे. भिन्न मतपत्रिका लिहिताना प्रथम त्यांनीं वरिष्ठ कौन्सिलातील कमिशन नेमण्याच्या वेळीं झालेल्या चर्चेचा उल्लेख करून ते पुढें म्हणतात, "सरकारतर्फे **सर विल्यम क्लार्क** यानीं या ठरावास अनुमति दिली व सांगितलें कीं, 'या प्रश्नाची चौकशी करण्याला कमिटी न नेमता रॉयल कमिशन नेमण्याचा विचार ठरला आहे, परंतु या कमिशनकडे आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न सोंपविता येत नाहीं, कारण युद्धोत्तरकालात साम्राज्यांतील घटकांचे परस्पराशीं व इतर देशाशीं व्यापारीसंबंध कसे असावे हें युद्धसमाप्तीनंतर ठरविण्यात येईल.' अशा रीतीनें या कमिशनची नेमणूक झाली खरी, पण जकातीचा प्रश्न अजि-बात वगळल्यामुळें हॅम्लेट नाटकातून **हॅम्लेटचा** तेवढा पार्ट गाळल्यासारखें झालें ! असो. जकातीचा प्रश्न वगळल्यानंतर कमिशननें विचार करावयाचे प्रश्न

मुख्यत दोनच राहिले. हिंदी भांडवलवाल्यास किफायतशीरपणें भांडवल घालता येईल असे उद्योगधंदे दाखवून देणें आणि सरकारनें उद्योगधंद्यास कोणत्या प्रकारें उत्तेजन द्यावें तें सुचविणें यासंबधात सर थुइल्यम क्लार्क याच्या भाषणातील आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा लक्षात ठेवण्याजोगा आहे. "हिंदी उद्योगधंद्याना उत्तेजन द्यावयाचें खरें, पण हिंदी उद्योगधंदे म्हणजे कोणते? अर्थातच ज्या धंद्यातील भांडवल, मत्ता व देखरेख हिंदी लोकांच्याच हातीं आहे, अशा धंद्याना प्रोत्साहन दिलें तरच त्यात हिंदुस्थानचा व साम्राज्याचाहि फायदा आहे. नाहीं तर आज जे कारखानदार बाहेरून दूर अंतरावरून हिंदी कारखानदाराशीं स्पर्धा करीत आहेत तेच हिंदुस्थानच्या उंबरठ्यान्त आत शिरून घरांतल्या घरांतच तुमच्याशीं स्पर्धा करूं लागतील!" याच दृष्टीनें सर्वतोपरी हिंदी उद्योगधंद्याना उत्तेजन कसें देता येईल हे ठरविण्याकरिता प्रो. सी. जे. हॅमिल्टन यांस जपानला धाडून देण्यात आलें होतें आणि जपानी सरकारनें आपल्या देशांतल्या कारखान्याना कसा हातभार लावला याचा रिपोर्टहि प्रो. हॅमिल्टन यानीं या कमिशनला सादर केला. कमिशनच्या सूचनांचा विचार करितांना हा महत्त्वाचा मुद्दा दृष्टीआड होऊं देता कामा नये.

भरभराटलेला हिंदुस्थान

प्रो. वेबर लिहितात कीं, 'तलम कापड विणण्यात, रंगाची फरमास साधण्यात, धातूंवर व रत्नांवर काम करण्यात, अर्क व सर्वे काढण्यात आणि सर्व प्रकारच्या कारागिरींत हिंदी कारागिरांचें कौशल्य प्राचीन काळापासून जगप्रसिद्ध आहे.' इ स. पूर्वी ३००० वर्षांपासून बाबिलोनचा हिंदुस्थानशीं व्यापार सुरु होता. इजिप्तमधील २ हजार वर्षांपूर्वी पुरलेलीं प्रेतें अप्रतिम हिंदी मलमलींत गुंडाळलेलीं आटळतात हिंदुस्थानचा बराच माल रोम शहरांत खपत असे. ग्रीक लोकांना डाक्क्याची मलमल 'गंगेतिक' या नावानें माहित होती. कै. न्यायमूर्ति रानडे यांनीं आपल्या अर्थशास्त्रीय निबंधात हिंदुस्थानातील धातूच्या कारखान्याविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, " हिंदी लोखंडाच्या कारखान्यांतून देशांतील मागणीचा पुरवठा होऊन तो माल परदेशालाहि जात असे आणि त्या मालाच्या उत्कृष्टपणाविषयीं सर्वत्र ख्याति होती. दिल्ली शहरानजीक जी मोठी लोखंडी 'लाट' दीड हजार वर्षांपूर्वी उभारलेली आहे तेवढी लाट तयार करणें काहीं वर्षांपूर्वी कोणत्याहि देशांत शक्य नव्हतें, आणि आजमितालाहि एवढा अजस्र स्तंभ तयार करूं शकणारे कारखाने थोडेच आहेत! आसामात मोठ्या अजस्त्र तोफा ओतीत असत. हिंदुस्थानातून पोलाद नेऊन दमास्कसचा जंबिये तयार करीत आणि खुद्द इंग्लंडांतील चाकूकाऱ्यांचें पोलाद हिंदुस्थानाकडून पुरविलें जात असे " हिंदुस्थानातील विविध कारागिरीचें येथील अगणित संपत्तीचें, शांततेचें व सुराज्यव्यवस्थेचें वर्णन पेरिप्लस ग्रंथापासून तों मार्कोपोलोच्या प्रवासवर्णनापर्यंत सर्व ग्रंथातून आटळून येतें. अकराव्या शतकांतील मुसलमानांच्या स्वाऱ्यानीं या भरभराटीस प्रथम धक्का बसला तथापि अकबराच्या सुराज्यव्यवस्थेखालीं, हिंदी कारखाने व कारागिरी यांची पूर्वीसारखीच भरभराट झाली आणि बर्निअर व टॅव्हर्निअर यांच्या प्रवासवर्णनावरून त्याचें प्रत्यंतर पहावयास सांपडतें.

हिंदी धंदा कसा मारला

हिंदुस्थानच्या या व्यापारानें व भरभराटीनेंच युरोपियन कंपन्यांचें चित्त हिंदुस्थानकडे आकर्षिलें गेलें आणि हिंदुस्थानांत आपला माल खपविण्याकरितां नव्हे तर हिंदुस्थानचा माल युरोपात नेण्याकरितां

ईस्ट इंडिया कंपनीनें सनद संपादन केली. शंभर वर्षेपर्यंत असा व्यापार चालून हिंदी मलमल आणि चिटें यांनीं इंग्लंडची पेठ व्यापिलेली पाहिल्यावर इंग्लंडांतील रेशमी व लोकरी कापडाच्या कारखानदाराच्या पोटांत दुखूं लागलें आणि १७०० व १७२१ सालीं हिंदी चिटें वापरण्याचा पार्लमेंटच्या कायद्यानें प्रतिबंध करण्यांत आला तथापि १७८७ पर्यंत नुसती डाक्क्याची मलमल इंग्लंडांत ३० लक्ष रुपयांची खपत होती. १८१७ सालीं मात्र हा प्रवाह अगदींच बंद पडला. पूर्वी डाक्क्याची वस्ती २ लाख असून तें शहर लंडनपेक्षांहि धनाढ्य होतें. परंतु त्याची वस्ती अलीकडे ७९ हजारपर्यंत उतरली असून तेथील सगळे वसती कारागीर पोटाच्या पाठीस लागून खेडोंखेडीं गेले ! एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत हिंदुस्थानांतून ६ ते १५ हजार गठ्ठे कापड विलायतेस जात असे, पण १८२० सालापासून ही निर्गत अगदींच बंद झाली आणि विलायतेंतून कापडाचा ओघ इकडे वाहूं लागला. हा विपर्यास आकस्मिक किंवा नैसर्गिक नसून मुद्दाम घडवून आणण्यांत आला आणि तो सिद्धीस नेण्याला विलायतेंत व हिंदुस्थानांत असे दुहेरी प्रयत्न झाले. हिंदुस्थानांतील **ईस्ट इंडिया कंपनीच्या** अधिकाऱ्यांना १७६९ सालीं असा हुकूम फर्माविण्यांत आला कीं, त्यांनीं या देशांत कच्च्या रेशमास उत्तेजन द्यावें आणि रेशमी कापड तयार होण्याच्या मार्गांत कांटे पसरावे. याच सुमारास विलायतेंत हिंदी आयात मालावर अशी जबर जकात बसविण्यांत आली कीं, हिंदी कापड तिकडे परवडूंच नये. विलायतेंत हिंदी चिटावर शेंकडा ८१ टक्के, लोकरी कापडावर ८४ टक्के, मलमलीवर व इतर कापडांवर ३२ टक्के अशी जकात ठेवण्यांत आली आणि, हिंदुस्थानांत मात्र विलायती मालावर अवघी २ टक्के जकात असे ! हिंदी कापडावर जर अशी जबर जकात बसविली नसती तर पाश्चात्य यंत्राच्या जोरावर देखील पेसली व मचेस्टर येथील गिरण्या हिवाव धरूं शकल्या नसत्या. अशाप्रकारच्या जबर जकातीनें हिंदुस्थान देश शेतकरी बनविण्यांत आला.

हिंदुस्थानांतील नौकाबंधनाचा नायनाट कसा झाला तो पहा. प्राचीन काळीं **दरायस व शिकंदर** यांनींहि आपल्या सैन्याकरितां येथें नौका तयार

करून घेतल्या होत्या. हिंदी व्यापारी नौका मेक्सिकोपर्यंतहि जलपर्यटण करूं शकत. मग जावा, सुमात्रा, बोर्निओ, कन्तान येथपर्यंत प्रवास करीत हें सांगणें नको. इ. स. १८०० साली ग. ज. लॉर्ड वेलस्ली यानीं डायरेक्टरांना असें लिहिलें कीं, हिंदुस्थानात बांधून तयार झालेल्या १०००० टनाच्या हिंदी बोटी कलकत्याच्या बंदरात असून त्या इंग्लंडला माल रवाना करण्याला लायक आहेत. बंगाल प्रांतात नौकाबंधनाची कला पूर्णत्वाला गेली असून इंग्लंडशी व्यापार करण्याला लागतील तितक्या बोटी या बंदरातून मिळूं शकतील! पण ही गलबतें कलकत्याहून लंडनच्या बंदरात जाऊन दाखल होतांच लंडनच्या नौकाबंधनाच्या कारखानदारानीं आमचा धंदा ठार बुडाला, आम्ही आणि आमचीं मुलेंमाणसें आता उपाशी मरणार अशी ओरड सुरू केली. ही ओरड कंपनीच्या डायरेक्टराच्या कानीं जाऊन त्यानीं हिंदुस्थानातील बोटींतून विलायतेला माल पाठविण्याला बंदी केली! या बंदीला अशी एक सबब सांगण्यांत आली कीं, असल्या बोटींवरून शेंकडों हिंदी खलाशी विलायतेस येतील आणि ते विलायतेंतले आमचे नाना ढंग पाहून त्याच्या गप्पा हिंदुस्थानभर पसरवितील तसें झाल्यास हल्लीं हिंदुस्थानात 'साहेब' म्हटला कीं, त्याच्याविषयीं जो वचक व आदर वाटतो तो पार नाहींसा होईल. यास्तव नैतिक, आर्थिक, व्यावहारिक, राजकीय कोणत्याहि दृष्टीनें पाहिलें तरी हिंदी खागबोटी इकडे येऊं देणें अनिष्ट आहे! अशा रीतीनें इंग्लंडच्या हिताकरिता ईस्ट इंडिया कंपनीनें हिंदुस्थानचे नानाप्रकारचे धंदे बुडवून टाकले. आता उलटपक्षीं विलायतेंत कारखान्याची जोपासना व वाढ कशी करण्यात आली तें पाहू

इंग्लंडांतील औद्योगिक क्रांति

१७७० पर्यंत इंग्लंडात कोळशानें व लोखंडानें काळे झालेले भूप्रदेश कोठेंच नव्हते इंग्लंडात रेल्वेहि नव्हती व कालवेहि नव्हते आणि हल्लींचीं जीं शहरें कारखान्यानीं व मजुराच्या चाळींनीं गजबजलेलीं दिसतात तसलीं शहरेंहि त्या वेळीं अस्तित्वात नव्हतीं. ही सगळी क्रांति अलीकडे दों-सव्वाशें वर्षांत घडून आलेली आहे १७६४ त हारग्रीव्हजनें सूत कातण्याचा रहाट शोधून काढिला. १७६८ त आर्कराइटनें व १७७६ त क्राँम्टननें त्यात

सुधारणा केली. १७६७ त ब्रिडलेनें मँचेस्टरपासून लिव्हरपूर बंदरापर्यंत कालवा तयार केला आणि याच वेळीं एंजिनच्या शक्तीचाहि कारखान्यात उपयोग होऊं लागला. या चार शोधामुळें इंग्लंडचे कारखाने पुढारले खरे. परंतु त्याच्या-बरोबरच या शोधाचा उपयोग करून घेणारे भाडवलवाले पुढें आले नसते तर हे शोध कवडीमोल झाले असते किंबहुना हे शोध जगासमोरच आले नसते. भाडवलवाल्याना बँकाकडून मदत झाली; पण ह्या बँका आल्या कोठून ? १७५० त एडमंड बर्क जेव्हा आयर्लंडातून इंग्लंडात आला त्या वेळीं सर्व देशात मिळून १२ बँकाहि नव्हत्या, आणि १७९० त पहावें तों बँक नाहीं असें एकहि शहर इंग्लंडात राहिलें नाहीं. हें स्थित्यंतर कशानें झालें बरें ? या शोधाच्या आधीं थोडेच दिवस म्हणजे १७५७ त प्लासीच्या लढाईत इंग्लिशाना जय मिळाला. याचा ब्रिटिश कारखान्याच्या उद्याशीं कार्यकारण संबंध नाहीं काय? जोंपर्यंत हिंदुस्थानातल्या द्रव्याचा इंग्लंडकडे पूर वाहूं लागला नव्हता तोंपर्यंत इंग्लंडचे कारखानेहि विशेष भरभराटींत नव्हते. यावरून बंगाल व कर्नाटक येथील संपत्तीमुळें इंग्लंडच्या कारखान्याना उत्तेजन मिळालें असेंच सिद्ध होत नाहीं काय ?

कच्च्या मालाच्या निर्गतीचा दुष्परिणाम.

देशातील कचा माल परदेशीं जाऊं लागला म्हणजे तो देश केवळ शेतकीवर अधिकाधिक अवलंबून राहतो. १८ व्या शतकात इंग्लंडला मसाहतींतून कचा मालाचा पुरवठा होत असे व आतां तेंच काम हिंदुस्थानला करावें लागत आहे. हिंदुस्थानात कापूस जास्त कसा पिकेल याची ई. इं. कंपनीला १७८८ पासून काळजी वाटूं लागली. १८५८ पासून ब्रिटिश व्यापाऱ्याच्या भिडेस्तव हिंदुस्थानसरकारनेंहि याच प्रश्नाकडे लक्ष पुरविलें असून नुकतीच विलायतेंत एक 'कॉटन कमिटी' हि स्थापन झाली आहे ! हिंदी शेतकीची उन्नति होऊं नये, येथील कापसाचें पीक व त्याचा दर्जा वाढूं नये असें मी म्हणत नाहीं. परंतु तो कापूस परदेशींच का जावा ? त्या कापसाचें येथें कापड घनविण्याला उत्तेजन देणें हें सरकारचें कर्तव्य नाहीं काय ? परंतु अनिर्बंध व्यापाराचें तत्त्व, सरकारची तटस्थ वृत्ति, ब्रिटिश व्यापाऱ्यांची मर्जी खप्पा होण्याची धास्ती इत्यादि कारणांमुळें हिंदुस्थान देश कचा माल पुरविणारा देश बनला. १८५१

त लॉर्ड डलहौसी यानीं हिंदुस्थानात रेल्वे करण्याचा पहिला खलिता लिहिला, त्यात रेल्वे करण्याचें पहिलें कारण सैन्याच्या हालचालीची सोय हें असून दुसरें कारण ब्रिटिश भांडवल हिंदुस्थानात गुंतविण्याला आमिष असें देण्यात आलें आहे! याच खलित्यांत इंग्लंडला कापसाची गरज आहे आणि हिंदुस्थानांतील कापूस वाहून नेण्याला साधन मिळेल तर हिंदुस्थानांत कितीं तरी कापूस पैदास होण्यासारखा आहे व रेल्वेनें हें काम होऊन शिवाय इंग्लंडचा पक्का मालहि देशभर पसरण्याला साधन होईल असें मत स्पष्टपणें नमूद केलें आहे. या भविष्याप्रमाणें डलहौसी साहेबांच्या आठ वर्षांच्या कारकीर्दीतच कापसाची निर्गत ५३ कोटींपासून ३३ कोटींपर्यंत आणि धान्याची निर्गत १ कोटींपासून ३ कोटींपर्यंत वाढली. त्याचबरोबर ब्रिटनचा एकंदर पक्का मालहि १२ कोटींपासून २३ कोटींच्या घरात येऊन ठेपला

बरें, सरकारनें रेल्वे करण्याचें ठरविलें तर त्याचबरोबर लोखंड गाळण्याचे कारखाने का सुरू केले नाहींत? हिंदुस्थानात इतकें लोखंड निघण्याजोगें असून येथें (टाटाच्या कारखान्यापूर्वी) एकहि कारखाना असू नये हें आश्चर्य नव्हे काय? रेल्वेबरोबरच लोखंडाचा कारखाना काढला असता तर देशातलें भांडवल देशातच खेळलें असतें परंतु आता दरसाल दहा कोटी रुपये लोखंड खरेदीकरिता परदेशीं जातात आणि इकडे पूर्वीचे लोखंड गाळणारे धावड आपला धंदा गेला म्हणून देशोधडीला लागत आहेत. ही सर्व कहाणी सागण्याचा हेतु एवढाच कीं, अठराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत शेतकी व उद्योगधंदे या बाबतींत हिंदुस्थान व इंग्लंड या उभयतांची स्थिति हल्लींच्या अगदीं उलट होती. इंग्लंड देश शेतकीचा होता व हिंदुस्थानात हजारों वर्षांपासूनचे उद्योगधंदे भरभराटींत होते अर्थातच यापुढें शेंदोडशें वर्षांत जें धोरण स्वीकारण्यात आलें त्यायोगानें इंग्लंडचे कारखाने तरारले आणि हिंदुस्थान केवळ शेतकरी बनला! सागण्याचा मुद्दा एवढाच कीं, इंग्लिश लोकात उद्योगधंद्याविषयीं कांहीं विशेष पात्रता आहे आणि हिंदी लोकाना शेतकऱ्याचे कारखानदार बनविता येणार नाहीं असे कांहीं नैसर्गिक दोष आहेत असें नसून जर हिंदुस्थानालाहि इंग्लंडसारखेंच उत्तेजन व संधि मिळाली तर हा देश देखील

व्यापारधंद्यात पुढाकार घेऊं शकेल. यासाठी त्याजविषयीं खरी उदारबुद्धि जागृत ठेवा. हिंदुस्थानातील कारखाने बुडाल्यानें सगळ्याचा शेतकीवरच भार पडला आहे, आणि त्यामुळें वारंवार दुष्काळाची आपत्ति ओढवत आहे. १८०० ते १८२५ पर्यंत ५ दुष्काळ पडले. १८२५ ते १८५० पर्यंत २ दुष्काळ पडले. १८५१ ते १८७५ पर्यंत ६ आणि १८७६ ते १९०० पर्यंत १८ दुष्काळाची मालिका लागली ! १८५४ पासून १९०१ पर्यंत दुष्काळामुळें २८८१९००० लोक मृत्युमुखीं पडले असावे असा मि डिग्बी याचा अंदाज आहे !

फॅमिन–कमिशनच्या सूचना.

१८७७ सालच्या दुष्काळानें डोळे उघडल्यामुळें सरकारनें फॅमिन–कमिशन नेमिलें. त्या कमिशननें १८८० सालीं आपला रिपोर्ट प्रसिद्ध केला. त्या रिपोर्टात कमिशननें असा इषारा दिला कीं, हल्लीं शेतकीखेरीज लोकांना दुसरा धंदा नाहीं, यामुळें अवर्षणानें तेवढा एक धंदा बसला कीं, रयतेला दुसरा आधारच रहात नाहीं. याकरितां पावसाच्या कमजास्तपणावर अवलंबून नसलेले असे दुसरे अनेक उद्योगधंदे देशांत वाढविल्याखेरीज रयतेची उपासमार चुकणार नाहीं. देशांत नवा धंदा कसा प्रस्थापित करावा हें सरकारास काहीं शिकवावयास नको. चहाच्या लागवडीच्या बाबतींत सरकारनें जो मार्ग स्वीकारला तोच इतर धंद्यानाहि लागू पडेल. हिंदुस्थानात चहाची लागवड करण्याकरितां सरकारनें चीन देशातून मजूर आणविले, लागवडीकरितां जमीन संपादन करून तेथें वसाहत करविली. चहाचें बीं आणून ते मळेवाल्यांना वाटून दिलें आणि जेव्हां हा धंदा किफायतशीर होतो असें दिसून आलें तेव्हां तो मळेवाल्याच्या स्वाधीन केला. हीच पद्धति इतर धंद्यात सरकारनें कां स्वीकारूं नये ? साखर, कातडीं कमावणें, कापूस, रेशीम व लोकर याचें कापड, ताग, तंबाकू, कागद, चिनीमातीची भांडीं, कांचसामान, साबण, मेणबत्त्या, तेलें इत्यादि कारखान्यांची येथें वाढ होऊं शकेल. याखेरीज सरकारी उपयोगाकरितां माल खरेदी करितांना येथें तयार झालेल्या मालाची प्रथम निवड करण्यानेंहि देशी धंद्यास बरेंच उत्तेजन देतां येईल. औद्योगिक व यांत्रिक शिक्षण देण्याचें काम तर सरकारनें अंगिकारलें पाहिजे.

फॅमिन-कमिशननें ३८ वर्षांपूर्वी या सूचना लिहून ठेविल्या; पण अद्यापि सरकारनें त्या अमलांत आणल्या नाहींत! १८८५ सालीं कॉंग्रेसची स्थापना झाली आणि तिनेंहि सरकारच्या पाठीमागें हेंच टुमणें लाविलें. १९१४ सालापर्यंत कॉंग्रेसनें यासंबंधीं १५ ठराव केले आहेत. १९०५ सालापासून औद्योगिक परिषदेची सालोसाल बैठक होऊं लागली आणि तिनेंहि अनेक ठरावांच्या रूपानें कॉंग्रेसच्या मागणीस दुजोरा दिला. परंतु युद्धास सुरुवात होईपर्यंत सरकारनें काहींएक केलें नाहीं. १९०७ सालीं संयुक्त प्रांताचे ले. ग. **सर जॉन ह्युएट** म्हणाले कीं, औद्योगिक व यांत्रिक शिक्षणाचा विषय आज वीस वर्षें सरकारपुढें व लोकांपुढें आहे; परंतु अद्यापि लेख व व्याख्यानें यांच्यापुढें कांहीं मजल गेली नाहीं. नाहीं म्हणावयास कांहीं वर्षांपूर्वी सरकारनें परदेशांत जाऊन औद्योगिक शिक्षण संपादण्याकरितां दरसाल १० शिष्यवृत्त्या देण्याचें ठरविलें. या शिष्यवृत्त्या घेऊन १०० विद्यार्थी परदेशीं गेले. परंतु ही संख्या देशाच्या जरूरीच्या मानानें फारच अल्प आहे असें पाहून असल्या शिक्षणाकरितां परदेशाला विद्यार्थी रवाना करण्यासाठीं एक खासगी संस्था स्थापन झाली. या संस्थेच्या विद्यमानें आजपर्यंत ३०० विद्यार्थी परदेशास गेले, त्यातले जे १४० परत आले त्यातून १३० नोकरीवर आहेत. या विद्यार्थ्यांनीं २० नवे कारखाने स्थापिले असून इतर कित्येक कारखान्यांचें चालकत्वहि त्यांच्याकडे आलें आहे व अशा सर्व कारखान्यांचें भांडवल ४० लक्ष रुपये आहे. अशा या संस्थेला बंगालसरकार सालिना ५ हजार रुपये मदत करीत होतें आणि युद्धाच्या सुरवातीपासून ती मदत ३२ हजारावर आली!

परकी राष्ट्रांची प्रगति

१८७७ च्या दुष्काळापासूनच्या ४० वर्षांत हिंदुस्थानांत किती अल्प प्रमाणात प्रगति झाली हें आम्ही वर पाहिलें. आतां याच ४० वर्षांत इतर राष्ट्रांनीं किती झपाट्यानें प्रगति केली पहा. जर्मनी, आस्ट्रिया, जपान व अमेरिका या चार देशांच्या व्यापारानें हिंदुस्थानची बरीच बाजारपेठ व्यापिली असल्यानें त्या चार देशांचाच आपण तूर्त विचार करूं. हिंदुस्थानाभोंवतीं संरक्षक जकातपद्धतीचा कोट नसल्यानें या चार देशांनीं येथल्या खुल्या व्यापा-

सरकारचीच चूक मोठी आहे कारण हिंदुस्थानसरकारनें कोणत्याहि उद्योगधद्यास कर्धीच वसल्याहि प्रकारें सहाय्य करूं नये असा कांहीं लॉर्ड मोर्ले याच्या हुकमाचा अर्थ नव्हता. लॉर्ड क्र्यू १९१२ च्या मार्चमध्येंच हिंदुस्थान-सरकारास असें लिहून कळविलें कीं, " हिंदी लोकाना नव्या पद्धति व नवीं यत्रें यांचें शिक्षण द्यावें एवढी पडत्या फळाची आज्ञा लॉर्ड मोर्ले यानीं दिलीच होती पण मद्रासरकारनें तिचा अर्थ अगदींच संकुचित करून औद्योगिक शाळांत शिक्षण देण्याखेरीज इतर रीतींनें कारखान्याना उत्तेजन किंवा कारखान-दाराना शिक्षण देऊं नये असें जें ठरविलें ते चुकीचें आहे नवीं यत्रें आणि सुधारलेली पद्धति यांचें सप्रयोग शिक्षण देण्याकरिता यत्रें खरेदी करण्याला आणि प्रयोगवजा कारखाने चालविण्याला आमच्याकडून बिलकुल हरकत नाहीं " परंतु या सूचनेचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं आणि आतापर्यंत सरकारनें आपलें हें अवश्य कर्तव्य बनावलें नाहीं

धोरण बदलूं लागलें

युरोपियन महायुद्धामुळें रोजच्या अवश्यक वस्तूकरिता देखील हिंदुस्थानाला जर्मनी व आस्ट्रिया या देशावर कसें अवलंबून रहावें लागतें तें व्यक्त झालें आणि हिंदुस्थानसरकारनें ता २६ नवबर १९१५ रोजीं स्टेटसेक्रेटरीकडे एक खालिता लिहिला त्यात पुढील आशयाचा मजकूर आहे. " महायुद्धानंतर प्रत्येक परकी देशानें आपला माल हिंदुस्थानच्या बाजारपेठेवर लादावा ही अनिष्ट गोष्ट टाळावयाची असल्यास हिंदुस्थानदेशाचें कांहीं तरी निश्चित व्यापारी धोरण ठरविलें पाहिजे, कारण राष्ट्राची उन्नति आर्थिक उन्नतीवर अवलंबून असते हें सिद्ध झालें आहे हिंदी उद्योगधद्याना सरकारनें उत्तेजन द्यावें अशी मागणी कारखानदार, राजकीय पुढारी आणि विद्वत्समूह या सर्वांकडून एकमतानें पुढें येत आहे याकरिता उद्योगानें येथें औद्योगिक शिक्षण देण्यात येऊन तें यशस्वी होईल आणि जेणेंकरून केवळ बौद्धिक शिक्षणाकडचा आणि नोकरी, वकिली व डॉक्टरी याच्याकडेच असलेला भर कमी होईल असें औद्योगिक धोरण सरकारनें अंगिकारणें अगत्याचें आहे महायुद्धानंतर हिंदुस्थानाला शक्य तितक्या रीतीनें कारखान्याचा देश म्हणवून घेता येईल. अशी स्थिति प्राप्त होण्याला सरकारनें सहाय्य केलेंच पाहिजे असा हा धर-

ण्याचा हिंदुस्थानाला हक्क आहे." हें मत भारतमंत्र्यासही मान्य होऊन हें कमिशन नेमण्यांत आलें व त्या योगानें हिंदी लोकांस हर्ष झाला. परंतु हिंदुस्थानच्या कापडाच्या आयातीवरील जकातीच्या प्रश्नाच्या वेळीं मजूरपक्ष, आयरिश पक्ष आणि लँकेशायरचे प्रतिनिधि यांची जूट होऊन त्यांनीं स्टेट-सेक्रेटरीची भेट घेऊन कापडावरची जकात न वाढविण्याविषयीं जो आग्रह धरिला तो लक्षांत घेतां या कमिशनपासून तरी कितपत उपयोग होईल याची शंका वाटते.

शेतकीची पद्धति सुधारणें आणि शेतीचें उत्पन्न वाढविणें अत्यंत जरूरीचें आहे असें या कमिशनचें स्पष्ट मत आहे पण ही शेतीची सुधारणा घडवून आणण्या-करिता नव्या यन्त्राचा प्रसार शक्य तितक्या उपायांनीं केला पाहिजे असें जें सांगण्यात येतें तें बरोबर नाहीं. हिंदुस्थानसरकारच्या शेतकीखात्याचे सल्लागार **मि जेम्स मॅकेना** यांनीं आपल्या १९१५ सालीं प्रसिद्ध केलेल्या 'हिंदु-स्थानांतील शेती' (Agriculture in India) या पुस्तकांत असें नमूद करून ठेविलें आहे कीं, "हिंदुस्थानांतील शेती सुधारण्याचा प्रश्न निघाला कीं, पाश्चात्य नांगर व कापणीचीं यन्त्रें यांचा प्रसार करा असा उपदेश जो तो करितो जेथें शेताचा विस्तार मोठा असून मजुराचा मात्र तुटवडा असेल तेथें हीं कापणीचीं यन्त्रें उपयोगी पडतात पण ल्हान ल्हान शेतांत व मजुराचा भरपूर पुरवठा असलेल्या ठिकाणीं त्याच्यापासून फायदा होत नाहीं जीं यन्त्रें गावांतल्या गावांत दुरुस्त करितां येतील व जे नांगर घरच्या बैलाकडून ओढले जातील अशींच यन्त्रें व नांगर शेतकऱ्यास उपयुक्त होत" **मि. मॅकेनाच्या** या मतावरून परकी यन्त्राचा शक्य तेथें शक्य त्या उपायांनीं प्रसार करणें हें चुकीचें आहे हें दिसून येईल.

शेतकीचें शिक्षण द्या

वरील कारणास्तव परदेशी यन्त्राचा प्रसार करण्याचा आग्रह करण्यापेक्षां शेतकी शिक्षणाचा प्रसार करणें हें इष्टतर आहे १८८० साल्च्या फॅमिन-कमि-शननें शेतकीची सुधारणा करण्याकरितां प्रत्येक प्रांतात शेतकीखातें काढण्या-विषयीं शिफारस केली परंतु १८८९ पर्यंत त्या दिशेनें कांहींच प्रयत्न झाला नाहीं त्यानंतर तरी शेतकी खात्याची स्थापना होऊन शेतकी तज्ज्ञ व त्याचे मदतनीस यांच्या नेमणुका झाल्या, पगार सुरू झाले, पण शेताची सुधारणा जागच्या जागींच राहिला ! १९०५ सालीं पुसा येथें शेतकीच्या संशोधनाचा संस्था काढण्यात आली पुणें, कानपूर, नागपूर, लियालपूर, कोइमतूर या ठिकाणचीं शेतकी कॉलेजें सुधारून वाढविण्यांत आलीं पाटवधारे व कालवे यांच्या योगानेंहि शेतीस थोडाबहुत फायदा झाला व त्याचें श्रेय सरकारास दिलें पाहिजे परंतु सामान्य शेतकऱ्यांत शेतकीच्या शिक्षणाचा प्रसार होऊन जो फायदा व्हावयाचा तो कांहीं झाला नाहीं **मि. मॅकेना** हें आपल्या

पुस्तकात लिहितात-" शेतकी शिक्षणाविषयीं ओरड मात्र पुष्कळ; परंतु कृति मात्र अत्यल्प झाली आहे फॅमिन-कमिशन व ॲग्रिकल्चरल कमिशन यांनीं असा अभिप्राय दिला कीं, शेतकऱ्यामध्यें शिक्षणाचा प्रसार झाल्याखेरीज शेतकऱ्यांची उन्नति होणार नाहीं पण याचा पुढें मोठा विपर्यास होऊन प्राथमिक शाळांतून शेतकीच्या विषयाचें शिक्षण देण्याचा क्रम सुरू झाला परंतु असल्या लहान मुलाना शेतकी शिकवून उपयोग काय ? खरा मार्ग म्हणजे हाच कीं, प्राथमिक शिक्षणाचा शेतकरीवर्गांत प्रसार व्हावा व त्या प्राथमिक शिक्षणात शेतकीला पुढें उपयोगी पडेल असें वस्तुपाठशिक्षण आणि सृष्टयवलोकन याचा समावेश करावा." आणि वस्तुत प्रयोगानें शेतकी शिक्षणाची नक्की दिशा ठरेपर्यंत तें शिक्षण देण्यास प्रारंभ तरी कसा करणार? साराश, ३५ वर्षे घडपड करून अद्यापपावेतों शेतकी शिक्षण कसें द्यावें याचा प्रयोग करून पहा, असेंच **मि. मॅकेना** हे आम्हास सागणार ! जपान अमेरिका, आयर्लंड वगैरे देशानीं ही कामगिरी इतक्या दिरगाईवर टाकला नाहीं जपानच्या शेतकीविषयीं **सर फ्रेडरिक निकलसन** यानीं जें टाचण या कमिशनकरिता तयार करून दिलें त्यावरून जपानी शिक्षणपद्धतीची कल्पना येईल आणि येथें शिक्षण देण्याला तो एक नमुना उपयोगी पडेल हिंदुस्थानात शेतीपासून इतर देशांच्या मानानें किती थोडें उत्पन्न निघतें हें पुढील आंकड्यावरून कळून येईल हिंदुस्थानात गव्हाचें पीक सरासरीनें दरएकरीं १२५० पौंड येतें तर डेन्मार्कामध्यें तें २४५६ आणि बेल्जममध्य २९५३ पौंड येतें येथें मक्याचें पीक दरएकरीं १३५६ पौंड निघतें तर न्यूझीलंडमध्यें तें ३१९१ पौंड व कानडात ३४८७ पौंड निपजतें तादुळाचीहि स्थिति तीच आहे दरएकरीं जपानातल्या अर्ध्यानें येथें तादुळ पैदा होतो !

१८९१ साली पुणें येथलि औद्योगिक परिषदेपुढें याच विषयावर निबंध वाचला. जपाननें तर या संबधात प्रत्यक्ष कृति करून कित्ता घालून दिला आहे. जपानांत शेतकी बँकांतून शेतकऱ्यांला अल्पमुदतीनें किंवा दीर्घकालीन मुदतीनें कर्जाऊ रकमा मिळतात. छोट्या मुदतीच्या रकमांचीं खतें, शेतकीचीं आउतें, बियाणें किंवा चारा यांच्या खरेदीकडे उपयोग होतो. मोठ्या म्हणजे ५० वर्षांपर्यंतच्या मुदतीच्या रकमा विहिरी, पाटबंधारे, ताल घालणें वगैरे कामाकडे खर्च करण्यांत येतात. हिंदुस्थानांत अशा शेतकी बँका स्थापन व्हावयास नकोत काय ?"

औद्योगिक कमिशनच्या अहवालाला पंडितजींनीं जोडलेल्या या भिन्न मतपत्रिकेंत ब्रिटिशांनीं हिंदुस्तानांत कोणत्या पद्धतीनें राज्य चालविलें यांचें फार सुंदर व मार्मिक चित्र रेखाटलें आहे. त्या स्थितीचा भेसूरपणा आजपाहि कमी झालेला नाहीं. परंतु त्यावरून स्वदेशबांधवांबद्दल पंडितजींचें अंतःकरण कसें तिळतिळ तुटतें याची मात्र वाचकांस योग्य कल्पना येईल.

पंडितजी व कायदेभंग.

म. गांधींनी हिंदुस्थानच्या राजकारणाचीं सूत्रें हातीं घेतल्यानंतर असहकारिता-कायदेभंग याची भाषा ज्याच्या त्याच्या तोंडीं खेळूं लागली. व सामुदायिक रीत्या कायदेभंग करण्याचें तत्व लोकाच्या गळीं उतरवून तें प्रत्यक्ष व्यवहारात आणणेंहि शक्य आहे ही गोष्ट त्यांनीं स. १९३० सालीं सविनय कायदेभंगाची जी अपूर्व मोहिम यशस्वी करून दाखविली तीं वरून सिद्ध झाली आहे

परंतु पारतंत्र्यात असणाऱ्या प्रत्येक स्वाभिमानी मनुष्यास तो स्वातंत्र्यार्थ चळवळ करू लागला म्हणजे अन्यायानें घातलेल्या कायद्याच्या प्रतिबंधाची कुंपणें त्यास मोडून टाकावीं लागतात असा अनुभवच आहे. पंडितजींनाहि या दिव्यांतून अनेक वेळां जावें लागलें आहे. देशातील सर्व समाजात ऐक्य नांदावें यासाठीं पंडितजींचे सदैव प्रयत्न व ते संधि मिळेल तेव्हा तसा अंतःकरणपूर्वक उपदेश करीतहि असतात. त्यांना आतापर्यंत एकंदर पाच वेळां कायदेभंग करावा लागला. त्यातील चार वेळां १४४ कलमाखालीं भाषणबंदी करण्यात आली, कारण काय तर त्याच्या भाषणानें जातीजातींत वैमनस्यें वाढून तंटे उत्पन्न होतील! जणू काय पंडितजी म्हणजे जातिकलह पेटविणारे कोणी मायेफिरूच आहेत!! पंडितजींचीं आजपर्यंतचीं भाषणें, लेख व कृति या सर्वांहि-मध्यें, कोणीहि व केव्हाहि जातिद्वेषाची नुसती झुळूक तरी दाखवून द्यावी! परंतु नोकरशाहीला त्याचें काय! त्यांनीं त्यांजवर १४४ कलमाचा सतत चार वेळा वार केला परंतु पंडितजींनीं या चारहि वेळा हा अन्यायी हुकूम पायां-

प मालवीयजी　　　　महात्मा गाधी

गाली तुडवून आपला भाषण स्वातंत्र्याचा हक्क शाबीत केला.

एकदा मकरसंक्रांतीचे दिवशीं प्रयागास कुंभमेळ्याच्या वेळीं भाषण करण्याची पंडितजींना डि. मॅ. नें. मनाई केली त्यावेळीं पंडितजींनीं तो हुकूम मानला नाहीं.

दुसऱ्यांदा कायदेभंग

यानंतर दुसरा प्रसंग म्हणजे चौरीचौरा येथें झालेल्या दंग्याच्या वेळचा. चौरीचौरा येथें दंगा झाल्यानंतर तेथील परिस्थिति प्रत्यक्ष पाहण्यासाठीं **पंडितजींनीं** तेथें जाण्याचें ठरविलें व त्याप्रमाणें ते तेथें जाण्यासाठीं गोरखपूर येथें गेले. तेथें त्यांचा अपूर्व सत्कार झाला. चौरीचुरा प्रकरणात पकडलेल्या आरोपींची त्यानीं भेट घेतली. लोकांशीं खासगी चर्चा केली.स्वसंरक्षण करण्यासाठीं संरक्षणदलें स्थापन करण्याचा लोकाना त्यानीं सल्ला दिला व तेथून ते चौरीचौरा येथें गेले. ता ४ फेब्रुवारी १९२१ रोजीं याठिकाणीं मोठा दंगा झाला होता **पंडितजींनीं** दंग्याचें क्षेत्र स्वतः पाहिलें लोकानीं आपल्या करुणकथा **पंडितजींना** सांगितल्या अशा रीतीनें **पंडितजी** लोकांशीं बोलत असता तेथें एक पोलिस इन्स्पेक्टर येऊन त्यानें पंडितजींना डि. पो. सु. कडून आलेली एक तार दाखविली या तारेंत **पंडितजींनीं** सदर तहशिलींत कोठें भाषण करता कामा नये असा १४४ कलमाखालीं हुकूम दिला होता. तेथील संभाषण झाल्यानंतर दंग्याचा भाग-मंदेरा बाजार-याठिकाणीं भयानिरोधनाबद्दल दंगा झाला होता, येथें गेले. तेथून परत फिरताना जमलेल्या लोकाना दारू न पिण्याचा व विदेशी कापड न घेण्याचा उपदेश केला. तेथून **पंडितजी** भटपूर येथें गेले तेथेंहि पंडितजींचें मोठ्या समाजापुढें भाषण झालें.

गोरखपूर जिल्ह्यांत बंदी

तेथून **पंडितजी** मुक्कामाच्या जागीं येतात तोच दोन पोलिस इन्स्पेक्टर्स हजर होत त्यानीं दोन वेगळाले हुकूम १४४ कलमाखालीं **पंडितजींवर** बजावले. एका हुकुमान्वयें त्यांना **गोरखपूर** जिल्ह्यातील देवरिया-कासिया या भागात

भाषणें करण्यास मनाई केली होती. दुसरा हुकूम गोरखपूरच्या डि. मॅ. चा होता व त्यानें सर्व गोरखपूर जिल्ह्यातच पंडितजींना भाषणें करण्यास मनाई केली होती परंतु पंडितजींनीं हे हुकूम धाब्यावर बसवून आपल्या ठरलेल्या कार्यक्रमात काडीचाहि बदल न करता त्यांनीं त्याच दिवशीं सायंकाळीं देवरिया भागातील बहरज या गावीं भेट दिली तेथें त्याचें अपूर्व स्वागत झालें, मोठी मिरवणूक निघाली. व सायंकाळीं त्याचें प्रचण्ड समुदायापुढें भाषणहि झालें. तेथून पंडितजी देवरियाला गेले. व दुसरे दिवशीं सकाळीं तेथेंहि जाहीर व्याख्यान झालें. तेथून मोटारनें ते गोरखपूरला गेले वाटेंत रामपूर, कारखाना, कासीया, पदराना या गावींहि यांचीं जाहीर व्याख्यानें झालीं.

मोटारनें हा प्रवास करीत असता पंडितजींच्या जिवावरचा एक मोठाच प्रसंग टळला. मोटार भरवेगात होती. वाटेंत चालणारी एक बैलगाडी चुकवि-ण्यासाठीं मोटारनें किंचित वळण घेण्याचा प्रयत्न केला तें घेत असता मोटार एकदम जवळच्या खड्ड्यात घुसली सुदैवानें थोड्याशा जखमा होण्यापलीकडे कोणासच फार त्रास झाला नाहीं.

तेथून सालिलाबादेस व्याख्यान जाहीर झालें होतें तेथें तें देण्यासाठीं गेले. तेथें जातात तोंच १४४ कलमाचा प्रतिबंध सज्ज होता. परंतु पंडितजींनीं ठरल्याप्रमाणें त्यास दाद न देता व्याख्यानाचा कार्यक्रम यथा-स्थितपणें पार पाडला.

ज्यानीं पंडितजींवर १४४ कलम सोडलें त्यांनीं हतः जर पंडितजींचीं भाषणें ऐकलीं असतीं तर आपले हुकूम किती वेडगळपणाचे होते याची त्यांना योग्य कल्पना आली असती लोकांना जर स्वराज्य पाहिजे असेल तर इंग्लंडमध्यें ज्याप्रमाणें इंग्रजांचें राज्य आहे त्याप्रमाणें आम्हांस हिंदुस्थानात सत्ता पाहिजे असें सांगून लोकांनीं काँग्रेसचा विधायक कार्यक्रम तंतोतंत पाळावा, अहिंसाधर्म टेवावा, चोरीचोऱ्यामागे प्रहार होऊं देऊं नयेत, देशाभिमान वाढवावा, उद्योगधंदे वाढवावे, शुद्ध खादी तयार करावी व वापरावी, अस्पृश्योद्धार करावा, आपसातील मतभेद समजुती-नें मिटवावे या प्रकारचा उपदेश पंडितजींच्या भाषणात असे मात्र १४४

कलमाखाली भाषणबंदी करण्यासारखें त्यांत काय होतें हें नोकरशाहीशिवाय इतरांस कसें उमजणार!

कायदेभंगाचा तिसरा प्रसंग

स. १९२६ मध्यें कलकत्ता येथें हिंदुमुसलमानांमध्यें एकामागून एक तीन भयंकर स्वरूपाचे दंगे झाले. तेथील परिस्थिति समक्ष पाहून ते शांत करावे, दुःखितांस साहाय्य करावें या सद्विचारानें प्रेरित होऊन **पंडितजींनीं** कलकत्त्यास जाण्याचें ठरविलें. ही वार्ता बंगालसरकारला समजताच दडपशाहीच्या वेडेपणाची लहर मधून मधून एकेक सरकारास पछाडीत असते त्याप्रमाणें बंगालसरकाला या वेडानें घेरलें आणि हौऱ्याच्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटनें पंडित **मदन मोहन मालवीय** यांना कलकत्त्यास येण्याला मनाई असल्याची नोटीस बजावली! ही शाहीची नोटीस पोंचताच पंडितजींनीं आपला कलकत्त्यास जाण्याचा निश्चय जाहीर केला. आज चाळीस वर्षे राजकारणांत प्रमुखपणें वावरणाऱ्या, तीन वेळां काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावर चढलेल्या, हिंदु युनिव्हर्सिटीसारख्या संस्थेचा व हिंदुसमाजाला ललामभूत वाटणाऱ्या अशा वरिष्ठ कायदेमंडळाच्या एका सन्माननीय सभासदास एखाद्या बदमाषाप्रमाणें एखाद्या जिल्ह्यांत येण्यास अगर भाषण करण्यास बंदी करणें हें कृत्य अत्यंत उर्मटपणाचें व अरेरावीचें असल्यानें मॅजिस्ट्रेटच्या या हुकमाचा सर्वत्र निषेध होऊं लागला सरकारच्या बगलेंतल्या ॲंग्लो-इंडियनी पत्रानींहि मॅजिस्ट्रेटनें ही घोडचूक केली असा त्याजवर ताशेरा झाडला आणि **पंडितजी** तर स्वकर्तव्य जाणून कलकत्त्यास जाण्यास निघाले. तेव्हां या झटापटीचें पर्यवसान कसें होणार याकडे अखिल हिंदु जनतेचे डोळे लागून राहिले होते. पण अखेरीस कोणत्या सोनारानें डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटचे कान टोचले कोणास ठाऊक! **पंडितजींना कलकत्ता** शहरांत शिरण्यास हरकत घेण्यात आली नाहीं आणि **बी चक्रवर्ती, सर पी सी. मितर. इंदुभूषण सेन, जे चौधरी, बी. के. लाहिरी, नलिनीरंजन सरकार** प्रभृति पुढाऱ्यांनीं स्टेशनावर पंडितजींचें थाटानें स्वागत करून त्यांस शहरांत नेलें. आपल्या आगमनप्रसंगीं कोणताहि समारंभ करूं नये अशी पंडितजींनीं आगाऊच तार पाठविली होती व समक्षहि विनंती केली, त्यावरून मिरवणू-

पुढाऱ्याच्या माथीं मारून स्वतःच्या निर्लेपपणाचा डांगोरा पिटतात त्यावेळीं सरकारलाहि असल्या पुढाऱ्यांवर हात टाकण्यास उत्तेजन मिळत " पंडितजी हे बोलके सत्याग्रही नसून कर्ते पुढारी असल्यानें त्यांच्या तेजापुढें अखेर सरकारी हुकुमालाहि निस्तेज व्हावें लागलें

बंगालसरकारची फजीति

परंतु अशा रीतीनें त्यावेळीं पंडितजींच्या आगमनास सरकारनें हरकत घेतली नाहीं तरी त्यांजवर व डॉ मुंजे यांजवर कलकत्ता येथील मॅजिस्ट्रेटसाहेब यांनीं नोटीस काढली नोटिशींत त्यांना असें आव्हान करण्यात आलें कीं, 'ता २३ रोजीं आमचे समोर हजर व्हा,वाटल्यास स्वत. या,वाटल्यास वकिलामार्फत या, आणि १४४ कलमाप्रमाणें तुम्हाला जी आज्ञा पूर्वी करण्यात आली होती ती अमान्य करून कलकत्ता शहराच्या हद्दीत तुम्हीं प्रवेश का केला याचें कारण सांगा '

हें नोटिस प्रकरण बाहेर पडताच नोकरशाहीचा सर्वत्र धिक्कार होऊं लागला. ले असेंब्लीच्या सभासदांनीं ना व्हॉईसरायास भेटून या कामीं बंगाल सरकारला कांहीं सामोपचार सांगण्याबद्दल आग्रह केला व तो बराच फलद्रूपहि झाला यापूर्वी जेव्हा त्यांजवर १४४ कलम लागूं करण्यांत आलें होतें त्या वेळींहि प्रांतिक सरकारनें मॅजिस्ट्रेटास गुप्त कानमंत्र देऊन तें प्रकरण आवरतें घेतलें व तसाच प्रकार यावेळींहि झाला. अखेरीस बंगाल सरकारला शहाणपणा सुचून सरकारी वकिलानें खटला काढून घेण्याची परवानगी मागितली व मॅजिस्ट्रेटनें ती दिली । अशा रीतीनें बंगाल सरकारनें आपल्या अब्रूचें आणखी अधिक धिंडवडे होण्याचें टाळलें पंडितजी व डॉ. मुंजे यांच्यासारख्या सन्मान्य पुढाऱ्यांवर असल्या मनाईनोटिसा काढण्यापूर्वीच बंगालसरकारनें विचार करावयास हवा होता पण बंगालसरकारनें विचार न करितां अविचार केला म्हणूनच पंडितजी व डॉ मुंजे यांना बेकायदेशीर हुकूम अमान्य करून स्वकर्तव्य बजावण्याची संधि लाभली आणि जनतेला सत्याग्रहाचा एक नमुना पहावयास मिळाला स्वकर्तव्य निष्काम बुद्धीनें करीत रहावयाचें. तें करीत असतांना प्रतिपक्षानें अन्यायानें हरकत केल्यास ती मानावयाची नाहीं आणि त्याकरितां शिक्षा भोगण्याचा प्रसंग आला तरी त्याची

पर्वा करावयाची नाहीं, हाच सनदशीर चळवळींचा खरा मार्ग होय; व **पंडितजी व डॉ. मुंजे** यांनींहि या प्रकरणांत, ' प्रातं प्रातरुपासीत हृदयेनापराजितः ' अशीच आपली वृत्ति राखली याबद्दल त्यांचें कोणीहि अभिनंदन करील.

चौथा कायदेभंग

या नंतरचा चौथा प्रसंग **पेशावरचा.** पेशावर येथें कायदेभंगाची चळवळ जोरानें सुरू झाली, मद्यनिरोधनाची चळवळ यशस्वीपणें चालली ही गोष्ट सहजच न मानवणारा जो वर्ग होता त्यानें कांहीं निमित्त काढून पुढें त्याचें पर्यवसान भयंकर हत्याकाण्डांत झालें या **पेशावर** येथील प्रकरणाच्या भयंकर वार्ता प्रसृत होऊं लागल्या. शकडों माणसें गोळीबारास बळी पडली, रस्त्यावर प्रेतें पडून आहेत, लोक निराधार, निराश्रित झाले आहेत. अशा बातम्या फैलावूं लागल्यानें तेथील वस्तुस्थिति पाहून घाबरल्यास धीर द्यावा, त्यांना वैद्यकीय व अन्नवस्त्राचें साहाय्य करावें या हेतूनें **पंडितजींनीं पेशावरला** जाऊन तेथील निराश्रितांस मदत करण्याचा हेतू प्रसिद्ध केला. त्याबरोबर सरहद्द प्रांतीय कमिशनरनें त्यांस आपल्या प्रांतांत येण्यास मनाई हुकूम काढला. पंडितजींनी ह्यावर हिंदुस्थानसरकारकडे तारा करून आपला हेतू केवळ भूतदयेचा असल्यानें लोकांच्या मदतीसाठीं आपणांस जाऊं द्यावें अशी परवानगी मागितली. परंतु तिकडूनहि नकाराचा पाढा आल्यानें पंडितजींनीं हुकूम मोडून पेशावरला जाण्याचें योजिलें व त्याप्रमाणें आपले पुत्र **पं. गोविंद मालवीय** यांसह ते पेशावरला जाण्यास निघाले. परंतु सरहद्द प्रान्त लागण्यापूर्वींच त्यांस आगगाडींतून उतरवून घेऊन बाहेर नेऊन सोडून देण्यांत आलें, व त्यांचा बेत अशा रीतीनें हाणून पाडला. त्यास पेशावरास जाऊं दिलें नाहीं. परंतु अन्यायाचा हुकूम स्वाभिमानपूर्वक न पाळण्याचा त्यांनीं आपला निश्चय मात्र ढळूं दिला नाहीं.

पेशावरमध्यें असहकारास ऊत येत असतांच देशांतील राजकीय चळवळीला भर येऊं लागला होता, कॉंग्रेसच्या वर्किंग कमिटींतील सभासदांना एक मागून एक कायद्याची शिक्षा ठोठावण्यांत येऊं लागली. विशेष ठिकाणीं काँग्रेसची

वर्किंग कामिटी व अनेक काँग्रेससंस्था बेकायदा ठरविण्यांत आल्या. पंडितजी प्रारंभापासून काँग्रेसचे एकनिष्ठ भक्त आहेत. काँग्रेसच्या सभासदांना अशा प्रकारें अटक होऊं लागताच पंडितजींच्या स्वाभिमानास ती गोष्ट असह्य वाटून त्यांनीं आपण वर्किंग कमिटीचे सभासद होण्यास सिद्ध असल्याचें त्यावेळचे अध्यक्ष सरदार वल्लभभाई यास कळविलें व त्याप्रमाणें त्यांची वर्किंगकमिटीवर नेमणूक करण्यांत आलीहि. या वर्किंग कमिटीची सभा मुंबईस ता. १ ऑगष्ट १९३० रोजीं ठेवण्यात आली होती व त्यासमेस वर्किंग कमिटीचे सर्व सभासद उपस्थित होते. त्यावेळीं मुंबईस जरळ जवळ पोलीस राज्यच सुरू असल्यानें ता. १ ऑगष्ट रोजीं लोकमान्य टिळकांच्या पुण्यतिथीनिमित्त तेथील प्रा. काँ. कमिटीनें योजिलेल्या मिरवणुकीस पोलीस कमिशनरानी मनाई केली. यासंबंधाचा प्रकार असा.—

ता. १ आगष्टची मिरवणूक

मुं. प्रा. काँग्रेस कमिटीतर्फे प्रतिवर्षी लोकमान्यांची पुण्यतिथि साजरी केली जाते. त्याप्रमाणें १९३० सालींहि मुं. प्रा. कां. कमिटीनें लो० टिळकांच्या पुण्यतिथीनिमित्त ता. १ आगष्ट रोजीं सायंकाळीं लोकमान्यांच्या चौपाटीवरील समाधीपासून एक मिरवणूक काढून ती फ्लारा फाऊंटनकडे नेऊन आझाद मैदानावर आणावी व तेथें काँग्रेसचे अध्यक्ष सरदार वल्लभभाई पटेल, पंडित मदन मोहन मालवीय व इतर अखिल भारतीय पुढारी यांचीं भाषणें व्हावीं, असा कार्यक्रम ठरविला. काँग्रेस-कमिटीनें मिरवणूक काढण्याचें ठरावलें कीं, पोलीस कमिशनर मनाई हुकूम काढीत, त्याचें पर्यवसान हुकूमबंदी मोडण्यात होऊन काँग्रेसकमिटीचे अधिकारी पकडले जात व शेंकडों लोकांना लाठीचे तडाखे खावे लागत. ह्या सर्व गोष्टींची जाणीव असूनहि मुंबई प्रा. का कमिटीनें मिरवणुकीचा कार्यक्रम ठेवला.

कल्पना केल्याप्रमाणेंच सर्व गोष्टी घडून आल्या. मुंबईचे अ. पोलिस कमिशनर मि. हेली यांनीं प्रा. का. कमिटीच्या अध्यक्ष श्रीमती सौ. हंसाबेन मेहता याना एक पत्र लिहून असें कळविलें कीं, टिळकादिनानिमित्त निघणारी मिरवणूक हार्नबी रोडवर नेऊं नये तर फूकबँक रोडवरूनच आझाद

मैदानाकडे वळवावी हें पत्र सकाळीं दहाच्या सुमारास सौ. हंसा मेहता याना मिळालें या पत्रात असेंहि म्हटलेलें होतें कीं, ती मिरवणूक हॉर्नबी रोडवर जाऊं देण्यात येणार नाहीं. लगेच युद्धमंडळानें ह्या पत्राचा विचार करून मिरवणूक पूर्वसंकेताप्रमाणेंच काढण्याचें ठरविलें लोकमान्याच्या स्वभावात करारीपणा होता व त्याचा निश्चयहि अटळ असे त्याप्रमाणेंच प्रातिक कॉं. कमिटीनेंहि पुढील परिणामाचें चित्र डोळ्यापुढें असून एकदा जाहीर केलेल्या कार्यक्रमात कानामात्रेचाहि फरक न करण्याचें ठरविलें प्रान्तिक कॉं. कमिटीचा निर्णय जाहीर होताच पोलिस कमिशनर मिरवणूकव्यतिरक्ता पोलीसाचा बंदोबस्त करूं लागले. चौपाटीपासून हॉर्नबीरोडपर्यंत प्रत्येक नाक्यावर सार्जंट व लाठीवाले पिवळी पगडीवाले शिपाई ठेवण्यात आले होते. मिरवणूक बोरीबंदरजवळ अडवायाची असल्यामुळें एस्प्लेनेड पोलीस स्टेशनाच्या आवारात पुष्कळ सार्जंट व पोलीस ठेवण्यात आले होते; इकडे प्रान्तिक कॉं. कमिटीनेंहि भावी लढ्यावर दृष्टि ठेवून धैर्यानें मिरवणुकीची सिद्धता चालविली होती

बरोबर चार वाजता दहा हजारावर लोक टिळकसमाधीच्या शेजारीं जमा झाले. लोकमान्यांच्या समाधीला भक्तिपूर्ण अंतःकरणानें पुष्पें वाहण्यात आलीं.

मिरवणुकीला बंदी

प्रा. कॉं. कमिटीच्या अध्यक्ष सौ. हंसाबेन मेहता याच्या नेतृत्वखालीं मिरवणुकीला प्रारंभ झाला. मिरवणूक सँडर्स्ट रोडवरून गिरगाव बॅकरोडकडे वळवायाला लागली त्यावेळीं वर्किंग कमिटीची बैठक चालू होती. मिरवणुकीचा जयघोष ऐकून सरदार वल्लभभाई पटेलप्रभृति सर्व सभासद मिरवणूक पाहण्याकरिता बाहेर आले. पंडित मदन मोहन मालवीय याना पोलिस कमिशनरचा हुकूम अगदीं असह्य वाटत होता व तो हुकूम मोडण्यांत पुढाकार घेण्याची त्यानीं तयारी दर्शविली होती. काळबादेवीला मिरवणूक आल्यावर पंडितजी हे त्याचे चिरंजीव श्री. गोविंद मालवीय याच्या समवेत मिरवणुकीला येऊन मिळाले व अग्रभागीं उभे राहिले. त्याच्या आगमनावरोबर त्यांच्या स्वागतार्थ टाळ्याचा गगनभेदी कडकडाट झाला. मालवियजी मिरवणूकबंदीचा हुकूम मोडण्यास आपल्याबरोबर येणार हें पाहून

मिरवणुकींतील हजारों लोकांना दुप्पट अवसान आलें मुक्‍र्‍हैंक रोडवर ज्यावेळीं मिरवणूक आली तेव्हां ती सुमारें एक मैल लांब पसरली होती

मिरवणूक अडवली

हॉर्नबीरोडवर मिरवणूक शिरणार इतक्यात पोलिसाच्या रांगा पुढें उभ्या करून मिरवणूक अडवण्यात आली पंडित **मालवीयाजवळ** एक ऑफिसर आला व त्याना सांगूं लागला कीं, " मिरवणूक पुढ जाऊं देऊं नये असा आपणाला सरकारचा हुकूम आहे " त्यावर **मालवीयजींनीं** उत्तर दिलें कीं "तो हुकूम गैरशिस्त असल्यामुळें मी मोडणार आहे " यानन्तर **पंडितजींनीं** सर्व लोकाना रस्त्यावर बसण्यास सांगितलें व ते स्वतः सर्वांना शांत राहण्या-विषयीं उपदेश करीत राहिले शुभ्र पोषाक परिधान केलेली ती कृश मूर्ति ज्यानीं त्या वेळीं त्या ठिकाणीं पाहिली त्याच्या डोळ्यापुढून ती हलणें शक्य नाहीं वर्किंग कमिटीची बैठक आटोपून **मौलाना अबुल कलाम अझाद् व डॉ शेरवानी** हेहि साडेसहा वाजता तेथें आले, व रस्त्यावर बसले आठ वाजण्याच्या सुमाराला सरदार **वल्लभभाई पटेल सौ. कमला नेहरू जयरामदास दौलतराम** ही मडळी तेथें येऊन बसलीं रस्त्यावर बसलेल्या मडळींना खाण्यापिण्यास देण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती रात्रौं सवादहाच्या सुमाराला एक पावसाची जोराची सर आली सर्वत्राचे कपडे भिजून चिंब झाले, परंतु कोणीहि हलले नाहीं त्यानन्तर थोडा वेळ **मौलानाअबुल कलाम अझाद,डॉ शेरवानी पण्डित मालवीय** ही मडळी काहीं कामाकरिता घरीं जाऊन आली जमलेल्या लोकावर मधून मधून लाठ्या चालविण्याम सार्जंटानीं प्रारंभ केला होताच. रात्रीं बाराला दिवस पालटत होता त्यामुळें पोलीस काढून घेऊन मिरवणूक पुढें जाऊं देण्यात येईल असें वाटलें होतें परंतु ती कल्पना फोल ठरली, सर्व पुढारी मडळी एकदा जी रस्त्यावर बसली ती बसली सत्तर वर्षे वयाचे पंडित **मालवीय** एक ब्लॅंकेट पांघरून डुकली घेत होते। रात्रीं १ वाजल्यापासून प्रभातफेऱ्या शहरातून निघून मिरवणुकीला येऊन मिळूं लागल्या. झालें जिकडे तिकडे पताका व राष्ट्रीय निशाणें दिसू लागलीं. जसजशी जास्त जास्त पहाट होऊं लागली तसतसे अल्हाददायक प्रशान्त वारे वाहू लागले. जाग्र-

णानें झालेल्या आपाचा अंशतः तरी प्रतिकार झाला. " रघुपति राघव राजाराम हें भजन त्या समयीं तर अतिशयच गोड वाटलें.

पोलिसांचा लाठीमार

इकडे पोलीस कमिशनरानाहि पेंच येऊन पडलेला दिसला. **हॅटसन-साहेबांना** पुण्याहून बोलावण्यांत आलें. ते सकाळी येऊन पोचले. त्यांचें व पोलीस कमिशनराचें बोलणें झालें. सात वाजण्याच्या सुमाराला पोलीस-कमिशनर, **शेठ लालजी नारनजी, सरदार वल्लभभाई** व **पण्डित मालवीय** यांचीं बोलणीं झालीं. **पण्डित मालवीय** ज्या वेळीं मिरवणूक-बंदीचा हुकूम गैरशिस्त आहे असें सांगूं लागले त्या वेळीं **हॅलीसाहेब** उद्गारले कीं " ही काहीं असेंब्ली नव्हे " ! कमिशनरसाहेबानीं शेवटीं निर्वा-णीचें म्हणून असें सांगितलें कीं, " जर आपण येथून न जाल तर मी आपणास अटक करीन." यानंतर आणखीहि बरीच बोलाचाली झाल्यावर सरदार **वल्लभभाई पटेल, पंडित मालवीय, जयरामदास दौलतराम, डॉ. हर्डीकर** व **डॅ. शेरवानी** इ. वर्किंग कमिटीचे सभासद, व मुंबई काँग्रेस कमिटीच्या सुमारें ४० सभासदाना अटककरण्यात आली. पुढाऱ्याना व स्त्रियाना नेल्यावर स्वयंसेवकाना बाजूला उभें राहण्यास सांगण्यात आलें. नंतर सर्व बाजूनीं सार्जंट व शिपाई यानीं लाठी चालविली. बाजूला काढलेल्या स्वयं-सेवकाना जाण्यास सांगण्यात आलें. परंतु ते एक इंचहि हलले नाहींत, तेव्हां त्यावरहि लाठीचे अमानुष प्रहार करण्यात आले ! निशाणें हातात घेऊन उभे असलेले शीख बेशुद्ध पडेपर्यंत एका जागेवर उभे होते. मारहाणींत **पंडित गोविंद मालवीय** यांनाहि पुष्कळ मार बसला. एकंदर सुमारें पाचशें लोकांना औषधोपचार करण्यात आला.

खटल्याला प्रारंभ

नंतर शनिवार तारीख २ आगष्ट रोजीं दुपारीं ११॥ वाजतां चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि. **दस्तूर** यांच्यापुढें खटल्याला प्रारंभ झाला. **पंडित मालवीय** पोलीस कमिशनरचे हुकूम कसे अन्याय्य होते हें सिद्ध करणार हें माहीत असल्यामुळें **पण्डितजींचें** भाषण ऐकण्याची अतोनात गर्दी झाली होती. खटला ऐकण्याकरता आलेल्या मंडळींत **महात्माजींच्या** पत्नी,

सौ. कमलादेवी नेहरू, श्री. विठ्ठलभाई पटेल, सौ. हंसा मेहता हीं मंडळी प्रमुख होती. पण्डित मालवीयांच्या एका बाजूला श्री विठ्ठलभाई पटेल व दुसऱ्या बाजूला सरदार वल्लभभाई बसलेले होते.

खटल्याला प्रारंभ झाल्याबरोबर पंडित मदन मोहन मालवीय यानीं कोर्टाला अशी विनंति केली कीं, ज्याअर्थी सर अर्नेस्ट हॉटसन हे मुंबईला पोंचेपर्यंत पोलीस कमिशनरानें फक्त मिरवणूक अडवून धरली होती. परंतु गृहमंत्री हॉटसनसाहेब याच्याशीं बोलणें झाल्यावर आम्हाला पकडण्यांत येऊन लाठ्या मारून मिरवणुकींतील इतर लोकांना घालविण्यांत आलें, त्याअर्थी सर अर्नेस्ट हॉटसन यांचें व पोलिसकमिशनरचें काय बोलणें झालें हें समजण्याकरितां हॉटसनसाहेबांना फिर्यादीतर्फे साक्षीदार म्हणून बोलावण्यात यावें. मॅजिस्ट्रेटाना पंडितजींनीं असेंहि बजावलें कीं, मि हेली याना फिर्यादीतर्फे साक्षीदार बोलावण्यात येऊं नये असें आरोपीचें म्हणणें असतानाहि ज्याअर्थी मॅजिस्ट्रेटनें त्याना बोलावलें त्याअर्थी आमची हॉटसन साहेबांना बोलावण्याची मागणी मॅजिस्ट्रेटनें मान्य करावी. यापुढें मालवियजींनीं असेंहि सांगितलें कीं, हेली यानीं स्वतःच्या वैयक्तिक मतानें सर्व गोष्टी केल्या नसून त्यात सर अर्नेस्ट हॉटसन याचाहि हात होता असें मला सिद्ध करावयाचें आहे

मालवीयजींचें व मॅजिस्ट्रेटचें वरील आशयाचें बोलणें चालू असता सरदार वल्लभभाईंनीं कोर्टाला उद्देशून असें सांगितलें कीं, सर अर्नेस्ट हॉटसन हे बोरीबंदरच्या गच्चीवर बसून पुढें काय करावें याविषयीं सल्ला देत होते, ही गोष्ट सर्वांना माहीत असल्यामुळें हॉटसनसाहेबांना बोलावून खटला लांबणीवर टाकूं नये या कोर्टाच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याला साक्षीला बोलावून कोर्टाची दुर्दशा होऊं नये असें मला वाटतें. श्री. जयरामदास दौलतरामप्रभृति सर्वांनीं सरदार वल्लभभाईंना दुजोरा दिला. यावर मॅजिस्ट्रेट चेतेनें मालवीयजींना उद्देशून म्हणाले कीं, आपण अल्पमतवाले आहांत. यावर मालवीयजींनीं तावडतोब असें उत्तर दिलें कीं, प्रत्येक आरोपीला स्वतःचा बचाव करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. यानंतर आणखी कांहीं प्रश्नोत्तरें झाल्यानंतर मॅजिस्ट्रेटनें पंडितजींस

असें विचारलें की, जर मी पोलीसकमिशनर **मि. हेली** याना पुनः फेर- तपासणीकरिता बोलावलें व त्याच्या फेरतपासणींत **पंडितजींना** अपेक्षित असलेलीं उत्तरें मिळालीं तर काम भागेल अगर नाहीं ? या प्रश्नाला उत्तर म्हणून **मालवीयांनीं** असें सांगितलें कीं, **हॉटसनसाहेबांनाच** बोलावण्यात यावें. यावर **वल्लभभाई** असें म्हणाले कीं, आमची राहण्याची व्यवस्था चांगल्या ठिकाणीं केल्यास खटला लांबविण्यास आमची हरकत नाहीं. आणखी कांहीं प्रश्नोत्तरें झाल्यावर **हेलीच्या** उलटतपासणीनंतर **हॉटसनसाहेबांना** बोलवावयाचें कीं काय याचा विचार करूं असें मॅजिस्ट्रेटनें सांगितलें.

पोलीसकमिशनर **मि. हेली** याना बोलावणें पाठविण्यात आल्यावर पंडित **मालवीयांनीं** टाइम्सच्या एका संपादकीय लेखाकडे कोर्टाचें लक्ष वेधून असें सांगितलें कीं, त्या लेखामुळें टाइम्सनें कोर्टाची बेअदबी केली आहे. **पंडितजींनीं** त्या लेखातील कांहीं उतारे वाचून दाखविलोवर मॅजि- स्ट्रेटानीं असे उद्‌गार काढले कीं, त्या लेखात कोर्टाची बेअदबी करणारा मज- कूर आहे असें दिसतें परंतु त्या बाबतींत मला कांहींच मत प्रदर्शित करता येत नाहीं. त्यानीं पुढें असेंहि सांगितलें कीं, ही बाब हायकोर्टाच्या नजरेस आणणें एवढेंच मला करतां येण्यासारखें आहे. यानंतर सरदार **वल्लभभाई** म्हणाले, अँग्लोइंडियन वृत्तपत्राना असें वाटतें कीं कोर्टाच्या निकालाची दिशा कोणती असावी हें सांगण्याचा आपणास हक्क आहे हें वाक्य व मॅजिस्ट्रेटाच्या कानीं पडल्यामुळें पुन. सरदार **वल्लभभाई** व मजिस्ट्रेट यान्यामध्यें हटा- तटाचीं प्रश्नोत्तरें झालीं.

यानतर **पं मालवीयजींनीं** पोलिस कमिशनरसाहेबाची उलट तपा- सणी घेतली. पोलिस कमिशनरानीं पंडितजींच्या प्रश्नाना जीं उत्तरें दिलीं त्याचा थोडक्यात मथितार्थ असा "कमिशनरसाहेबानीं होममेंबर **सर हॉटसन** याना मुंबईतील टिळकदिनाच्या मिरवणुकीमुळें उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीबद्दल स्वत टेलिफोनहि केला नाहीं, अगर दुसऱ्याकडून करविला नाहीं. **हॉटसनसाहेब** मुंबईला येईपर्यंत पो. कमिशनराचें व त्याचें मुळीच बोलणें झालें नाहीं **हॉटसनसाहेब** आले ते मुंबईत उत्पन्न झालेल्या बिकट परिस्थितीमुळें आले. त्याना कोणीं बोलावलें हें पो. कमिशनरना माहीत

होतें. परंतु तें गुपित फोडण्याचें त्यांनीं नाकारलें. **हॉटसनसाहेब** यणार ही बातमी शुक्रवारीं रात्रीं साडेदहालाच पो. कमिशनरला मिळाली होती. **हॉटसनसाहेबांचें** व पो. कमिशनरचें पुढील धोरणाविषयीं बोलणें झालें कीं नाहीं याची आठवणच पोलीस कमिशनरसाहेबांना नव्हती! मिरवणूक पुढें जाऊं दिली तर योग्य होईल कीं नाहीं याविषयीं पो. कमिशनर व हॉटसन यांचें बोलणें झालें नाहीं. मिरवणूक उधळून लावली जाईपर्यंत **हॉटसन-साहेब** गोरीवंदरच्या गच्चीवर बसून होते!" अशा अर्थाचीं उत्तरें मिळाल्या-वर धरपकडीविषयीं प्रश्नोत्तरें चालूं असतां मॅजिस्ट्रेटचे व **मालवीयजींचे** बरेच खटके उडाले. मि. **हेली** याची साक्ष आटोपल्यावर **पंडितजींनीं सर अर्नेस्ट हॉटसन** याना साक्षीदार म्हणून आणण्याविषयीं अर्ज केला. तो कोर्टानें फेटाळून लावला.

सरकारतर्फे **मि. ठाणावाला** यांचें भाषण झाल्यावर पंडित **मदन मोहन मालवीय** यांनीं कोर्टाला उद्देशून सुमारें दोन सवादोन तास पुढील आशयाचें भाषण केलें.

नागरिकत्वाच्या हक्कावर गदा.

"ज्यामुळें नागरिकांच्या मूलभूत हक्काना बाध येतो असा कोणत्याहि हुकुमाला कायदेशीरपणा फारच कमी असतो. कमिशनरच्या हुकुमाला न जुमा-नतां हॉर्नबी रोडवरून जाण्याचा मिरवणुकीला हक्क होता. सर्व दृष्टींनीं कायदे-शीर असलेल्या सभांना अगर जमावांना बंदी करण्याचा हक्क सरकारला पोंचत नाहीं. जर हॉर्नबीरोडवरून मिरवणूक गेली तर त्यामुळें रहदारीस अडथळा होण्याचा संभव आहे असें म्हणून त्या रस्त्यावरून मिरवणूक नेऊं नये अशी साधी विनंति करणें एवढीच सत्ता कमिशनरच्या हातीं देण्यांत आली आहे. परंतु कमिशनरच्या सांगण्यावरूनच फूकबंक रोडवर फक्त चारहजारच लोक होते व या लोकांमुळें हॉर्नबीरोडचा फार तर एकतृतीयांश भाग व्यापला गेला असता तसेंच यापूर्वी कित्येक वेळां मिरवणुकी यांनपणें हॉर्नबीरोडवरून गेलेल्या आहेत. अशी वस्तुस्थिति असतां कमिशनरनें मिरवणुकीला बंदी करणें म्हणजे राजरस्त्यावरून जाण्याच्या नागरिकाच्या हक्कावर अन्याय्य हल्ला करणें होय. मिरवणुकीमध्यें कोणत्याहि प्रकारचे गुंड नसून सुशिक्षित व अदबीनें

वागणारी स्त्री-पुरुषमंडळी होती. कायदे मोडण्यात मला आनंद वाटत नाहीं. परंतु ज्या वेळीं मला असें कळलें कीं, **सौ. हंसा मेहता**सारख्या माझ्या कन्या व भगिनीसमान उच्चकुळांतील स्त्रिया असलेली मिरवणूक रस्त्यावर अडविण्यांत येईल व क्वचित् त्यावर हल्लाहि करण्यात येईल त्यावेळीं त्या मिरवणुकींत सामील होणें हें माझें कर्तव्य होतें.ज्यांना राजरस्त्यावरून जाण्याचा हक होता अशा लोकांनीं रस्त्याचा एकतृतीयांश भाग अडवला असता तर त्यामुळें कोणता अनर्थ कोसळला असता ?

अनत्याचारी समाज

"मिरवणुकींत सामील झालेले स्त्री-पुरुष सुखासमाधानानें आपल्या घरीं राहणारे होते परंतु त्या सुखी जीवनक्रमाचा त्याग करून थंडीवाऱ्याला न जुमानता ते सर्व लोक रात्रभर जागत रस्त्यावर बसले होते त्यांची कल्पना अशी होती कीं, निदान मध्यरात्रीनंतर तरी मिरवणूक पुढें जाऊं देण्यात येईल, कमिशनराच्या स्वतःच्या सांगण्याप्रमाणेंच शहरचा व्यापार-उदीम साधारणतः सकाळीं नऊ वाजेपासून सायंकाळीं साडेसात वाजेपर्यंत चालतो. असें असतां व मिरवणूक दोघा-दोघाच्या रांगांनीं जाईल असें सरदार **वल्लभभाईंनीं** सुचविलें असता रात्रीं मिरवणूक कां पुढें जाऊं दिली नाहीं ? सबंध रात्रभर मिरवणुकींतील लोक रस्त्यावर बसून राहिल्यानंतरें पोलीस कमिशनर येतो व मिरवणूक बळजोरीनें मोडून टाकण्याचा हुकूम करतो. जो मनुष्य इतका कोडगेपणा (Callousness) दाखवितो तो जनतेचा नोकर होण्याच्या लायकीचाच नाहीं यानंतर लोकांनीं निमूटपणें पोलिसांच्या हातचा मार खाल्ला. याचे कारण लोकांच्या मनावर **महात्माजींच्या** शिक्षणुकीचा झालेला इष्ट परिणाम हें होय." असें सांगून **पंडितजींनीं** सद्गदित अंतःकरणानें परमेश्वराचे व **महात्माजींचें** कृतज्ञतापूर्वक आभार मानले

पोलीसचें कर्तव्य

उपहाराच्या सुटीनंतर **पंडित मालवीय यांनीं** आपल्या भाषणाला पुन: प्रारंभ केला. ते म्हणाले " पोलीस कमिशनरला दिलेले अधिकार त्यानें लोकांच्या सुखसोयींकडे लक्ष पुरवावें म्हणून दिलेले आहेत. जर

रस्त्यावर गर्दी होईल असें कमिशनराला वाटलें होतें तर त्यानें निराळा रस्ता आखून द्यावयाला पाहिजे होता मुंबईच्या लोकांचे न्याय्य हक्क मर्यादित करण्याची अनियंत्रित सत्ता त्याच्या हातीं देण्यात आलेली नाहीं लोकांचे न्याय्य हक्क कायद्यानें मान्य केलेले आहेत आणि त्या हक्कांना नियंत्रण घालावयाचें असेल तर त्यानें तसें करण्याची कारणें देऊन आपलें करणें हक्क योग्य आहे असें सिद्ध केलें पाहिजे " आपल्या म्हणण्याला आपण काहीं आधार द्याल काय असा प्रश्न करताच **पंडितजी** म्हणाले, "सारासार विचार शक्ति म्हणजेच नऊ-दशांश कायदा आहे कमिशनरनें हुकूम करताना लोकांच्या हिताचा व पोलिस रेग्युलेशनमचा नीट विचार केला होता अगर नाहीं, नव्हे मुळात विचार तरी केला होता की नाहीं हें ठरविताना कोर्ट सारासार विचारशक्तीचा उपयोग करील असा मला भरंवसा आहे कमिशनराला मनःसोक्तपणानें जुलमी हुकूम काढण्याचा अधिकार नाहीं

" जर तो अन्याय हुकूम मी पाळला असता तर माझी छी थू झाली असती. पोलिस कमिशनराला माझ्या हक्काच्या आड येण्याचा अधिकार नाहीं. जर रस्त्यावर गर्दी असेल तर ती मोडून रस्ता मोकळा होईपर्यंत थांबण्यास सागण्याचा कमिशनरला कायद्यानें अधिकार दिला आहे. परंतु रस्ता मोकळा होताच तो त्याचा अधिकार संपुष्टात येतो. पोलिस कमिशनर मिरवणूक जेथें थाबविण्यात आली तेथें हजर होते हॉर्नबी रोडवरील रहदारी थाबल्यावर त्यानीं आपला पूर्वीचा हुकूम बदलावयास पाहिजे होता. परंतु त्यानीं तसें केलें नाहीं. असें न करण्यात ते कायद्याच्या तत्त्वाविरुद्ध वागले असें मला वाटतें. ते म्हणतात कीं आम्हीं त्याचा हुकूम मोडला. परंतु हा अधिकाराचा उन्माद आहे. हिंदुस्थानसारख्या देशांतच अधिकारी उन्मत्तपणानें वागू शकतात. लाडामुळें बिघडलेल्या तिरसट मुलाची जी स्थिति, तीच पोलिस कमिशनरची स्थिति आहे. "

खटल्यांत भाग कां घेतला ?

या खटल्याच्या कामांत आपण भाग कां घेतला यासंबधीं **मालवीयजींनीं** जें स्पष्टीकरण केलें तें असें- " मी काहीं साक्षीदाराना जे थोडे प्रश्न विचारले व थोडक्यांत जें माझें म्हणणें कोर्टापुढें मांडलें, तें स्वत चा बचाव करण्याच्या

असर खटल्यांतून सोडवणूक होण्याकरिता नव्हे. हिंदुस्थानातील न्यायालयांच्या सद्यःस्थितीकडे लक्ष ठावल्यास राजकीय स्वरूपाचे ज्याच्यावर खटले होतात व त्यात जे भाग न घेण्याचें ठरवितात त्याच्या तशा वागण्यांतच जास्त तथ्याश असतो. याकरिताच मी बचावाकरितां माझ्या बाजूनें कोणताच साक्षीदार बोलावला नाहीं. अशा तऱ्हेच्या खटल्याचें सत्यस्वरूप काय असतें याची थोडीशी तरी कल्पना जगाला यावी म्हणून मीं एवढा तरी भाग घेतला."

शनिवारीं सायंकाळीं पं. **मालवीय** प्रभृतींवरील खटला चालू असता, पोलिस कमिशनरचें पत्र हा हुकूम मानावा अगर मानूं नये, व शनवारीं सकाळीं त्यानें पुढाऱ्यांना रस्त्यावरून निघून जाण्यासाठीं केलेला तोंडी हुकूम न्याय्य होता किंवा नव्हता हे कायद्याचे प्रश्न उद्भूत केल्यामुळें चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि. **दस्तूर** यांनीं सोमवार ता. ११ पर्यंत खटला तहकूब केला. पोलिस कोठडींत अत्यंत अस्वच्छता असते अशी तक्रार सरदार **वल्लभभाई** प्रभृतींनीं केली. पुढारी कोणत्याहि प्रकारचा जामीन देण्यास तयार नसल्यामुळें मॅजिस्ट्रेटला त्यांना कोठडीबाहेर सोडता येईना. परंतु पुढाऱ्यांची गैरसोय होऊं नये म्हणून त्यांना बाहेरच्या लोकांच्या गाठी भेटी घेऊं दिल्या जाव्या व त्यांच्या मनाप्रमाणें त्यांची जेवणाची व्यवस्था व्हावी असे हुकूम मॅजिस्ट्रेटनें दिले होते.

खटल्याचा निकाल

[. परंतु मॅजिस्ट्रेटनें सोमवारची वाट न पाहता गुरुवारींच **मालवीय, पटेल** प्रभृतींवर भरलेल्या खटल्याचा निकाल सांगितला. निकाल सांगताना मॅजिस्ट्रेटानीं फिर्यादीचें सर्व म्हणणें मान्य केलें. पोलिस कमिशनरनें **सौ. हंसा मेहतांना** पाठविलेलें पत्र हा हुकूम होता, पोलिसकमिशनरनें शनिवारीं सकाळीं दिलेला तोंडीं हुकूम कायदेशीर होता तो तोंडीं हुकूम मोडल्याचा गुन्हा आरोपींनीं केला असें मॅजिस्ट्रेटांनीं मत दिलें; पंडित **मालवीय** व **वल्लभभाई** यांची मुलगी श्रीमती **कुमारी मनुबेन पटेल, बाई रतनबेन मेहता, बाई हरनाम कुंवर** व **अमृत कुंवरबाई** यांना प्रत्येकीं १०० रुपये दंड अगर १५ दिवसांची साधी कैद सांगण्यात आली. सरदार **वल्लभभाई, मि. शेरवाणी,** श्री. **जयरामदास दौलतराम, डॉ.**

हर्डीकर, श्री. एस. टी. पालेकर, श्री. रमाकांत मेहता, बाबूभाई जव्हेरी मि. एच वी.. त्र्यंकटराम, के. जी. नारायण अय्यर या सर्वांना प्रत्येकी तीन महिन्यांची साधी शिक्षा ठोठावण्यांत आली. पंडित मालवीयांना इतरांशी कमी शिक्षा देण्याचें कारण मॅजिस्ट्रेटनें असें सांगितलें कीं, 'पंडित मालवीयांचा हेतु कायदेभंग करण्याचा नसून पोलिस कमिशनरचा हुकूम कायदेशीर होता अगर नाहीं एवढेंच पाहण्याचा होता.' सर्वांनीं अगदीं हंसन मुखानें शिक्षा ऐकल्या. या अखिल भारतीय पुढाऱ्यांना शिक्षा झाल्यामुळें मुंबईमध्यें तीन दिवस हरताळ पाडण्यांत आला.

खटल्याचा निकाल झाल्यावर पं. गोविंद मालवीय यांनीं त्यांच्या वडिलांनीं मॅजिस्ट्रेटांनीं उद्देशून लिहिलेलें पत्र त्यांनीं कोर्टापुढें सादर केलें. त्यात पंडित मालवीयांनीं कोर्टाला असें स्पष्ट कळविलें कीं, मी स्वत: तर दंड देण्यास तयार नाहींच, परंतु इतरानींहि माझ्यातर्फे दंड भरूं नये. जर कोणीं दंड भरलाच तर तो कोर्टानें स्वीकारूं नये. यावर मॅजिस्ट्रेटांनीं असें उत्तर दिलें कीं, पं. मालवीयांना तुरुंगात जाण्याची वेळ येऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. त्यांना दंडाची शिक्षा करण्यात हाच हेतु होता. जर त्यांनीं दंड दिला नाहीं तर नाइलाज म्हणून त्यांना तुरुंगात पाठवावें लागेल. आरोपीचा दंड जरी कोणीहि भरला तरी त्यानंतर दंड द्यावा कीं शिक्षा भोगावी हा प्रश्न आरोपीच्या इच्छेवर राहात नाहीं.

मॅजिस्ट्रेटनें निकालात असें म्हटलें होतें कीं, मालवीयांना कमी शिक्षा देण्याचें कारण असें कीं, त्याचा हेतु कायदेभंग करण्याचा नव्हता शिक्षेनंतर आपल्या चिरंजीवामार्फत वृत्तपत्राकडे पाठविलेल्या स्पष्टीकरणामध्यें पंडितजींनीं पुन पुनः असें म्हटलें आहे कीं, "पोलिस कमिशनरनें केलेला अन्याय हुकूम मी बुद्धिपुरस्पर मोडला आहे, माझे इतर सहकारी व मी यांना निरनिराळ्या शिक्षा द्यावयाच्या होत्या तर वयानें मी इतरांपेक्षा मोठा असल्यामुळें माझें म्हणणें असें कीं, मलाच अधिक शिक्षा व्हावयास पाहिजे होती. पोलीस कमिशनरचा हुकूम जुलमी व अन्याय्य होता असें माझें मन झालें व तो हुकूम मोडणें हेंच सर्व नागरिकांचें कर्तव्य होतें. जरूर पडली असा हुकूम मी आणखी वीस वेळांहि मोडीन."

मालवीयांची अचानक सुटका झाली !

पंडित मालवीय याना दंड अगर कारागृहवास अशी वैकल्पिक शिक्षा दिली गेली होती आपल्या इतर सहकाऱ्यापेक्षा आपणाला मॅजिस्ट्रेटनें कमी शिक्षा दिली, व दिली तीहि वैकल्पिक दिली ही गोष्ट **पंडितजींच्या** मनाला लागून त्यानीं सर्वांना अशी विनंति केली कीं, त्याच्याकरिता कोणीहि दण्ड भरूं नये. **पंडितजींनीं** ही गोष्ट पुनः पुन सांगितली असूनहि कोणा एका माणसानें शुक्रवारीं दुपारीं साडेतीन वाजण्याच्या सुमाराला दण्डाचे पैसे भरले. शुक्रवारीं सकाळपासून अशा बातम्या कानीं पडूं लागल्या कीं कोणी तरी **पण्डितजींचा** दण्ड भरणार आहे परंतु दण्ड दुपारीं साडेतीनच्या सुमारास भरला जाऊनहि सायंकाळच्या वृत्तपत्रांतहि ही बातमी आली नाहीं. सहा वाजल्यानंतर हळूहळू **मालवीयांच्या** सुटकेच्या बातम्या पसरूं लागल्या.परंतु सायकाळीं साडेसहा-नंतर चौपाटीवरच्या सभेला **पं मालवीय हे श्री. विठ्ठलभाई पटेल** याच्यासमवेत येईपर्यंत कोणाचाहि विश्वास त्याच्या सुटकेवर बसेना. **पण्डितजींचा** दण्ड कोणीं भरला हें अखेरपर्यन्त गुलदस्तातच राहिलें

त्यासंबंधानें जी बातमी बाहेर आली ती अशी कीं, शुक्रवारीं एक मनुष्य कोर्टांत जाऊन **पण्डितजींचा** दण्ड कमा भरावयाचा याची चौकशी करूं लागला, त्या दिवशीं सुटी असल्यामुळें कोर्ट बंद होतें व त्यमुळें तेथें पैसे भरण्याची शक्यता नव्हती, असें समजतें कीं, आतां पुढें कसें करावें, या विचारांत तो मनुष्य असतां एका पोलीस अधिकाऱ्यानें त्याला असें सुचविलें कीं, जर त्यानीं प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट **खंडाळावाला** यांची भेट घेतली तर ते काहीं मार्ग सांगतील त्याप्रमाणें त्यानें **श्री. खंडाळावाला** यांची भेट घेतली, त्यांनीं असें सांगितलें कीं, आर्थररोड तुरुंगाच्या जेलरजवळ पैसे भरल्यास **पण्डितजींना** सोडण्यांत येईल त्नोच तो गृहस्थ आर्थररोड तुरुंगांत गेला, व त्यानें दंडाची रक्कम भरली कीं, **पं. मालवीयांची** व त्या गृहस्थाची दृष्टिभेटहि झाली नाहीं अगर **पंडितजींनीं** अत्याग्रह धरला तरी जेलरनें त्यांना तो दंड भरून जाणाऱ्या माणसाचा पत्ता सांगू दिला नाहीं. त्या वेळीं पंडितजींना जेलरनें त्यांचा दंड भरला गेल्याची बातमी

सांगितलें त्या वेळीं त्यांना अतिशय आश्चर्य वाटलें, व पैसे भरणाऱ्या माणसाचा रागहि आला. पंडितजी तुरुंगाबाहेर पडण्यास राजी नव्हते असें म्हणतात. त्यांनीं तत्संबंधीं जेलरला पुष्कळ छेडलें, परंतु शेवटीं जेलरनें त्याना असें सांगितलें म्हणतात कीं, कायद्याप्रमाणें त्याना यापुढें पळभरहि तुरुंगात ठेवणें शक्य नाहीं. शेवटीं नाइलाजानें पंडितजींनीं सरदार वल्लभभाई प्रभृतींचा निरोप घेतला व ते तुरुंगाबाहेर आले.

सुटकेनंतर पंडितजी चौपाटीवर गेले. तेथील सभेंत ते व श्री विठ्ठलभाई यांचीं भाषणें झालीं दोघांनींहि आपल्या भाषणात असें सांगितलें कीं, ज्यानें पंडितजींचा दंड भरला तो देशप्रेमी नसून देशद्रोही आहे त्यानंतर श्वेतांबर जैन परिषदेच्या विद्यमानें झालेल्या भाषणात पंडितजींनीं असें जाहीर केलें कीं, त्याचा ब्रिटिशांवरील विश्वास पूर्णपणें नष्ट झाला आहे.

राजबंदी-दिनानिमित्त मिरवणूक

टिळक-दिनाच्या मिरवणुकीच्या दिवशीं इतके प्रहार पडले असता व शेंकडों लोकांना लाठी बसली असतांहि मु प्रां. कॉ. कमिटीच्या युद्धमंडळानें रविवारीं दहा तारखेला हॉर्नबी रोडवरून राजबंदी-दिनाची मिरवणूक नेण्याचें ठरविलें. रविवारीं मिरवणुकीला बंदी होणार कीं नाहीं याबद्दलचे विचार लोकांच्या मनात घोळत होते शनिवारपासून तर काँग्रेस हाउसकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर अतिशय गर्दी झाली होती. त्यांत पंडित मालवीय यांची सुटका झाल्यावर त्यांनीं असें जाहीर केलें कीं, जर कमिशनरनें रविवारच्या मिरवणुकीला बंदी केली तर मी पुन सत्याग्रह करीन यामुळें एक निराळेंच चैतन्य लोकात उत्पन्न झालें हॉर्नबी रोड व एस्प्लेनेड रोडवरील व्यापाऱ्यांनीं पो. कमिशनरकडे अर्ज केला कीं, काँग्रेसच्या अगर इतर तत्सम मिरवणुकींमुळें त्याची मुळींच गैरसोय होत नाहीं रविवारीं अगदीं सायंकाळपर्यंत असें वाटत होतें कीं, मिरवणूक-बंदीचा हुकूम येईल, परंतु तसें काहीं झालें नाहीं पावणेपाचाच्या सुमाराला मिरवणुकीला प्रारंभ झाला. मिरवणुकीच्या अग्रभागीं पंडित मालवीय व विठ्ठलभाई पटेल हे होते. मिरवणूक एवढी मोठी होती कीं, ती एका जागेवरून जाण्यास पाऊण तास लागत होता मिरवणूक अगदीं शिस्तीनें व शांततेनें हॉर्नबी रोडवरून

प्हाइटवे लेडलॉच्या दुकानापर्यंत जाऊन खलास झाली व तेथून सर्व लोक घरोघर पसरले.

कायदेभंगाच्या चळवळींत भाग घेतल्याचें पर्यवसान असें होऊन पंडितजींची कोणी तरी अज्ञात माणसानें दंड भरून सुटका केली असली तरी पंडितजींचा कारागृहवास कांहीं चुकला नाहीं. सरकारची दडपशाही सारखी वाढत्याच प्रमाणात होती व तींत अखेर कॉंग्रेसच्या वर्किंग कमिटीची आहुति घेण्यात आली कॉंग्रेस वर्किंग कमिटी ही संस्थाच बेकायदा ठरविण्यांत आली. परंतु सरकारनें जितक्या जोरानें दडपशाही केली तितक्याच दुर्दमनीय उत्साहानें लोकहि निकरानें भांडूं लागले. वर्किंग कमिटी बेकायदा ठरवितांच दिल्ली येथें कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीची बैठक त्या वेळचे अध्यक्ष **डॉ. अन्सारी** यांनीं बोलावली. सभेचें काम सुरू होतांच हजर असलेल्या सर्व सभासदांस सरकारनें अटक करून प्रत्येकास सहा सहा महिन्यांची शिक्षा ठोठावली. त्यांत **पं. मालवीयजी** हेहि असल्यानें त्यांनाहि हा सहा महिन्यांच्या सक्तीचा सरकारी पाहुणचार मिळाला.

हा कारागृहवास **पंडितजींच्या** यांच्या प्रकृतीस मानवला नाहीं. तेथें त्यांची प्रकृति एकंदरीनें खराबच झाली. तुरुंगांत सर्व आचार बाहेर प्रमाणेंच अत्यंत कडकपणें ते पाळीत. रामायण, महाभारत, भागवत या ग्रंथांचें परिशीलन हा त्यांचा नित्याचा व्यवसाय होता. पुढें **गांधी-आर्यिन** वाटाघाटींच्या तहान्वयें त्यांची सुटका झाली त्यावेळीं. त्यांची शिक्षा फक्त एकच महिना भोगावयाची राहिली होती.

उपसंहार

देवाजवळील नंदादीप

' हिंदुत्वाचा आदर्श कोण असा मला कोणी प्रश्न केला तर मी हिंदुस्थानातील एकाच विभूतीकडे बोट दाखवीन व तो म्हणजे **पंडित मदनमोहन मालवीयजी.** त्यांची ओळख करून देणें म्हणजे सूर्याची ओळख करून देण्यापैकीं प्रकार आहे. परस्परविरोधी गुणांचा उत्तम समन्वय करून दाखविण्याचें खरें कौशल्य कोणामध्यें असेल तर तें **पंडितजीमध्यें** आहे. **पंडितजींची** दृष्टि अगर विचारसरणी एकांगी नसून जुन्यातील चांगलें त्याचप्रमाणें नव्यातीलहि चांगलें घेऊन त्याचा तें उत्तम समन्वय करूं शकतात. जुन्या व नव्या संस्कृतीचा सुंदर मिलाफ कसा घालावा हें **पंडितजीइतकें** उत्तम कोणीच जाणीत नाहीं **हिंदुविश्वविद्यालय** हें या सुंदर मिलाफाचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. **पंडितजींनीं** इतर राष्ट्रकार्यें अनेक केलीं असतील व तशीं ते करतातहि. परंतु **हिंदुविश्वविद्यालयाची संस्थापना** हें त्यांचें एकच कार्य इतकें मोठें व भव्य आहे कीं, त्या एकाच कार्यामुळें त्यांचें नांव चिरंजीव होईल. या **विश्वविद्यालयासाठीं** त्यांनीं एकट्यानीं **एक कोटी चाळीस लक्ष रुपये** जमविले यावरून त्यांनीं केलेलें कार्य किती मोठें असेल अशी कल्पना येईल डोळे दिपवितील अशा विजेसारख्या दिव्याप्रमाणें चमकणारे लोक कांहीं कमी नाहींत परंतु त्या दिव्यापेक्षांहि देवाजवळ लावलेल्या नंदादीपाचें महत्त्व कांहीं वेगळेंच असतें व त्यानें जी चित्ताला एक प्रकारची प्रसन्नता वाटते ते **पंडितजी** आहेत "

ता. २० जून रोजीं **पंडित मदनमोहन मालवीय** यांच्या हस्तें **श्रीक्षेत्र वाई** येथें गोशाळा मंदिराचा अनावरण समारंभ झाला त्याच दिवशीं सायंकाळीं वाईकर नागरिकांनीं पंडितजींना **मानपत्र** समर्पण केलें. त्या प्रसंगीं **पंडितजींची** ओळख करून देतांना **श्री. तात्यासाहेब**

केळकर यांनीं पंडितजींच्याबद्दल वरील उद्गार काढले. या उद्गारांत पंडित-जींच्या चरित्राचें सारसर्वस्व आहे.

ब्राह्मण्याचा खरा आदर्श

याच मानपत्र-समारंभाचे स्वागताध्यक्ष रा. ब. ग. रा. दातार यांनीं मानपत्र समर्पण करताना पंडितजींचें केलेलें गुणवर्णन यथोचित असून थोड क्यांत व मार्मिकरीतीनें त्यांनीं पंडितजींचें चित्र रेखाटलें आहे. ते म्हणालेः 'आपल्या भारतभूच्या मुकुटावर जे बहुमोल हिरे चमकत आहेत त्यांतील पंडित मालवीयजी हा अष्टपैलू हिरा आहे. मालवीयजी हे नामतः, रूपतः, जन्मतः, स्थानतः, ज्ञानतः, अधिकारतः, आचारतः व कीर्तितः असे अष्टांग सुंदर आहेत.

"त्याचें मदन मोहन हें नामहि किती श्रवणमनोहर आहे ! हें नांव देऊन आपल्या मुलाचें नामकरण करणारे त्याचे मातापिता धन्य होत. मुलाचें नामकरण सुश्राव्य करणें हें फारसें अवघड नाहीं. पण नांवाप्रमाणें करणी करणारा पुत्र निपजणें ही मात्र महद्भाग्याची गोष्ट आहे.

"पंडितजी हे जन्मतः ब्राह्मण आहेत. 'वर्णानाम् ब्राह्मणः श्रेष्ठः' असें म्हणण्याचें हे दिवस आहेत कीं नाहीं हें सांगता येत नाहीं, तथापि पंडितजी केवळ जन्मानेंच ब्राह्मण आहेत असें नाहीं तर गुणतःहि ब्राह्मण आहेत व सुदैवानें ब्राह्मणास प्रिय व योग्य असें पवित्र पावन प्रयागराज हें क्षेत्र त्यांचें निवास-स्थान आहे.

पश्यति ' असे ते शुद्ध सत्वशील ब्राह्मण आहेत व अशांच्या हातूनच समाजाचा उद्धार होत असतो "

गंगौघाप्रमाणें वक्तृत्व.

व्यापक अशा सार्वजनिक कार्यक्षेत्रांत त्यांनीं वयाच्या २४ व्या वर्षी पाऊल टाकलें. तेव्हांपासून आजपावेत त्यांनीं एकनिष्ठेनें देशसेवा चालविली आहे. विशुद्ध चारित्र्य, अचल धर्मनिष्ठा, अपरिमित त्याग, उज्वल तप-सामर्थ्य, नम्र स्वभाव, जाज्वल्य देशाभिमान, या गुणसमुच्चयाची मूर्ति म्हणजे **पंडित मालवीयजी** होत. वक्तृत्व तर असें अगाध कीं, हिंदुसंस्कृतीचें महत्त्व, अगर देशबांधवांची हल्लींची हीन दशा या संबंधानें बोलूं लागताच त्यांच्या गंगौघाप्रमाणें अस्खलित वाक्प्रवाहाच्या द्वारें श्रोत्यांचें भान हरपून त्यांना आपल्याबरोबर सहज घेऊन जातात.

आज त्यांचें वय सत्तरावर गेलें असलें तरी त्यांची कार्यतत्परता एखाद्या तरुणास लाज वाटवील अशी आहे. अत्यंत निरलस वृत्ति, वागणूक अत्यंत साधी, कोणीहि कांहींहि कारणानें त्यांच्या भेटीस जावो हास्यमुखानें त्यांचें स्वागत करून त्याच्याशीं दोन गोड शब्द-बोलल्याखेरीज त्याला ते कधींच परत पाठविणार नाहींत.

सं. प्रांतांत पंडितजींच्या बरोबरीचे अनेक सुप्रसिद्ध पुढारी होऊन गेले व अद्यापहि आहेत त्यांच्या इतकाच **पंडितजींचा** सरकारशीं संबंध येत असतो, परंतु इतर लोक जसे अनेक कारणांनीं पाश्चात्य संस्कृतीशीं तादात्म्य किंवहुना एकरूप होऊन गेले तसे **पं. मालवीयजी** कधींच झाले नाहींत. परंतु आपल्या साध्या व अकृत्रिम आचारानें त्यांनीं गोऱ्या लोकांवर नेहमींच छाप ठेवलेली आहे.

विविध कार्ये

पंडितजींचा सार्वजनिक जीवनक्रम, हिंदुस्थानांतील सर्व श्रेष्ठ अशा **हिंदी राष्ट्रीय महासभेच्या** जीवनक्रमाबरोबर सुरू झाला व आज तागायत तो त्या महनीय संस्थेशीं निगडित आहे. **लोकमान्य टिळक, ना. गोखले अगर महात्मा गांधी** यांच्याप्रमाणें **पंडितजी** एखाद्या विशिष्ट राजकीय संप्रदायाचे प्रणेते नसले तरी त्या कोणापेक्षांहि त्यांचें स्वदेशप्रेम कोणा-

लाच कमी म्हणतां येणार नाहीं, ही गोष्ट मात्र सत्य आहे. ते आपल्या विशिष्ट तेजोगोलात फिरत असले व आपल्या आकर्षणानें इतर गोलकांना आपल्या भोंवतीं फिरवूं शकत नसले तरी राष्ट्रीय जीवनाला अत्यावश्य असें कार्य मात्र ते अखण्ड करीत आहेतच. **राष्ट्रीयसभेचे** तर ते प्रारंभापासून निष्ठावन्त भक्त आहेत. कायदेमंडळात करतां येईल तितकी लोकसेवा त्यांनीं वरप्यास बुचराई केलेली नाहीं, हिंदुसमाजाची वाढती अधोगति पाहून अंत करण तिळतिळ तुटणारा तो **एकच महात्मा** असून हिंदु संघटन व शुद्धि यांचा पुरस्कार व संवर्धन करणारे **पंडितजीच** होत. उपलब्ध असलेल्या साधनांचा पुरापुर उपयोग करून राष्ट्रीय शिक्षण कसें देतां येईल हें त्यांनीं **हिंदु विश्वविद्यालयाच्या** स्थापनेनें सिद्ध केलेले आहे

सदाचार व स्वधर्मनिष्ठा यांची आदर्शमूर्ति **पंडितजीच** होत म्हणून सांगण्यास कोणालाहि अभिमान वाटेल राष्ट्राची भावी आशा तरुणांवर आहे तम्हीं हिंदी तरुण बलवन्त, धीमन्त, व श्रीमंत व्हावा अशाविषयीं त्यांचे अहर्निश प्रयत्न असतात व तरुणाशीं तरुणभावानें भाषण करण्यास त्यांस सदैव आनंदच वाटत असतो.

इच्छित हेतु त्यांच्या देखत सिद्धीस जावो, एवढीच आमची जगन्नियंत्याच्या चरणीं नम्र प्रार्थना आहे.

ईशकृपेनें पंडितजींना ७० वर्षें पूर्ण झालीं आहेत. हिंदुस्थानांतील पुढाऱ्यांच्या वयोमानाकडे पाहिल्यास परमेश्वरानें पंडितजींवरचें नव्हे व आम्हा भारतवासीय हिंदु जनतेस परम ऋणी करून सोडलें आहे याबद्दल दयाघन प्रभूचे आपण कृतज्ञ असावयास पाहिजे. व पुढें ज्यासाठीं त्यांनीं आपलें आयुष्य वेंचलें तें कार्य, भारताचें मंगल, भारत स्वतंत्र होणें ही गोष्ट त्यांना 'याच देहीं याच डोळां' पाहावयास सापडो अशी आपण जगन्नियंत्याची करुणा भाकूं या.

निष्ठावन्त धर्मप्रेमी

पंडितजींचें आयुष्य आज ७० वर असलें तरी त्यांचा दुर्दमनीय उत्साह मात्र अणुमात्रहि कमी झालेला नाहीं. नित्य व्यायाम घेण्यांत केव्हांहि खण्ड पडलेला नाहीं. स्वधर्माचरण व मनास प्रसन्नता देणाऱ्या स्नान-संध्या इत्यादि आन्हिकांत अंतर पडलेला नाहीं.आहाराच्या बाबतींत त्यांचा फार कटाक्ष आहे. कधींहि परान्न घ्यावयाचें नाहीं असा त्यांचा निग्रह आहे व कशाहि अडचणी आपत्ती आल्या तरी त्यांनीं आपलें तें व्रत सोडिलें नाहीं. कायदेभंगाच्या निमित्तानें नैनीच्या तुरुंगांत असतांना त्यांना स्वतंत्र स्वयंपाकी सरकारला द्यावा द्यावा लागला ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे.

धर्माचरणाबाबतींत त्यांचा मोठा लौकिक आहे. परधर्मीयांशीं नेहमीं संबंध येत असूनहि त्यांनीं आपला आचार कधींहि सोडला नाहीं. पंडितजींची मूर्ती नुसती डोळ्यासमोर आणली म्हणजे प्रथमच त्यांच्या विशाल ललाटावरील तो शुभ्र चंदनतिलक ठळकपणें दिसतो त्रिकालसंध्या, प्रातःस्नान, पूजा यांत अंतर नाहीं वैदिक, शास्त्री, पुराणिक यांच्याशीं त्या त्या शास्त्रांत चर्चा करूं लागले म्हणजे त्यांना वेळेचेंहि भान राहत नाहीं एकदां कै. पं. विष्णु दिगंबर यांच्याशीं संगीताबद्दल चर्चा करीत असलेले ऐकण्याचें भाग्य लेखकाला लाभलें होतें. त्यावेळीं पंडितजींनीं पं. विष्णु दिगंबर यांजला त्यांनीं सत्कृत मध्यें उतरून घेतलेलें एक श्लोकाचें वाक्य दाखविलें त्यांत सद्गुलमध्यें संगीतासबधानें मोठें काम आलें आहे याचा उल्लेख होता.

वेदपारायण ऐकणें, यज्ञयागादि कोणी करण्यास निघाला अथवा त्यास मुक्त

हस्तानें मदत करणें, या गोष्टींत **पंडितजींना** फार आनंद वाटतो. जुन्या आयुर्वेदाचे ते फार अभिमानी आहेत. **काशी** येथील **विद्वान पंडित श्री. त्र्यंबकशास्त्री द्रवीड** यांच्या औषधावर त्यांची मोठी निष्ठा असून त्याचें औषध घेण्याबद्दल ते इतरानाहि साग्रह सागत असतात.

पंडितजींचा कुटुंबविस्तारहि मोठा आहे. मुलगे, मुली, पुतणे आदि-करून त्यांचें घर गजबजलेलें असतें. **पंडितजींस** चार सुपुत्र आहेत. **पं. रमाकान्त** हे **प्रयाग** येथें वकिली करीत असतात. **पं. राधाकान्त** हे पूर्वी वकिली करीत असत परंतु हल्लीं त्यांनीं व्यापारी पेशा स्वीकारलाआहेत व ते एक्सपोर्ट इंपोर्टचे व्यापारी आहेत. तिसरे **मुकुंद मालवीय** हे पूर्वी व्यापारी होते परंतु गेलीं ५।६ वर्षें त्यांनीं **मुंबई** हेंच आपलें राहण्याचें ठिकाण केलें असून तेथें विविध राष्ट्रकार्यांत भाग घेत असतात. सर्वांत कनिष्ठ **पं. गोविन्द मालवीय** हे एम्. ए. एल्. एल्. बी झाले असून कायदेभंगाच्या चळवळींत राष्ट्रीयसभेचे मुख्य मंत्री होते. हे वकिली करीत नाहींत. सार्वजनिक कार्यांतच यापुढें पडणार असें दिसतें. **पं. मदन मोहन** याजबरोबर हे विलायतेस गेले आहेत.

पंडितजींस तीन कन्या. पैकीं एक कानपुरांत व दुसरी काशी येथें अशा दिल्या आहेत.

भारतवर्ष पुनः वैभवसंपन्न होऊन अखिल भारतवासीय जनता स्वातंत्र्योप-भोगी व्हावी यासाठीं पंडितजींनीं आतांपर्यन्त अव्याहत परिश्रम केले, त्यास तो मंगलादिन पाहण्यास परमेश्वरानें दीर्घायुष्य द्यावें एवढीच त्यांच्या चरणीं प्रार्थना आहे.

परिशिष्ट १

सुधाबिन्दू.

पुस्तकाच्या प्रारंभीं पं मालवीयकृत जी संस्कृत श्लोकावली दिली आहे तींत एका दृष्टीनें **पंडितजींचें** आत्मचरित्रच ग्रथित झालें आहे. धारण हिंदूनें काय काय गोष्टी कराव्या तें त्यात संक्षेपत सांगितलें आहे व त्याचा विस्तार **पंडितजींनीं** आपल्या प्रत्यक्ष आचरणानें आयुष्यभर केला आहे. ज्या गोष्टी त्यानीं लोकाना उपदेशासाठीं म्हणून सांगितल्या त्याचा ततोतंत आचार करणारे ते कर्मयोगी आहेत. आधीं केलें मग सांगितलें, असा त्याचा बाणा आहे त्यापैकीं काहींचा उल्लेख या प्रकरणात करण्याचें योजिलें आहे. हिंदु युनिव्हर्सिटी, कॉंग्रेस, कौन्सिलें व हिंदुसंघटन यासंबंधानें त्यानीं केलेली कामगिरी व्यापकस्वरुपाची असल्यानें ती अन्यत्र विस्तारानें वर्णिली. त्या-खेरीज **पंडितजींची** राष्ट्रसेवा विविधप्रकारची व विविधशाखातील अस-ल्यानें सर्वांचा न झाला तरा त्यातील कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींचा उल्लेख येथें करणें अप्रासंगिक होणार नाहीं

खरी लोकसेवा कोणती.

खरी लोकसेवा कोणती या संबंधानें ते म्हणतात:—

यज्ञाशिवाय यज्ञपुरुष, परमेश्वर, प्रसन्न होत नसतो व त्याच्या प्रसन्नते-शिवाय आपला अभ्युदयहि होणार नाहीं त्या परमेश्वराला प्रसन्न करण्याचा मुख्य उपाय लोकसेवा—देशभक्ती—हा आहे देशवासीयांच्या दुःखानें दुःखी होणें व त्याचें दुःख दूर करण्यासाठीं शुद्धभावानें यत्न करणें हीच परमेश्वराची परम उपासना आहे अखिल मनुष्यमात्राचें कल्याण चिंतणाऱ्या भगवान् वेद-व्यासानें म्हटलें आहे.

" तप्यन्ते लोकतापेन प्रायशः साधवोजनाः ।
परमाराधनं तद्धि पुरुषस्याखिलात्मनः ॥

साधू लोक प्रायः दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखी होतात. प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं वास करणारा जो परमेश्वर त्याची हीच परमसेवा आहे.

पंडित मदनमोहन मालवीय.

ज्यावेळीं मातेच्या पयप्राशनाबरोबर बालकांच्या हृदयांत देशभक्तीचा संचार होऊं लागेल त्याचवेळीं आपल्या देशाचा अभ्युदय होईल. देशाचें हित साधण्यासाठीं व मातृभूमीचा गौरव वृद्धिंगत करण्यासाठीं आपलें सुख व स्वार्थ यांचा सर्वस्वी त्याग करण्यास आपले देशबंधु त्याचवेळीं पुढें येतील. आज आमची स्थिति अत्यंत शोचनीय झाली आहे. लोक स्वत्व विसरून गेले आहेत. अशा वेळीं बालकांत देशभक्ती उत्पन्न होऊं शकतें व तीं देशासाठीं वाटेल ते कष्ट सहन करूं शकतात या गोष्टीचें लोकांस आश्चर्य वाटेल परंतु यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहींच नाहीं. आज आपल्या देशात सुशिक्षीत समजल्या जाणाऱ्या लोकांत देशासाठीं त्याग करण्यास शिकले नाहींत असे लोक थोडे नाहींत.

यासंबधांत जपानी बालकांचें उदाहरण घेण्यासारखें आहे. ज्या वेळीं रुसो-जपानी युद्ध होतें त्यावेळीं तेथील लोकांना युद्धाप्रित्यर्थ अनेक वर्गण्या द्याव्या लागत. आपल्या वडिलांना त्या वर्गण्या देण्यास अडचण पडूं नये म्हणून अनेक विद्यार्थ्यांनीं दुसऱ्यादा भोजन करणाचें सोडून दिलें होतें. ज्या देशांतील विद्यार्थ्यांत असा अपूर्व त्याग आहे तो देश उन्नति शिखरास गेल्याखेरीज कधींहि राहणार नाहीं

राष्ट्रभाषेवरील ही आपत्तीच व जनतेची कुचंबणा पाहून उर्दूच्या बरोबरीनें हिंदी भाषाहि कोर्टकचेऱ्यातून चालावी अशाबद्दल मोठी चळवळ केली **पंडितजींना** या कामींहि कांहीं कमी विरोध झाला नाहीं. परंतु त्यावेळचे संयुक्तप्रांताचे ले. गव्हर्नर **लॉर्ड मॅकडोनाल्ड** याना **पंडितजींच्या** म्हणतील सत्यता पटून स. १९०० मध्ये त्यांनीं सर्व सरकारी कचेऱ्यांतून उर्दूच्या बरोबरीनें हिंदी भाषेमध्येंही कामकाज चालावें असा ठराव केला. हिंदी भाषा बोलणारावर **लॉर्ड मॅकडोनाल्ड** याचे हे महदुपकार होत.

पंडित मालवीयजी यांनीं हिंदी राष्ट्रभाषा व्हावी म्हणून प्रयत्न केले त्यास तत्क्षणीं **लो० टिळक, रमेशचंद्र दत्त, अरविंद घोस,** यांनीं मान्यता दिली. पंडितजी एवढेंच करून थांबले नाहींत. स. १९०८ मध्यें त्यांनीं प्रयागला हिंदींत ' अभ्युदय ' पत्र सुरु केलें, स. १९१० मध्यें " मर्यादा " नांवाचें हिंदी मासिक सुरु केलें. १९१० सालीं पहिलें हिन्दी साहित्य संमेलन भरलें. त्याच्या अध्यक्षाच्या जागींहि **पंडितजींचीच** निवड झाली. त्यावेळा देशीभाषांची हेळसांड कशी झाली आहे व त्यांची उन्नति कशी करता येईल याचें त्यांनीं सुंदर चित्र रेखाटलें आहे. हिंदु-विश्वविद्यालयातहि शिक्षणाचें माध्यम त्यांनीं हिंदीच ठेवलें आहे.

गोरक्षण.

गोरक्षणासंबंधानेंहि पंडितजींची आस्था सुप्रसिद्ध आहे. संधी सापडेल तेव्हा त्या कार्याची महती वर्णन केल्याखेरीज ते राहत नाहींत. गोरक्षणासंबंधीं ते म्हणतात —

" गाय आणि मनुष्यप्राणी याचा संबंध चिरंतन असून परमेश्वरानेंच तो घडवून आणला आहे आणि परस्परांनीं परस्परांच्या उपयोगी पडावें, कोणाहि स्थितींत कोणी कोणास अंतर देऊं नये, ही त्याचीच योजना आहे. गाईचें दूध अमृतोपम असून लहानथोरास तें हितकर आहे म्हशींचें दूध वापरतात खरें, पण तें योग्य नव्हे. लहान मुलांना तर विशेषेंकरून गाईचेंच दूध आपण दिलें पाहिजे. माझ्या माता भगिनींना माझी नम्र विनंति आहे कीं, त्यांनीं गोपाल श्रीकृष्ण व माता यशोदा यांचें चरित्र आठवावें आणि आपआपल्या घरांत एकेक तरी गाय पाळून मुलांना तें

अमृतोपम दूध पाजावें. प्रत्येक घराघरात एकेक तरी गाय पाळली जावी, घराघरातून दधिमथनाचा घडघडाट प्रात:काळीं ऐकूं यावा, आणि घराघरांतून दह्यातुपाचीं गाडगीं शिंक्यावरून लोंबताना दिसावींत अशी माझी इच्छा आहे. नेहमीं गाईचें दूध पितांना माझ्या मनःचक्षूंपुढें त्या गोमातेची मूर्ति उभी राहते. पण त्याजबरोबर तिच्यावरील सध्याच्या संकटाची व हिंदूंच्या या बाबतींतील अनास्थेविषयींची मला कल्पना येऊन मन उद्विग्न होतें. आमच्या तरुणवर्गावर एक मोठी जबाबदारी आहे. 'गोरक्षण' हें आमच्या ह्या तरुणवर्गाचें कार्य आहे. गोरक्षणाविषयीं प्रत्येक हिंदुजीवाला तळमळ वाटली पाहिजे, तद्वतच ती मुसलमानालाहि वाटली पाहिजे, कारण गायीजवळ आपपर भाव नाहीं. अमृतोपम दूध व कृषिकष्टसहन असे बैल ती सर्वांना अभेदभावानें सारखेंच देत असल्यानें सर्वांच्याच मातृपदाचा मान तिनें मिळविला आहे. यासाठीं आपण कृतघ्न असूं तर गोरक्षणकार्याविषयीं आपणास उदासीन राहता येणार नाहीं. राष्ट्रांत गोवध चालला असता आपणास स्वस्थ बसतां येणार नाहीं. गोरक्षणाविषयीं अनास्था आणि गोवध हीं समानार्थक आहेत असें मी समजतों. गोरक्षणाविषयीं यत्किंचितहि हातपाय न हलविणें म्हणजे आपल्या आईला स्वहस्तें ठार करण्यासारखेंच होय.

केला ? अर्थात तुम्हां आम्हांलाच केला आहे. तदनुसार आपलें आचरण घडलें पाहिजे.

गाईसारखें दुसरें धन नाहीं. महाभारतांतील च्यवनभार्गवाची गोष्ट हेंच शिकवितें. च्यवन भार्गव हे ऋषि पाण्यांत रहात असत. एकदां धीवरांनीं त्यांना चुकून माशाबरोबर जाळ्यात धरून वर काढलें. ऋषींनीं धीवराचें कल्याण व्हावें या हेतूनें 'आपली विक्री करा' असें धीवराना सांगितलें. ऋषीला विकत घेण्यास प्रत्यक्ष नहुष राजा आला. त्यानें सारें राज्य देऊं केलें. तरी ऋषि म्हणे ही माझी किंमत नव्हे. अखेर एका गाईच्या बरोबर ऋषीची किंमत ठरली व ती ऋषीला मान्य झाली. ऋषींनीं सांगितलें 'गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाच्युत' हा मंत्र आज आम्हाला अमेरिकेपासून शिकण्याची पाळी आली आहे, तिकडील लोक 'Cow the mother of prosperity' म्हणून गाईची जोपासना करीत आले आहेत. आम्हीं तिकडे दुर्लक्ष केलें आहे. इकडील सरकारचे कुनूर येथील आहारज्ञ श्री. मॅक केरिसन यांनां प्रसिद्ध केलें आहे कीं, दूध हें सर्वश्रेष्ठ अन्न आहे, दूध घेतल्यावर दुसऱ्या कसल्याहि आहाराची जरूर रहात नाहीं, माझें वय आज सत्तरीच्या जवळजवळ झालें आहे, माझी आई मला दररोज सकाळच्या प्रहरीं लहानपणीं नियमितपणें दूध लोणी देत असे. त्याचा फायदा मला आता कळतो. त्या दुधातुपाच्या प्रभावावरच मी आज बोलतों आहे. माझ्या डोळ्यात आजहि जर काहीं तेज असेल तर तें त्या दूधलोण्याच्या प्रभावामुळेंच आहे. घरोघर गोपालन होऊन दूधदुभतें यथेच्छ सेवन केलें जाईल, तर शक्ति वाढेल, ज्ञान वाढेल, बुद्धि, उत्साह वगैरे वाढतील यात तिळमात्र शंका नाहीं. म्हणून गाई पाळा. चागले वळू ठेवा. गोपालनाचा संदेश गावोगांव जाऊन कळवा. गोरक्षणाचा डंका गांवोगाव वाजू द्या. गाईना सुख द्या, त्याना भुकिस्त आणि तृषित अशा कधीं ठेवूं नका. गाईना सुख दिलेंत तर त्या तुम्हाला अवश्य सुखी करतील.

ग्रामसंघटन कसें करावें ?

पुणें येथें ता. २०-२१ जून १९३१ रोजीं पंडितजींच्या अध्यक्षतेखालीं ग्रामसंघटन परिषद भरली असता पंडितजींनीं पुढील आशयाचें भाषण केलें. त्यावरून त्या मार्गाची व्याप्ति किती व कशी असावी याची यथार्थ कल्पना येते.

प्रेम व विश्वास जागृत राहील व वाढीस लागेल अशी योजना ग्रामोद्धारकानें घडवून आणली पाहिजे

गांवातील कोणावरहि अरिष्ट आले तर सर्व लोक त्याच्या मदतीस धावून जातील इतकी शिस्त, संघटना, आत्मसंरक्षणाची भावना व परस्परांतील विश्वास ग्रामवासियांत जागृत झाला तरच चोरदरवडेखोरांचें फावणार नाहीं. आत्मसंरक्षण, आत्मविश्वाससंपादन, आरोग्यसंवर्धन, रस्ता दुरुस्ती इत्यादि अनेक गोष्टी घडवून आणण्यासाठीं ग्रामपंचायती स्थापन केल्या पाहिजेत ग्रामोद्धार-कार्यात् खादीपैदास-विशेषतः वस्त्रस्वावलंबन या कार्यांस अग्रस्थान दिलें पाहिजे. ग्रामवासीयांच्या जीवनात अन्नाची वाढ अद्याप त्यांच्या स्वाधीनची आहे परंतु वस्त्राच्या बाबतींत मात्र ते अत्यंत परस्वाधीन झाले आहेत, हें ग्रामोद्धारकार्यांत मोठेंच संकट होय. पूर्वी हिंदुस्थान सर्व देशास वस्त्र पुरवीत होता तशीच परिस्थिति पुन्हा प्राप्त होणें अशक्य नाहीं. या भरत-खंडांतील हिंदपुत्र व हिंदकन्या ज्या दिवशीं घरच्या घरीं बसून सूत कातताना व वस्त्र विणतांना सर्वत्र आढळतील तो सुदिन होय. अहाहा ! तो देखावा किती रमणीय व स्फूर्तिदायक दिसेल बरें ! खादीचा जो संदेश महात्मा गांधींनीं आपल्या देशबांधवास दिला आहे तो राष्ट्रोद्धार करण्याचें कामीं सरासर बहुमोल होय महात्मा गांधींना पागल समजूं नका ! परमेश्वराचा संदेशच त्यांच्या मुखातून आपल्याला लाभत आहे असें समजा !

ग्रामोद्धार करूं इच्छिणारांनी खेड्यापाड्यांतील उद्योगधंद्यांना मदत केलीच पाहिजे, तरच त्यांच्या उद्धाराची आपणांस खरी तळमळ लागली असें समजतां येईल. गरीबाच्या पोटाला दोन घास घालण्याचा तोच एक राजमार्ग आहे. अत्यंत सुसंपन्न अशा इंग्लंड अमेरिकेंतीलहि सुंपन्न लोक आपआपल्या देशांतीलच उद्योगधंद्यांना चालन देण्यांत भूषण मानतात. मग हिंदुस्थानसारख्या दरिद्री देशांतील श्रीमान् लोकांनी व सरदार संस्थानिकांनीं तर लगेंच स्वतः पासून आपल्या घरगुतीनेंच इतरजनांस उदाहरण घालून दिलें पाहिजे. यत्किंचित पादत्राण घेतानाहि ग्रामवासियांनी तयार केलेलें पादत्राणच वापरण्याची आकांक्षा धरली पाहिजे. कापडाच्या बाबतींत तर ग्रामोद्धार करूं इच्छिणाऱ्या सर्वांनीं खेड्यापाड्यांत तयार झालेल्या हात-

सुताच्या खादीचाच कपडा वापरला पाहिजे. मी आज ५३ वर्षें स्वदेशीच कपडा वापरीत आलों आहे. परदेशी सुताचा विटाळ मी माझ्या शरीराला गेल्या सुमारें ५५ वर्षांत होऊं दिला नाहीं; व १९२२ सालीं महात्मा गांधी तुरुंगात गेले तेव्हापासून तर मी केवळ हातसुताचेंच कपडे वापरीत आहे व असें करताना माझ्या गरीब बांधवांच्या पोटाला मी चार घास घालीत आहे हा अत्यानंद अनुभवित आहे. तरी तुम्ही सर्वांनीं अगदीं आजपासूनच हातसुताच्या खादीचेच कपडे वापरण्याचा निश्चय करावा.

व्यायाम

पंडितजी स्वत व्यायामाचे अत्यंत भोक्ते आहेत नित्य प्रात.काळीं स्नान, संध्योपासना, सूर्य नमस्कार या त्याच्या क्रमात कधींहि खळ पडला नाहीं, तरुणांनीं बलोपासक बनावें, ब्रह्मचर्य पालन करावें याविषयीं ते सदैव उपदेश करीत असतात. तरुणांना त्याचा उपदेश असा—" भारतीय नवयुवकामध्यें ईशभक्ति व देशभक्ति उत्पन्न झाल्याशिवाय तरणोपाय नाहीं. त्याबरोबरच बलसंवर्धनाचीहि अत्यंत जरुरी आहे. ' शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ' या वचनाप्रमाणें देश-कल्याणाकरिता झटणाऱ्या प्रत्येक युवकानें व युवतीनें शरीरबल वाढविण्याकरितां झटलें पाहिजे.

आपण स्वराज्याच्या जवळ जवळ येत आहोंत; पण तें स्वराज्य टिकविण्या-साठीं राष्ट्राची शरीरसंपत्ति सुधारणें आवश्य आहे. कारण बलवानच स्वतंत्र राहूं शकतो.

आमच्या लोकांना वार्धक्य लौकर येतें. आमच्या तरुणांना १७—१८ वर्षांतच आरशी लावावी लागते. आमच्याकडील पेन्शनर पेनशन घेतल्यावर वर्ष सहा महिन्यांतच इहलोक सोडून जातात. पण पाश्चात्य लोकां-कडे पाहिल्यास याच्या उलट स्थिति असल्याचें दिसतें. त्यांच्यात म्हाताऱ्यांना-सुद्धां व्यायामाची आवश्यकता वाटतें व ते त्याप्रमाणें व्यायाम घेण्यास लाजत नाहींत. पाश्चात्यांचे दोष मात्र आपण इंग्जी शिकून घेतले पण गुण मात्र नेमके टाकले.

आपल्याकडे पूर्वी सूर्योदयाबरोबर नमस्कार घालण्याची पद्धत होती, ती आतां बंद झाली आहे. पण असें होणें बरें नाहीं. प्रत्येक युवकानें व युवतीनें

पंडित मदनमोहन मालवीय.

"ग्रामोद्धार व्हावा अशी इच्छा बाळगणारानीं व ग्रामोद्धार कार्यांत प्रत्यक्ष भाग घेणारानीं ' साधी राहणी व उच्च विचारसरणी ' हें प्राचीन आर्यांचें ब्रीद राखलें पाहिजे. त्यानीं स्वतःच्या आचरणानें साधा पोषाख व साधें अन्न ह्यांचा आदर्श ग्रामस्थांपुढें ठेवला पाहिजे. प्राथमिक शिक्षण सर्रास मोफत मिळाल्याखेरीज ग्रामोद्धार होणें शक्य नाहीं प्रायमिक शिक्षणांत केवळ Three 'R's असून भागणार नाहीं Four ' R 's पाहिजेत Reading, Writing ' Rithmetic याजबरोबर Religion या चवथ्या R चा समावेश केला पाहिजे. सुशिक्षित बेकाराची संख्या देशांत सारखी वाढत आहे. स्वराज्य मिळालें तरिहि या सर्वांना शहरांतून नोकऱ्या मिळणें शक्य नाहीं. यांनीं खेड्याचांच आश्रय करून अल्पसंतुष्ट वृत्तीनें राहून ग्रामोद्धाराच्या कार्यास लागलें पाहिजे.

आपल्या देशात एक लाख वस्तीच्या वरचीं शहरें सुमारें २०१२५ आहेत, बाकी सर्व अफाट लोकसंख्या खेड्यापाड्यांतून नांदत आहे. या कोटयावधि लोकांचा संसार सुखाचा व्हावा एतदर्थ सांप्रतच्या सुशिक्षित बेकारांनीं शहरांत राहण्याचा मोह सोडून खेड्यांचा रस्ता धरला पाहिजे. सध्याच्या शिक्षणपद्धतीनें ही

क्षितानीं या गरजा मर्यादित ठेवूनच ग्रामोद्धाराच्या कामीं कोणतेंहि कष्ट कर-ण्यास कमीपणा मानूं नयें मीं ५० वर्षांपूर्वीं कॉंग्रेसच्या कार्यांत नुकताच पडलों होतों तेंव्हा स्वत जागा झाडून सभास्थान स्वच्छ करून सभा भरवीत असें काहीं दिवसांपूर्वीं शीख धर्मीयांचा एक तलाव साफ करण्याचें काम शीख धर्मीयानीं चालविलें असता मी त्या ठिकाणीं गेलों तो धार्मिक तलाव स्वच्छ करण्यासाठीं त्यातील गाळ उपसण्याचें काम उच्च दर्जाचे शीखहि करीत असलेले पाहून माझें अत करण प्रेमानें व आदरानें भरून आलें या पवित्र कार्याला माझाहि हातभार लागावा अशी मला स्फूर्ति झाली व मी तसाच पुढें झटकन हातात पाटी व पावडे घेऊन गाळाच्या ५।७ पाट्या मी डोक्यावरून वाहून टाकल्या माझें पागोटें चिखलानें खराब होईल या भीतीनें तें काढून ठेवणेंहि मला इष्ट वाटलें नाहीं, उलट चिखलाचे डाग माझ्या पागोट्यास लागणें हें मला भूषणच वाटलें म्हणून मी माझें पागोटें काढून न टाकता तसाच डोक्यावर पाट्या वाहिल्या.

सुशिक्षितानीं अशी अगमेहनत करण्यात व ग्रामवासीयांचीं गटारें साफ करण्यातहि भूषणच मानलें पाहिजे कष्टाचें कोणतेंहि काम करण्यात दिक्कुना जोडे शिवण्यांतहि कमीपणा मानता कामा नये ग्रामवासी-यास स्वावलंबी बनविणें हें ग्रामोद्धार करणाराचें आद्य कर्तव्य होय साप्रतच्या सरकारनें प्रजेला अत्यंत परावलंबी अतएव आत्मविश्वासशून्य बनविलें आहे सर-कारनें आपलें प्रजेवरील नियंत्रण फाजील प्रमाणात वाढविलें आहे सरकारच्या मदतीशिवाय आम्ही काहींच करूं शकत नाहीं असें प्रजेस वाटणें हा फाजील सत्तेचा दुष्परिणाम आहे स्वतंत्रदेशांतील सरकार आपल्या प्रजेस इतकें परावलंबी बनवीत नाहीं या दृष्टीनें विचार करिता ग्रामवासीयांना स्वावलंबी व स्वाश्रयी बनविण्याची ग्रामोद्धारकानीं शिकस्त केली पाहिजे एखादा युरोपियन आपल्या तरुण पत्नीसह व सपत्तासह गावापासून दूर अशा एखाद्या बंगल्यांत निश्चिंन अत.करणानें राहू शकतो, परंतु हजारोंचीं वस्तीच्या गांवात राहणाऱ्या आपल्या लोकांना चोर व दरवडेखोर ह्यांच्या भीतीनें आपलें जीवित व आपली संपत्ति, सुरक्षित वाटत नाहीं हा दु खद अनुभव नेहमीं येतो. हा अनुभव न येण्यासाठीं ग्रामवासीयात परस्परात

नमस्कार घातलेच पाहिजेत. युवतींनीं व्यायाम घेतल्याशिवाय बलवान अशी प्रजा निर्माण होणार नाहीं. आणि वीरमाता, वीरपत्नी व वीरकन्या हें नामाभिधान त्याना प्राप्त होणार नाहीं. नमस्काराचा व्यायाम उत्तम आहे. हजार बाराशेंपर्यंत नमस्कार घालणारे पूर्वी आपल्याकडे होते. स्त्रियाहि तुळशीस प्रदक्षिणा व सूर्यास नमस्कार घालीत असत.

भारतवर्षांत हल्लीं व्यायामाची आवड उत्पन्न झाली आहे ही सुदैवाची गोष्ट आहे. पण त्याबरोबर एकच गोष्ट मला सांगावयाची आहे. ती म्हणजे परमेश्वरावर प्रत्येकानें अढळ निष्ठा ठेविली पाहिजे, तरच आपल्यास स्वराज्यप्राप्ती होईल.
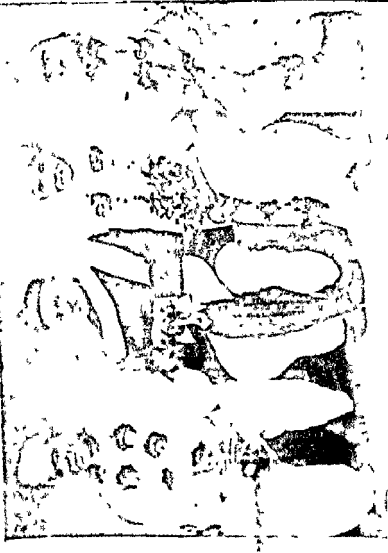
१श्री. भागोजीराव कीर, २श्री न. चि. केळकर, ३पं मालवीय, ४श्री. चोंडे महाराज

परिशिष्ट २

पं. मालवीय व महाराष्ट्र

पं. **मदन मोहन मालवीय** यानीं वाई-सातारा भागात एक लहानसा दौरा काढला होता. तो अनेक दृष्टींनीं यशस्वी झाला. गेलीं दोन वर्षे (१९२८-३१) ते जून महिन्याचे सुमारास पुण्यात येऊन काहीं दिवस राहात असतात. त्याचें एक कारण या दिवसात पुण्याची हवा समशीतोष्ण, विशेषतः काशीप्रयाग याच्या तुलनेनें थंड व उत्साहवर्धक असते. आज उतारवयात त्याना अशा थंड हवेत काहीं दिवस विश्रांति घेणें अवश्यच झालें आहे. मन कितीहि उद्योगप्रिय व स्वाभाविक उल्हासानें तरतरीत असलें तरी शरीरापुढें कोणाचाहि इलाज चालत नाहीं. आणि मृगशीतलाईच्या थंड वाऱ्याची झुळुक अंगाला लागल्याबरोबर **पंडितजी** जे आनंदोद्गार काढतात ते ऐकले म्हणजे,या वृद्ध देशभक्ताला इतकें तरी सुख आपणाला देता येते या विचारानें महाराष्ट्राला कृतार्थताच वाटेल.

पण **पंडितजींचा** पुण्यास येण्यांत येवढाच उद्देश नसतो. त्यांना देशांत कोठें काय चाललें आहे हें पाहण्याची फार हौस. म्हणून पुण्यास ते विश्रांति-करिता आले तरी क्षणभरहि स्तब्ध बसत नाहींत. ते शहरातील संस्थांना भेटी देण्यात तरी गुंतलेले असतात, किंवा कोणत्याना कोणत्या संस्थेच्या चालकाशीं ते घरींहि विचारविनिमय करीत बसलेले असतात, समजून घेण्याप्रमाणें समजून देणें व सुचविणें याचीहि त्याना फार हौस असल्यामुळें, ज्ञानाच्या घेवीबरोबरच त्यांची ज्ञानाची देवहि सुरु असते. आणि वेदांतापासून वास्तुविधानापर्यंत असा एकहि विषय निघूं शकत नाहीं ज्यात **पंडितजींना** कोणास काहीं विधायक सूचना करावयाच्या नसतात. ज्ञान व कर्तृत्व यांच्या जाणीवेचा त्यांचा ओघ अनिरुद्ध असाच असतो.

पुण्यास ते सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटींत उतरतात. **कै० गोखले** याचा व **पंडितजींचा** फार जुना स्नेह. यामुळें सोसायटी हें एक प्रकारें आपलें घर असें ते सहजच मानतात. आज तरी ते नैमित्तिक चळवळीच्या राजकीय

बाबतींत सोसायटीच्याच मताचे सर्वस्वी नाहींत, तसेंच धर्म, समाजशास्त्र व महाराष्ट्रीय इतिहास या विषयांत त्याच्याशीं समानधर्म असे लोक सोसायटीच्या आवारांत जितके आहेत त्यापेक्षा बाहेरच अधिक आहेत. तथापि जुने ऋणानुबंध, सोसायटीचे कुंझरूसारखे कांहीं आजचेहि सभासद, आणि राजकीय विषयातील नित्य स्वरूपाचें सर्वसामान्य धोरण या दृष्टीनें तें सोसायटीलाच अधिक जवळ आहेत, पण विशेष हा कीं, आपपरभाव दूषित दुराग्रह याच्यामुळें दळणवळण व विचारविनिमय या बाबतींत कित्येक लोक जसे मनात अढी धरून वागतात तसे पंडितजी वागत नाहींत. म्हणून सर्वांना ते आपलेसेच वाटतात.

पंडितजींनीं शानुलासमेनें व विशेषतः हिंदु युनिव्हर्सिटीच्या वर्गण्या गोळा करण्याचें उद्योगात, सत्र हिंदुस्थान अनेक वेळ पालथा घातला आहे. व सर्व प्रांतावर त्याचें प्रेमहि आहे. तथापि महाराष्ट्रावर आपलें प्रेम विशेष आहे असें जेव्हा ते बोलून दाखवितात तेव्हा ते उगीच तोंडदेखलें कांहीं तरी बोलतात असें सहसा म्हणवत नाहीं. रानड्याशीं झटून पूज्यबुद्धीनें, गोखल्याशीं जुटून प्रेमबुद्धीनें, व टिळकाशीं तुटून आदरबुद्धीनें, वागण्यात पंडितजींचा जन्म गेला. यामुळें महाराष्ट्राशीं त्याचा अखंड संबंध जन्मभर राहिला आहे. पण महाराष्ट्राच्या इतिहासानें त्याच्यावर जी मोहनी घातली आहे ती कांहीं विशेषच आहे. ते नेहमीं म्हणतात कीं, मी येवढें हिंदुविद्यापीठ बनारसेंत स्थापलें, पण त्यांत महाराष्ट्रीय 'स्पिरिट' उत्पन्न करण्याचा उद्योग मला अजून आणखी कांहीं काळ केला पाहिजे.'

मराठ्यांनीं हिंदवी स्वराज्य स्थापून व गाजवून भरतखंडाची विशेष प्रकारची सेवा केली असें त्याचें मत आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत मराठ्यांच्या हातून झालेल्या कांहीं कृत्याबद्दल बंगाली-हिंदुस्थानी लोकांप्रमाणें पंडितजींच्या मनांत नापसंती असणारच. पण आतां हिंदुस्थान हें एक अखंड राष्ट्र अशी भावना उत्पन्न झाल्यामुळें, मराठे उमद किंवा उदार प्रवृत्तीचे होते. या उत्तर हिंदुस्थानिय समजुतींत व्यक्त होणाऱ्या मराठ्यांच्या दोषांपेक्षां त्यांच्या पराक्रमादि गुणाकडेच पंडितजींचें लक्ष अधिक वेधतें. पुण्याच्या भारत-इतिहास मंडळांतील सवाई माधवरावाच्या दरबारचें चित्र व नाना फुलपागीकडील

शिवाजीचा पुतळा पाहून त्यांना वाटलें कीं, हो दोनहि उचलून आपल्या युनिव्हर्सिटींत नेऊन ठेवतां आली तर काय बहार होईल! तूर्त त्यांनीं युनिव्हर्सिटींत 'शिवाजी हॉल' म्हणून एक इमारत बांधली असून, ती एखाद्या महाराष्ट्रीय संस्थानिकांच्या हातून उघडवावी व तींत एखाद्या महाराष्ट्रीय इतिहासज्ञाकडून एखादी व्याख्यानमाला गुंफवावी असा त्यांचा मनोदय असल्याचें त्यांनीं नुकतेंच बोलून दाखविलें आहे.

जमल्यास त्यांचा असाहि एक विचार आहे कीं, उन्हाळ्याचें तोंडीं काशी हिंदू विद्यापीठाच्या इतिहासशाखेचे कांहीं विद्यार्थी, बरोबर त्यांचे एकदोन अध्यापक देऊन, महाराष्ट्रांत पाठवावयाचे व त्यांच्याकडून महाराष्ट्रांतील व कोंकणांतील किल्ले व इतिहासप्रसिद्ध स्थळें यांची 'यात्रा' करावयाची. तळेगाव-वडगांवच्या दरम्यान महादजी शिंद्यानें इंग्रजांचा पराभव केला, ही गोष्ट त्यांना माहीत नव्हती. पुरंदरचा किल्ला दुरून पाहतांना पुरंदरच्या तहाच्या गोष्टीवरून, हा इंग्रजांच्या प्रत्यक्ष पराभवाची गोष्ट त्यांना प्रथम कळली. तेव्हां 'अरेरे, मी किती अज्ञान आहे,' असे उद्गार त्यांनीं काढले व या ज्ञानाचा उपयोगहि त्यांनीं तावडतोब याच दौऱ्यात केला. तो असा. वाई, सातारा, कऱ्हाड येथील व्याख्यानांत गोलमेज परिषद, सैंडर्स्ट कॉलेज व लष्करी सत्ता हे विषय निघाले असतांना ते श्रोतृवृंदाला विचारीत "बोलो वडगावके युद्धमें इंग्रजोंको जीत करनेवाले महादजी कोनसे संडर्स्टमें पढे थे?" हें मार्मिक वाक्य ऐकताच सर्व सभा हंसून बेजार होई.

वाईचे चौंडे महाराज, मसूरचे विनायक महाराज इत्यादि लोक राजकारणांत पडणारे नव्हत. तथापि पंडितजींचा व त्यांचा यापूर्वी बरेच दिवसांचा परिचय आहे. वाईची गोशाळा आज पुष्कळ दिवस बांधून राहिली होती. पण पंडितजींच्या शिवाय इतर कोणाच्या हातून ती उघडावयाचीच नाहीं असा धर्मवीर मागुजीबुवा कीर यांचा निश्चय होता, व तो पुरा करण्याकरितांच पंडितजी वाईला गेले. तेथील समारंभ फार प्रेक्षणीय झाला. पंडितजींचें गाईवर फार प्रेम. यामुळें हा समारंभाचा दिवस त्यांनीं मोठ्या आनंदांत काढला. वाईची सुंदर देवळें व घाट पाहून तर पंडितजी दंग झाले.

- वाईनंतर सातारा, कऱ्हाड हीं गावें ओघानेंच आलीं. तेथलि निमंत्रणाना त्यांना नाहीं म्हणवेना. साताऱ्यास त्यांना दाखविण्यासारखें कांहीं स्थळ नव्हतें. जुना राजवाडा, नवा राजवाडा म्हणतांच त्यांनीं तिकडे आस्थेनें नजर फेकली, पण एकात सरकारी हायस्कूल व दुसऱ्यात सेशन कोर्ट आहे असें सांगताच त्यांनीं चटदिशा दुसरीकडे मान वळविली. फक्त माहुलीस जाऊन त्यांनीं संगमक्षेत्र पाहिलें साताऱ्यास कन्याशाळा, राष्ट्रीयशाळा व **भाऊ पाटलांचें** अस्पृश्य वसतिगृह येवढ्याच संस्था त्यांनीं पाहिल्या. कऱ्हाडास वेळात वेळ काढून त्यांनीं ओगलेवाडीस जाऊन काचकारखाना पाहिला, तो पाहून त्याच्या मनावर फारच चांगला परिणाम झाला.

कऱ्हाडच्या वाटेवर मसूर चार मैल बाजूला राहतें, व तेवढ्यानेंच कृष्णा नदीचें रेताड व चिखली पात्र ओलांडावयाचें असतें. भर मध्यान्हहि झाली होती. तरी **पंडितजींनीं** मसुरास जाण्याचा आग्रह सोडला नाहीं. येथील आश्रमात **विनायकबुवा व पंडितजी** समोरासमोर बसलेले पाहून प्रेक्षकांच्या मनांत उदात्तभावना आल्याशिवाय राहिली नसेल. एका बाजूस **पंडितजी** म्हणजे ते असे प्रवासाकरिता हजारों रुपये किंमतीच्या मोटारी, अंगावर रुबदार काश्मिरी वस्त्रांचा पोषाख पाय चेपण्यापासून बोललेल्या शब्दांगणिक मान हलविणारे सहचर व नोकर, प्रत्येक ठिकाणीं आगाऊ जाऊन चौका बनवून स्वयंपाक सिद्ध करणारे परिजन व साधनसंभार, दीडशें लक्ष रुपये जमवून राजवाड्यासारख्या प्रचंड इमारती उभारून त्यांत हजारों विद्यार्थी पढविणाऱ्या विद्यापीठाच्या जनकत्वाचा मान लाभलेले **पंडितजी** ! आणि दुसऱ्या बाजूस **विनायकबुवा** ब्रह्मचारी ! पादत्राणाशिवाय रात्रीं अंधारांतून व काट्याकुट्यांतून प्रवास होतो आहे, उन्हानें सूर्य व पाण्यानें पर्जन्य नखशिखांत रोगांधाचा टाव घेत आहे, अंगावर एकाशिवाय दुसरें वस्त्र नाहीं, डोक्यावर दाट केसाच्या जटांचे दोर वळलेले, दाढी हवी तशी वाढलेली, काठी व लोटा याशिवाय सामान नाहीं, तोंडीं रामाशिवाय नाम नाहीं. ब्रह्मचाऱ्याशिवाय सहचर नाहीं ! आश्रमाची ती उगवलेली जमीन, खालीवर गुराख्या सारख्या पध्दतीचें वेढन, आंत उपगान्याची लोखंडी वर्गे, आणि दारांत पाढ्यास बनलेला आपला सागीट मारुती. अशा या दोन मूर्ती पाहून त्यांच्या

परिस्थितीतल्या विरोधाचें आश्चर्यच वाटे. पण दोघांचेंहि अंतरंग एक. भावना एक व उद्दिष्ट कार्य एक यामुळें समरस होऊन परस्पर आदरबुद्धीनें परस्परांचें कौतुक करणारे ते दोघे पाहून असेंच वाटलें कीं, राष्ट्रकार्यांतहि देहाव्यतिरिक्त किंबहुना देहाला अवगणून राहणारा एकच अंतरात्मा या देशांत आज वावरत आहे ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. **पंडितजींचा** राजयोग आणि **विनायकबुवांचा** वैराग्ययोग दोन्ही या देशाला आज सारखेच उपयोगी पडत आहेत.

पंडितजी हे पूर्वी नेमस्त पेशातले, व १९२० सालापासून पुढें कांहीं वर्षें त्यांनीं असहकारितेच्या चळवळीला विरोध केला लाहोरासहि त्यांनीं मुख्य ठरावाला विरोध केला, असें असून ते मुंबईस आले असतां चळवळींत दाखल झाले याबद्दल त्याचें कौतुक व अभिनंदन सर्वत्र होत आहे हें योग्यच आहे. पण त्यांचें म्हणणें असें आहे कीं, " या चळवळींत प्रथमपासूनच मीं पडलों असें नाहीं व कदाचित पडणार नव्हतोंहि पण राष्ट्रीयसभेच्या कांहीं कमिट्या बेकायदा ठरविण्याचा सपाटा सरकारानें चालविला तेव्हा मला राग आला व मी चळवळींत पडलों " महाराष्ट्रांत या चळवळींत काय काय घडलें हें समजून घेण्याची इच्छा त्यांनीं वाई, कऱ्हाड वगैरे ठिकाणीं दर्शविली आणि इकडील हकीकती-विशेषत कऱ्हाडच्या व बिळाशीच्या हकीकती त्याना कळल्या, तेव्हा ते हंसून म्हणाले " हें तर बाहेरच्या प्रांतात कांहींच माहीत नाहीं ! तुम्हां महाराष्ट्रीयांना आपला डांगोरा पिटण्याची, डंका वाजविण्याची, जाहिरातो फडकविण्याची विद्या चागली माहीत नाहीं असें दिसतें. महाराष्ट्राचें एखादें चागलें दैनिकपत्र इंग्रजींत अवश्य पाहिजे."

पंडितजी या चळवळींत पडले तरी त्यांना राष्ट्रीयसभेच्या गाभाऱ्यात कितपत मान्यता आहे म्हणाल तर 'विष्णवे नमः !' त्यांचीं कारणेंहि तशींच आहेत. उ० खादीचा उपदेश करण्याचें पुण्य करीत असतां बहिष्काराला पूर्णता आणण्याच्या दृष्टीनें ते गिरण्यांचा स्वदेशी माल घेण्यास सागण्याचें पापहि करितात ! मग त्यांना रा. स भ्या गाभाऱ्यात कोण मान्यता देणार ! तेथें आज सगळेच विजेचे दिवे प्रकाशत असून त्याच्या मागें **गांधींच्या** शिष्यत्वाचे उपप्रकाश (रिफ्लेक्टर) लाविलेले आहेत पंडितजी हे आज चाळीसपंचे-

चाळीस वर्षे सतत राष्ट्रकार्य करीत असल्यानें ते गांधींचे शिष्य होऊं शकत नाहींत, म्हणून रा. स. च्या गाभाऱ्यांत त्यांना वरील कारणामुळें स्थान नसलें तरी त्याचें एकंदर हिंदुस्थानांतलें-हिंदुस्थानच्या देवस्थानाच्या गाभाऱ्यांतील स्थान अढळ आहे. इतर कोणाला विजेच्या दिव्याची उपमा साजली तर ती अनेकार्थानेंहि लागतें. पंडितजींना देवाजवळच्या मंद नंदादीपाची उपमा लावण्यात येते ती मात्र यथार्थ आहे. देवाचें अखंड सान्निध्य. इतरत्र विजेचे दिवे मालवले गेले तरी हा आपला मिणमिण कां होईना पण सतत तेवत राहून देवाचें दर्शना उभ्या रात्रींहि घडविणारा. कोणाचा हात लागला तरी फार भाजावयाचा नाहीं, आणि उलट तो मालवावा असेंहि कोणाच्या मनांत यावयाचें नाहीं.

(केसरी ता. ३० जून १९३१)